

UDK 343.98

ISSN 1450-6637

TEMI DA

ČASOPIS O VIKTIMIZACIJI, LJUDSKIM PRAVIMA I RODU Br. 1, godina 27, Mart 2024.

Tema broja KRIMINALITET, ŽRTVE I DRUŠTVENA REAKCIJA

Izdaju:

©Viktimološko društvo Srbije i Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Sva prava zadržana. Zabranjeno je svako umnožavanje ili preštampavanje bez dozvole izdavača

Adresa redakcije:

Viktimološko društvo Srbije, Ismeta Mujezinovića 21/6,
11070 Novi Beograd, tel/fax: + 38111 22 88 040, e-mail: vdsrbija@gmail.com i temida.vds@gmail.com

Savet časopisa:

dr Nataša Mrvić-Petrović, Institut za uporedno pravo, Srbija; dr Slobodan Savić, Univerzitet u Beogradu, Srbija;
dr Jelena Srna, redovna profesorka Univerziteta u Beogradu u penziji, Srbija; dr Nevena Petrušić, Univerzitet u
Nišu, Srbija; dr Đorđe Alempijević, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Tatjana Đurić-Kuzmanović,
Visoka poslovna škola strukovnih studija, Srbija; dr Saša Mijalković, Kriminalističko-policijski univerzitet, Srbija;
[dr Biljana Simeunović-Patić, Kriminalističko-policijski univerzitet, Srbija]; dr Alenka Šelih, redovna profesorka
Univerziteta u Ljubljani u penziji, Slovenija; dr Gorazd Meško, Univerzitet u Mariboru, Slovenija; dr Nina Peršak,
Institut za krivičnopravnu etiku i kriminologiju, Slovenija; dr Almir Maljević, Univerzitet u Sarajevu,
Bosna i Hercegovina; dr Christa Pelikan, Institute for Criminology and Sociology of Law, Austrija;
dr Ivo Aertsen, Catholic University of Leuven, Belgija; dr Stephan Parmentier, Catholic University of Leuven,
Belgija; dr Jan Van Dijk, Tilburg University, Holandija; dr Antony Pemberton, Tilburg University, Holandija,
Catholic University of Leuven, Belgija; dr Joanna Shepland, University of Sheffield, Velika Britanija;
dr Sandra Walklate, University of Liverpool, Velika Britanija; dr Basia Spalek, Derby University, Velika Britanija;
dr Brandon Hamber, Ulster University, Velika Britanija; mr Ruth Jamieson, profesorka Queen's University
u penziji, Velika Britanija; dr Gail Mason, University of Sydney, Australija; dr Estela Valverde,
Macquarie University, Australija; dr Michael Humphrey, University of Sydney, Australija; dr Robert Elias,
University of San Francisco, SAD; dr Robert Peacock, University of the Free State, Južna Afrika;
dr Karuppanan Jaishankar, Indija; dr Goran Bašić, Linnaeus University, Švedska; dr Vasiliki Artinopoulou,
Panteion University of Political and Social Sciences, Grčka; dr Irma Kovčo Vukadin, Univerzitet u Zagrebu,
Hrvatska

Počasni članovi Saveta časopisa:

dr Gerd Ferdinand Kirchof (Jindal Global University, India; University of Applied Sciences, Nemačka)
i dr Marc Groenhuijsen (Tilburg University, Holandija)

Glavna i odgovorna urednica:

dr Sanja Čopić, Univerzitet u Beogradu

Zamenica glavne i odgovorne urednice:

dr Mirjana Dokmanović, naučna saradnica Instituta društvenih nauka u penziji

Sekretarka redakcije: mr Ljiljana Stevković

Članovi redakcionog odbora časopisa:

dr Vesna Nikolić-Ristanović, redovna profesorka Univerziteta u Beogradu u penziji, Srbija;
dr Branislava Popović-Čitić, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Zoran Pavlović, Univerzitet Privredna akademija,
Srbija; dr Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija; dr Slađana Jovanović,
Univerzitet Union, Srbija; dr Natalija Žunić, docentkinja Univerziteta u Nišu u penziji, Srbija; dr Vida Vilić,
Klinika za stomatologiju Niš, Srbija; mr Ljiljana Stevković, Srbija; dr Oliver Bačanović, Univerzitet St. Kliment
Ohridski, Makedonija; dr Jo-Ann Wemmers, University of Montreal, Kanada; dr Sanja Milivojević,
Oxford University i Bristol University, Velika Britanija i La Trobe University, Australija.

UDK	ISSN (štampano izdanje)	ISSN (on line izdanje)
343.98	1450-6637	2406-0941

<i>Tiraž:</i>	<i>Štampa</i>
200 primeraka	„Prometej-Beograd“

Temida izlazi tri puta godišnje

Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani
The articles in the journal are peer reviewed

Temida je referisana u DOAJ, EBSCO i uvrštena u Emerging Sources Citation Index (ESCI)
Temida is indexed in the DOAJ, EBSCO and has been accepted for coverage
in the Emerging Sources Citation Index (ESCI)

Tema broja:

Kriminalitet, žrtve i društvena reakcija

Theme of the Issue:

Crime, victims and social reaction

IN MEMORIAM:

**Prof. dr Biljana Simeunović-Patić
(1970-2023)**

Sanja Ćopić

Slađana Jovanović 3

Dekonstrukcija organizovanog kriminala i istraživanje ratne viktimizacije

Deconstruction of Organised Crime and Research
of War Victimisation

Biljana Simeunović-Patić

Vesna Nikolić-Ristanović 7

Faktori ravnoteže u društvu koji pokreću i sprečavaju nasilje

Factors of Social Equilibrium Shaping
and Preventing Violence

Olivera Pavićević

Aleksandra Bulatović 29

Bezbednosna kultura kao faktor prevencije viktimizacije korisnika informacionih tehnologija

Security Culture as a Factor in Preventing
Victimization of Information Technology Users

Ljubomir Stajić

Nenad Radivojević 53

**The Right to Accompaniment by a Person
of the Victim's Choice as a Key Right
to Avoid Secondary Victimization:
Exploratory Qualitative Research in Spain**

Pravo na pratnju osobe po izboru žrtve kao ključno
pravo da se izbegne sekundarna viktimizacija:
Eksplorativno kvalitativno istraživanje u Španiji

Gema Varona 71

Humanitarizam na klackalici etike i politike

Humanitarianism Torn between Ethics and Politics

Bojana Radovanović

Predrag Krstić 95

**Beyond Cruelty: Analyzing Sexual
and Gender-Based Violence as Torture
and Inhuman Treatment**

Iznad okrutnosti: Analiza seksualnog
i rodno zasnovanog nasilja kao oblika mučenja
i nehumanog postupanja

Filip Novaković 111

**PRIKAZI KONFERENCIJA
CONFERENCE REVIEWS**

**XIII godišnja konferencija Viktimološkog društva
Srbije Podrška žrtvama i prevencija viktimizacije:
Izazovi i perspektive**

XIII Annual Conference of the Victimology Society of
Serbia Victim Support and Victimization Prevention:
Challenges and Perspectives

Mirela Osmanović

Marija Stupar 139

IN MEMORIAM

**PROF. DR BILJANA SIMEUNOVIĆ-PATIĆ
(1970–2023)**

Jedne aprilske noći 2023. godine zauvek nas je napustila Biljana Simeunović-Patić. Otišla je tiho i nenametljivo, baš kao što je živela. Nikada na smetnji, nikada ne opterećujući druge svojim problemima i potrebama, uvek tu za sve koje je volela, sa kojima je živela i radila, puna ljubavi, razumevanja i podrške. Biljana je bila posvećena, brižna i nežna majka, supruga, kćerka, sestra. Bila je odana prijateljica i koleginica, odlična istraživačica, naučnica i pedagoška radnica. Iznad svega, Biljana je bila izuzetan čovek. Plenila je svojom dobrotom, poštenjem, pravdoljubivošću i ljudskošću. Biljanu je krasio britki um, istančanost misli i dubina promišljanja. Bila je vredna, posvećena, odgovorna i predana naučno-istraživačkom i pedagoškom radu, u kojima je neizmerno uživala. Volela je da uči, stiče nova znanja, a potom da ih nesebično deli sa drugima, sa svojim prijateljima, kolegama, studentima.

Biljanu smo upoznale pre skoro tri decenije u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu, gde smo zajedno pravile svoje prve istraživačke korake. Radile smo zajedno, razgovarale, razmenjivale znanja i delile iskustva, objavljivale radove i dobro se razumele. I evo, prošla je godina otkako nije fizički sa nama, ali, čini nam se, nema trenutka da ne pomislimo na nju, pomenemo je i zapitamo se zašto je morala da ode tako mlada, u punoj životnoj i profesionalnoj snazi.

Ovaj broj naučnog časopisa *Temida* posvećujemo Biljani i njenom delu. Tema broja je *Kriminalitet, žrtve i društvena reakcija*, koja objedinjuje niz tematskih oblasti koje su bile u fokusu Biljaninog profesionalnog, istraživačkog i pedagoškog, rada. Na ovaj način želimo da doprinesemo održavanju sećanja na njenu misao i delo.

Prof. dr Biljana Simeunović-Patić je rođena 31. avgusta 1970. godine u Smederevskoj Palanci, gde je završila osnovnu i srednju školu. Diplomirala je 1993. godine na Defektološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu (današnji Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju) i stekla stručni naziv specijalni pedagog za prevenciju i resocijalizaciju lica sa poremećajima u društvenom ponašanju. Magistrirala je 1999. godine na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu (tema magistarskog rada: *Kriminološka analiza ubistava u Beogradu u periodu od 1985–1993. godine*), a doktorirala 2009. godine na Pravnom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu (tema doktorske disertacije: *Kriminalitet maloletnika u Republici Srbiji i savremena društvena reakcija*). Tako je utrla put svoje blistave karijere u domenu kriminoloških, a potom i viktimoloških istraživanja i bavljenja prevencijom i društvenom reakcijom na kriminalitet i viktimizaciju, čemu je do kraja ostala dosledna.

U periodu od 1994. do 2000. i od 2002. do 2009. godine radila je u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu. U periodu između 2000. i 2002. godine bila je zaposlena u Komitetu za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava u Beogradu. Radni odnos na Kriminalističko-policijskoj akademiji (današnji Kriminalističko-policijski univerzitet) u Beogradu zasnovala je u oktobru 2009. godine, gde je izabrana za nastavnika u zvanju docenta za užu naučnu oblast *Kriminologija*. Na istoj visokoškolskoj ustanovi je u decembru 2013. godine izabrana za nastavnika u zvanju vanrednog profesora, a u septembru 2018. godine za nastavnika u zvanju redovnog profesora za kriminološku užu naučnu oblast i nastavni predmet *Kriminologija*. Predavala je Kriminologiju, Viktimologiju,

Politiku suzbijanja kriminaliteta i druge predmete usmerene na pitanja kriminalizacije, viktimizacije i društvenog reagovanja, na svim nivoima studija (osnovnim, master i doktorskim).

U periodu od 2010. do 2013. godine bila je rukovoditeljka Specijalističkih akademskih studija na smeru *Kriminalističko suprotstavljanje savremenim oblicima kriminala*. U periodu od 2013. do 2015. godine obavljala je poslove iz nadležnosti prodekana za nastavu, a od 2017. do 2018. godine poslove vršioca dužnosti prodekana za naučno-istraživački rad Kriminalističko-policijske akademije.

Bila je dugogodišnja članica i saradnica Viktimološkog društva Srbije-VDS, urednica i članica Saveta naučnog časopisa *Temida*. Bila je članica Evropskog udruženja za kriminologiju i Sekcije za kriminologiju Srpskog udruženja za krivičnopravnu teoriju i praksu. Obavljala je dužnost glavne i odgovorne urednice naučnog časopisa *Nauka, bezbednost, policija – Žurnal za kriminalistiku i pravo*, a bila je i članica uređivačkog odbora međunarodnog naučnog časopisa *Journal of Trafficking, Organized Crime and Security*.

Biljana je učestvovala u radu i organizaciji većeg broja naučnih i stručnih skupova, kao i u realizaciji brojnih domaćih i međunarodnih naučno-istraživačkih projekata. Rukovodila je naučnim projektima pod nazivom: *Nasilje u Srbiji – Oblici, uzroci, posledice i društvena reakcija* (2012-2014) i *Kriminalitet u Srbiji i instrumenti državne reakcije* (2017-2018), koje je finansirala i realizovala Kriminalističko-policijska akademija. U okviru Viktimološkog društva Srbije Biljana je bila uključena u tri značajna istraživačka projekta o trgovini ljudima: prvo istraživanje trgovine ljudima u Srbiji (2003), projekat na ljudskim pravima zasnovan pristup rehabilitaciji žrtava trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije (2004) i istraživanje trgovine muškarcima u Srbiji (2007-2009).

Objavila je više autorskih i koautorskih knjiga i preko 100 radova u domaćim i stranim naučnim časopisima, uređenim knjigama i tematskim zbornicima. Bila je koautorka knjiga i autorka radova u uređenim knjigama o trgovini ljudima u izdanju Viktimološkog društva Srbije, a koje su bile rezultat istraživanja u kojima je Biljana učestvovala: *Trgovina ljudima u Srbiji* (Nikolić-Ristanović i dr., 2003), *Samo moj život: Rehabilitacija žrtava trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije* (Bjerkan, ur., 2005) i *Trgovina muškarcima u Srbiji* (Nikolić-Ristanović, ur., 2009). U naučnom časopisu *Temida* je objavila pet radova (od čega jedan koautorski) i deset prikaza (knjiga i naučnih konferencija). Njeni radovi predstavljaju izuzetno dragocen resurs za sve buduće istraživače i istraživačice, koji se bave kriminološkim i viktimološkim istraživanjima, ali i za praktičare i sve one koji se bave prevencijom kriminaliteta i viktimizacije.

Biljana nam svima mnogo nedostaje, ali verujemo da će inspirisani radovima u ovom broju *Temide* i radovima koje je Biljana ostavila iza sebe stasavati neki novi istraživački naraštaji. Njena misao i ona će nastaviti da žive kroz nove istraživačke projekte i teorijska razmatranja bazirana na njenim idejama, nalazima i promišljanjima.

Prof. dr Sanja Ćopić
Prof. dr Slađana Jovanović

TEMIDA

2024, vol. 27, br. 1, str. 7-27

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2401007S>

Originalni naučni rad

Primitljeno: 10.4.2024.

Odobreno za štampu: 15.4.2024.

Dekonstrukcija organizovanog kriminala i istraživanje ratne viktimizacije¹

BILJANA SIMEUNOVIĆ-PATIĆ*

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ

Postojeća saznanja ukazuju na činjenicu da se kroz prikupljanje i analizu podataka o organizovanom kriminalu u postkonfliktnim društvima mogu učiniti vidljivim različiti aspekti i faktori ratne viktimizacije velikih razmera. Ratna viktimizacija bi se mogla shvatiti kao rezultat oportunističke kriminalne aktivnosti: ratni uslovi pružaju jedinstvenu priliku kriminalcima i kriminalnim grupama (posebno onima koji su uključeni u vojne ili paravojne formacije) ne samo da realizuju svoje destruktivne lične potencijale, već i da steknu novi identitet nacionalnih heroja, i dobiju znatno bolju ekonomsku poziciju kroz povoljne „investicije“ u posleratni kriminalni biznis. Kriminalitet koji se vrši u ratu, kao i ratni zločini, koji se često percipiraju kao u osnovi pokrenuti nacionalističkom ideologijom, mogu se ispitati iz šireg hipotetičkog okvira: nacionalističke ideologije treba posmatrati ne samo kao pokretače, već i kao sredstvo. Identifikujući se prvenstveno kao pripad-

¹ Rad predstavlja modifikovanu verziju rada Simeunović-Patić, B., Nikolić-Ristanović, V. (2006) *Researching War Victimization through the Deconstruction of Organized Crime*. U: U. Ewald, K. Turkovic (ur). *Large-Scale Victimization due to Protracted Conflicts as a Potential Source of Terrorist Activities - Importance of Regaining Security in Post-Conflict Societies*. IOS Press: Amsterdam, str. 112-125. Modifikacije je izvršila dr Vesna Nikolić-Ristanović, i to prvenstveno u uvodu i zaključku rada. Modifikacije su izvršene sa ciljem prilagođavanja rada za objavljivanje u ovom broju časopisa *Temida* koji je posvećen uspomeni na jednu od autorki, dr Biljanu Simeunović-Patić, kao i sa ciljem ukazivanja na aktuelnost teme i zaključaka rada u kontekstu savremenih oružanih sukoba u svetu.

* Dr Biljana Simeunović-Patić (1970-2023) je bila redovna profesorka na Kriminalističko-policijskom univerzitetu, dugogodišnja članica i saradnica Viktimološkog društva Srbije (VDS) i članica Saveta naučnog časopisa *Temida*.

Dr Vesna Nikolić-Ristanović je redovna profesorka Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu u penziji, i samostalna savetnica u Viktimološkom društvu Srbije. E-mail: vnikolicristanovic@gmail.com.

nici određene nacije koji „brane” (ili viktimiziraju) određenu etničku grupu, kriminalci obezbeđuju legitimitet ne samo zločina nad drugim narodima/etničkim grupama, već i zločina protiv (prvenstveno političkih) protivnika unutar svojih sopstvenih etničkih grupa. Osnovni cilj ovog rada je analiza kontinuiteta organizovanog kriminala pre, tokom i posle etničkih sukoba na teritoriji bivše Jugoslavije, kao i ukazivanje na potrebu i značaj istraživanja ove vrste. Smatra se da su takva istraživanja pogodna za proučavanje veza između rata i viktimizacije koja je posledica organizovanog kriminala, i da doprinose sveobuhvatnijem sagledavanju rata i njegovih posledica. Štaviše, rezultati istraživanja, za čije sprovođenje se rad zalaže, mogu se koristiti kao osnova za kreiranje sveobuhvatnih strategija regionalne bezbednosti. Iako je fokus ovog rada na organizovanom kriminalu tokom ratova na teritoriji bivše Jugoslavije, analiza i zaključci do kojih se u njemu došlo primenljivi su i na druge slične kontekste, uključujući i savremene ratne sukobe u svetu.

Ključne reči: organizovani kriminal, viktimizacija, rat, istraživanje, Srbija, bivša Jugoslavija.

Ovaj rad je nastao kao deo moje (Vesna) dugogodišnje saradnje sa Biljanom. Njegova tema, takođe, tesno je povezana sa ključnim dodirnim tačkama između naših istraživačkih interesovanja, pa samim tim i sa istraživanjima u čijoj realizaciji smo zajedno učestvovali. Prvo istraživanje u kome smo zajedno učestvovali bila je Međunarodna anketa o viktimizaciji, koja je 1996. godine sprovedena u Beogradu od strane Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja (Nikolić-Ristanović, 1998a). Ja sam bila nacionalna koordinatorica istraživanja, a Biljana je, zajedno sa drugim mladim kolegicama, bila angažovana na prikupljanju podataka. Biljanina ljubav prema kriminološkom i viktimološkom istraživanju, predanost i marljivost već tada su bile očite, da bi sa godinama, kako se kao istraživačica i naučnica razvijala, još više dolazile do izražaja.

Sa zadovoljstvom se sećam naše saradnje na istraživanjima trgovine ljudima koje je tokom 2000-tih godina sprovodilo Viktimološko društvo Srbije (Nikolić-Ristanović i dr, 2004; Bjerkan, 2005; Nikolić-Ristanović, 2009), našeg studentskog boravka u Norveškoj i susreta sa kolegicama sa projekta Lise Bjerkan i Linda-om Dirild, kao i sa velikanom evropske kriminologije Nils Christijem. Takođe, kada sam 2004. godine počela da predajem predmet Kriminologija sa maloletničkom delinkvencijom na Defektološkom fakultetu u Beogradu (današnji Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju), Biljana mi je nekoliko meseci volonterski asistirala. Već tada sam mogla da uočim njenu

zainteresovanost i sposobnost za pedagoški rad, koja ju je dalje vodila do profesure na Kriminalističko-policijskoj akademiji, odnosno univerzitetu.

Objavljivanje ovog rada zamislila sam kao svojevrsni omaž toj našoj saradnji i Biljaninnoj ljubavi prema kriminologiji i viktimologiji.

Uvod

Teorijski okvir koji nudi tri nivoa za razumevanje porekla unutrašnjih ratova (Jackson, 2002), sugerise da je potrebno ispitivanje tri široke oblasti kako bi se obezbedilo potpunije razumevanje pojave ekstremnog međuetničkog nasilja. Prema Jackson-u (2002), ove tri oblasti uključuju: strukturne determinante konflikta, procese odlučivanja elite o konfliktu i diskurse o konfliktima koje namerno konstruišu „konfliktni preduzetnici“². Prepoznajući *Slabe države, Strategije elita slabih država* i *Diskurse sukoba i konstrukciju unutrašnjeg rata*, kao tri nivoa/osnovna domena generatora sukoba, Jackson je ponudio obećavajući model sveobuhvatnog pristupa proučavanju specifične konstelacije faktora koji utiču na nastanak sukoba i njegove naknadne adaptacije.

U ovom radu se pošlo od pretpostavke da sukobe koji su se desili na teritoriji bivše Jugoslavije tokom 1990-tih godina treba posmatrati u svetlu Jackson-ovog modela. Međutim, ovde se model ne koristi u smislu kauzalnog objašnjenja ovih sukoba. Umesto toga, ovaj teorijski model se koristi kao skica mogućih ključnih aktera sukoba, strukturalnih pritisaka i adaptivnih strategija, u smislu faktora guranja i privlačenja ka viktimizaciji velikih razmera. Koristeći trostepeni okvir za razumevanje unutrašnjih ratova kao polaznu osnovu, analizirale smo vezu između rata i posleratnog kriminaliteta/viktimizacije u bivšoj Jugoslaviji uopšte, a posebno u Srbiji. Na osnovu ove analize, založile smo se za istraživanje kontinuiteta ratnog i posleratnog kriminaliteta. Drugim rečima, smatramo da se može uspostaviti veza između strategija elita slabih država pre i tokom ratova, ratne viktimizacije i posleratnog organizovanog kriminala. Takođe, smatramo da su nacionalistički narativi korišćeni, ne samo u svrhu

² Koncept „konfliktni preduzetnik“ prvi je koncipirao Eide 1997. godine. Prema Eide-u, konfliktni preduzetnik je „pojedinaac koji preduzima neophodne i namerne korake da rasplamsa nasilni sukob, koristeći specifičnu situaciju, ili da bi nešto dobio kroz eksploataciju novih odnosa moći“ (Eide prema Friis, 2000: 12). U ovom radu, pojam konfliktni preduzetnici se koristi za označavanje onih aktera koji „ciljano pokušavaju da manipulišu mislima i osećanjima ljudi kako bi stvorili sukob i motivisali nasilje“ (Jackson, 2002: 13).

oživljavanja starih etničkih strahova ili nacionalnih snova, pre i tokom ratova, već i kao manipulativno sredstvo za maskiranje ratnih i posleratnih ekonomskih i političkih agendi konfliktnih preduzetnika i ratnih profitera.

Stoga je glavni cilj ovog rada da se, na osnovu izvršene analize, založi za istraživanje kontinuiteta aktivnosti organizovanog kriminala pre, tokom i posle etničkih sukoba u bivšoj Jugoslaviji. Istraživanja ove vrste bi trebalo da obezbede nalaze o povezanosti rata i viktimizacije od strane organizovanog kriminala, sa ciljem dobijanja potpunije slike o prošlosti. Rezultati istraživanja mogli bi se dalje koristiti kao osnova za kreiranje sveobuhvatnih strategija regionalne bezbednosti, ali i kao inspiracija za slična istraživanja u drugim delovima sveta.

Raspad bivše Jugoslavije, slabe države i strategije političkih elita

Etničke grupe koje su činile bivšu jugoslovensku zajednicu imale su istorijski i kulturološki različito poreklo, sa iskustvom međuetničkih tenzija i sukoba u prošlosti. Prva Jugoslavija (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca) stvorena je 1918. godine kao multietnička zajednica koja je obuhvatala narode koji su se borili na različitim stranama u Prvom svetskom ratu. Prvu Jugoslaviju je od samog početka karakterisao sukob između inkluzivnih tendencija srpske krune i isključivih tendencija nesrpskih etničkih grupa. Ovaj sukob dostigao je vrhunac sa atentatom na kralja Aleksandra u Marseju 1934. godine (Davidović, 1995).

Drugi svetski rat doneo je još jedan talas međuetničkih sukoba na teritoriji bivše Jugoslavije. Ipak, nakon Drugog svetskog rata, nastala je druga Jugoslavija (Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija – SFRJ). Nekoliko decenija zemljom je vladala komunistička partija koja je nametnula jednopartijski politički sistem i nacionalni program proklamovan kroz slogan *bratstvo i jedinstvo*. Sve do sredine 1970-tih, etničke grupe koje su činile jugoslovensku zajednicu su formalno uživale političku i kulturnu ravnopravnost kao konstitutivni narodi, ali bez striktno fiksnih republičkih autonomija. Iako su težnje ka razdvajanju postojale na strani nesrpskih etničkih grupa mnogo godina pre konačnog raspada SFRJ, komunistička partija Jugoslavije je dugo uspevala da održi kontrolu nad njima. Međutim, tokom poslednjih godina vladavine Josipa Broza Tita, pritisci ka političkim promenama su značajno povećani. Kao rezultat

toga, 1974. godine usvojen je novi Ustav, koji je definisao šest konstitutivnih republika kao autonomne entitete, uvodeći nastanak koncepta nacionalnih država. Istovremeno, strategija realnog socijalizma je bila suočena sa slomom, pri čemu nije bilo političke snage koja bi bila voljna i sposobna da preduzme proces demokratske transformacije (Golubović, 1996). Kako ističe Golubović, pod pritiskom rastućih ekonomskih i političkih tenzija tokom 1980-tih, bivša Jugoslavija je pretvorena u krhku konfederaciju, nesposobnu da kontroliše i usmerava rastuće težnje ka nacionalnom oslobođenju, što je stimulisalo separaciju i dovelo do raspada jugoslovenske država (Golubović, 1996).

Imajući u vidu da je tokom postojanja Jugoslavije veliki broj ljudi iz različitih etničkih grupa živeo na nacionalnoj teritoriji koja se smatrala teritorijom druge etničke grupe, pozivi na odvajanje često su tumačeni kao pretnja. Kao rezultat toga, raspad Jugoslavije je otvorio teren za oživljavanje strahova iz prošlosti, kao i „drevnih nacionalnih snova“ (Golubović, 1996). Nacionalne stranke postale su vladajuće u svim bivšim jugoslovenskim republikama, predstavljajući se kao demokratska alternativa bivšoj autoritarnoj državi. U uslovima ekonomske krize, sve republike su imale osećaj ugroženosti od drugih, što se tumačilo, pre svega, u terminima ekonomske nepravde (Golubović, 1996). Poruke vezane za neophodnost raspada zemlje neprestano su slate tokom 1980-tih od strane gotovo svih nacionalnih političkih elita.

Slično kao i bivša Jugoslavija krajem 1980-tih, većina novonastalih nacionalnih država početkom 1990-tih patila je od obilja simptoma slabe države: nekonsolidovane demokratije, nestabilne politike, društvene tenzije, visoke centralizacije vlasti u rukama vladajućih elita, velikog tereta dugova, niske stope rasta, visoke inflacije i nezaposlenosti, niskog nivoa investicija i izloženosti uticaju međunarodnih aktera i sila. Nerazvijeni ili narušeni institucionalni kapaciteti doveli su do hroničnog manjka društvene regulative, koja je istovremeno i uzrok i posledica ekonomske krize.

Strukturalne karakteristike slabih država uobičajeno vrše konstantan i ogroman pritisak na vladajuće elite, sa rastućim ograničavanjem njihovih izbora u procesima donošenja odluka (Jackson, 2002). Kao rezultat toga, slaba državna politika postaje kontinuirani, svakodnevni proces upravljanja krizama i traženja dostupnih opcija za opstanak (Jackson, 2002). Po Jackson-ovom shvatanju, neke od ovih opcija za preživljavanje mogu dovesti do sukoba, manje ili više direktno:

„U prvom i najekstremnijem slučaju, vladari slabih država (i njihovi rivali) vide velike koristi u stvaranju i održavanju „ratnih ekonomija“ ... Na manje ekstremnom kraju skale, unutrašnji sukob može biti nehotičan rezultat rizičnih strategija elita da zadrže vlast, ili uspostave hegemoniju i upravljanje političkim zahtevima. Vođenje politike isključivanja, neselektivna upotreba državne pri-nude nad civilnim stanovništvom, oslobađanje etničkog šovinizma ili manipulacija višestranačkim izborima su strategije visokog rizika koje mogu stvoriti uslove u kojima je rat verovatan.” (Jackson, 2002: 12).

U slučaju bivše Jugoslavije, sami nacionalistički diskursi mogli bi se posmatrati ne samo kao sredstvo koje se namerno koristi za dobijanje široke mobilizacije za realizaciju nacionalnih projekata, već i kao jedna od najperspektivnijih strategija opstanka novih političkih režima na kraju 1980-tih i početkom 1990-tih godina.

Konfliktni diskursi: Nacionalističke teme i ukazivanje na „zlog drugog“

Kao što je Jackson istakao, ima puno država koje imaju slabe državne strukture i politike, a nisu doživele unutrašnji rat ili bilo kakvo političko nasilje velikih razmera. Jackson to objašnjava podatkom da je ključni faktor koji dovodi do rata zapravo ratni diskurs, koji čini nevidljivim antiratne diskurse i „uništava svako drugačije mišljenje, a zatim ih zamenjuje novom retorikom mržnje, straha i opravdavanja upotrebe ekstremnog nasilja” (Jackson, 2002: 12-13). Nacionalistički diskurs, koji reorganizuje kolektivne norme, oživljava kolektivna sećanja i osećaj viktimiziranosti i žaljenja, označavajući istovremeno „zlog drugog” kao neprijatelja, teži da bude formula za društvenu reorganizaciju: „Crkve i drugi verski akteri mogu biti iskorišćeni za religijsku elaboraciju poruka i vrednosti, škole će podučavati odgovarajuću verziju istorije, istorijski mitovi će biti inkorporirani u popularne televizijske programe, muzičari će pisati i izvoditi patriotske pesme, akademske studije će dokazivati autentičnost političkih izjava ili programa, a mediji će pročititi ili prilagoditi svoje izveštavanje” (Jackson, 2002: 16). Zajedno sa formiranjem/rekonstrukcijom kolektivnog identiteta, mora se uspostaviti vrlo uopšten konsenzus o nacionalnim pitanjima, dok „nesvesni”, „nepatriotski” („nemoralni”) društveni

akteri moraju biti zamenjeni „nacionalno svesnim“ i „patriotskim“ („društveno prihvatljivim“).

Konstrukcija parcijalne realnosti je neizbežan deo ratnog diskursa jer služi za opravdanje rata, odnosno da ubedi ljude u pravedan cilj rata u koji su pozvani da se bore (Brownmiller, 1975). Akteri te konstrukcije su konfliktni preduzetnici, oni koji namerno manipulišu mislima i osećanjima ljudi kako bi motivisali eskalaciju nasilja (Jackson, 2002). Emocija koja najefikasnije uništava etničke odnose je strah, strah od (ponovne) viktimizacije, asimilacije ili dominacije, koji se u velikoj meri zasniva na sećanjima na zločine iz prošlosti. Samo jedan korak od straha je agresija, mržnja i legitimizacija samoodbrambenog nasilja. I na socio-kulturnom i na individualnom nivou, etičke norme u vezi sa ubistvom se u početku preoblikuju i popuštaju, a kasnije sve više zamenjuju verovanjem u pravedno, legitimno nasilje. Relativizacija normi u pogledu nasilja je prilično lak projekat: jak temelj za legitimizaciju nasilja već postoji u gotovo svim društvima, kroz doktrine pravednog rata (Walzer, 1992)³ i opravdanu upotrebu revolucionarnog i odbrambenog nasilja: ako je potrebno „ispraviti istorijsku nepravdu“, „sprečiti da se zločini iz prošlosti ponove“, ili kazniti „zlu“ etničku grupu koja je ostala „nekažnjena“ u prethodnim sukobima, nasilje se sve više pojavljuje kao prihvatljivo i neizbežno (Jackson, 2002: 13)

Bivša Jugoslavija ima istoriju nacionalno-oslobodilačkih ratova, u kojima su ljudi različitih etničkih grupa vodili ratove jedni protiv drugih. Štaviše, region, takođe, ima istoriju poricanja i višestrukih istina (svaka etnička grupa prenosi svoju istinu sa generacije na generaciju), kao i istoriju eksploatacije viktimizacije (sopstvenih ljudi). Implikacije nedostatka bilo kakvog pokušaja da se dođe do jedinstvene (zajedničke) istine i pomirenja bile su toliko očigledne u nedavnim ratovima u kojima su prošle i sadašnje „istine“ bile toliko isprepletene da su, kako je rekao Ignatieff, „izveštači u balkanskim ratovima često primećivali da kada su im se pričale priče o zverstvima, povremeno su bili nesigurni da li su se te priče dogodile juče ili 1941, ili 1841, ili 1441. godine“ (Ignatieff prema Minow, 1998: 14).

Glavna opasnost, međutim, leži u činjenici da se ove višestruke (jednostrane, parcijalne, koje vide samo svoje žrtve) istine najbolje mogu opisati kao „duhovi u boci“, koji se uvek mogu izvaditi i iskoristiti za manipulaciju

³ Kao što je primetio Walzer (1992: XI), teorija pravednog rata (upotrebljavana i zloupotrebljavana) je uvek igrala ulogu u zvaničnoj raspravi o ratu, jer „nijedan politički lider ne može poslati vojnike u bitku, tražeći od njih da rizikuju svoje živote i da ubijaju druge ljude, ne uveravajući ih da je njihova stvar pravedna – a da je stvar njihovih neprijatelja nepravedna“.

nacionalnih osećanja i izazivanje ratova. Oživljavanje „žrtve“ unutar etničkih grupa koje su živele zajedno u bivšoj Jugoslaviji nije bilo slučajno. Bio je to proces, namerno indukovani i izmanipulisani od strane ključnih političkih aktera.

Istorija višestrukog (uzajamnog) poricanja zločina i stradanja očigledno je neophodan preduslov za eksploataciju viktimizacije, odnosno za periodično oživljavanje i manipulaciju nacionalnim osećanjima (Nikolić-Ristanović, 2003). Dakle, nije neobično da je kao takav ponovo upotrebljen 1990-tih, kada, kako je ukazala Blagojević (Blagojević, 2000), većina ljudi nije bila spremna da namerno nanosi drugima patnju. Samim tim, bilo je potrebno pripremiti rat tako što će se viktimizacija drugih opravdati kao odbrana, kao pravedan razlog i kao nešto neizbežno. To nije bilo moguće samo identifikacijom drugog kao drugačijeg, nego kao opasno drugačijeg, tako da je njegova/njena patnja postala prihvatljiva jer je ovaj drugi postao izvor straha za sopstvenu bezbednost. Proizvedeći druge kao „opasne“, vlasti su uspele da ubede većinu ljudi da je rat neizbežan kao odbrana. To je postignuto u svim delovima bivše Jugoslavije na gotovo identičan način – kroz javni diskurs, koji koriste mediji, uključujući i ono što Blagojević naziva „latentnim narativima o viktimizaciji ljudi svoje etničke grupe“ ili „ideologijom viktimizacije“ (Blagojević, 2000: 5-11).

U Srbiji su, na primer, u režimskim medijima krenule priče o pustošenju pravoslavnih manastira i proterivanju srpskih porodica sa Kosova, kao i oživljavanje sećanja na „ustaški“ režim iz Drugog svetskog rata koji je izgledao reinkarniran u izjavama i simbolima nove hrvatske vlasti. Istovremeno, u Hrvatskoj i Sloveniji štampa je objavila slike hiljada slovenačkih i hrvatskih žrtava partizanskih represalija iz Drugog svetskog rata.⁴ Kandić je analizirala pisanje srpskih dnevnih listova *Borba* i *Politika*, kao i hrvatskog dnevnika *Vjesnik* od 1. jula 1991. do 15. januara 1992. godine, i zaključila da je najviše novina pisalo samo o zločinima učinjenim nad jednim narodom, te da se mnogi novinari sa obe strane mogu svrstati u kategoriju medijskih kriminalaca (Stefanović, Topić, 1992).

Razumevanje ideologije viktimizacije kao moćnog načina za iskrivljavanje istine i dalje korišćenje ove „krunje istine“ za proizvodnju straha i stvarne viktimizacije, odnosno promovisanje mržnje i rata, izuzetno je važno za razumevanje postkonfliktne situacije i značaja restorativne pravde u svim delovima bivše Jugoslavije (Nikolić-Ristanović, 2003).

⁴ „Fotografije pećina punih naslaganih kostiju preplavile su novine obe republike, što je dovelo do predizborne retorike u kojoj su osobe, koje su ranije nazivane nenacionalnim terminima poput nacista ili kvinslinga, postale hrvatske ili slovenačke žrtve komunističke brutalnosti (Bowman, navedeno prema Jackson, 2002: 18).

Rane ratne strategije

Rane ratne strategije u državama koje su se pojavile nakon raspada bivše Jugoslavije bile su uglavnom usmerene na postizanje operativne efikasnosti na bojnopolju, snabdevanje ratne privrede i održavanje unutrašnje hegemonije i „nacionalnog kursa“. Mnogi izvori su ukazivali da realizacija ovih zahtevnih zadataka ponekad dovodi do saradnje sa „nacionalno svesnim“ i iskusnim kriminalnim podzemljem.

Rašireno je verovanje da je u Titovo doba došlo do saveza između bivših jugoslovenskih obavешtajnih službi i njenog kriminalnog podzemlja (US Institute of Peace, 2002). Naime, kriminalci su služili kao instrument političke kontrole po ugovoru, kojim su preuzeli obavezu da ubijaju političke neistomišljenike u inostranstvu, a zauzvrat dobili nekažnjivost za svoje zločine. Postoje i brojni pokazatelji da su, nakon što su ratovi počeli, političke elite dobro iskoristile ove stare veze sa podzemljem. Mnogi pripadnici tog podzemlja, kao i dobro obučeni agenti, doprineli su ranim ratnim naporima tako što su se ujedinili u paramilitarne grupe, za koje se smatra da su bile blisko povezane sa vladinim agencijama u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu (Lewis, 1998).

Politička ekonomija tokom rata postajala je sve više kriminalizovana. Organizovani kriminal se pojavio na područjima koja su direktno ili indirektno zahvaćena ratom, jer je rat stvorio različite potrebe koje su se mogle zadovoljiti organizovanim kriminalom, a ne legalnim putem (Nikolić-Ristanović, 1998b). Međutim, ilegalne finansijske transakcije i šverc oružja, goriva, duvana, alkohola, kao i mnogih drugih proizvoda za kojima je postojala potražnja zbog nestašica, postali su sastavni deo ratnih napora (US Institute of Peace, 2002). Vladajuća elita je na ovaj način finansirala svoje političke i vojne aktivnosti i obezbeđivala ekonomski opstanak tokom rata i međunarodnih ekonomskih sankcija. Mnogi vojni i civilni zvaničnici na svim stranama postali su ratni profiteri, često saradujući preko etničkih linija, na široko iskorišćavajući sukob i potiskujući legitimnu ekonomsku aktivnost: rezultat je bio široko rasprostranjena siva ekonomija (krijumčarenje robe široke potrošnje, korupcija) i aktivnosti na crnom tržištu (organizovana trgovina drogom, oružjem, ljudima i tako dalje) (US Institute of Peace, 2002).

Međunarodne sankcije, koje su uvedene da bi se zaustavili oružani sukobi, bile su neuspešne ili čak kontraproduktivne. Prvo, nisu mogle da zaustave isporuku oružja nijednoj od strana uključenih u sukobe: oružje je bilo

relativno lako obezbeđivano regionalnim krijumčarskim rutama, uz pomoć velikih etničkih dijaspora i drugih međunarodnih izvora (Lewis, 1998). Drugo, embargo je stvorio zavisnost od kriminalnih operativaca unutar svake etničke zajednice, zbog potrebe da se organizuju prekogranične transakcije za nabavku oružja, goriva i druge robe – rezultat toga je bio jačanje veze državnih bezbednosnih aparata i kriminalnog podzemlja (US Institute of Peace, 2002). Konačni rezultat je bilo jačanje ekonomske i vojne moći organizovanog kriminala, koja je ponekad bila veća od moći države, kao i simbiotski odnos između državnog bezbednosnog aparata i kriminalnog podzemlja. Kao posledica toga, ova tvorevina-čudovište proizvodi političku nestabilnost, nesigurnost i dalje viktimizacije, i sprečava reforme i izgleda za demokratiju u posleratnom periodu.

Dalji razvoj konflikta: Mogućnosti, prilagođavanje i viktimizacija velikih razmera

Kao što se može očekivati, teško je zaustaviti etnički sukob koji je jednom započeo i eskalirao u spirale nasilja i osvete. Nekontrolisane psihopate, oportunistički kriminalci i desenzibilizovani obični ljudi, u vojnim ili paravojnim uniformama, koji su bili snažno pogođeni (ili impresionirani) ratnim iskustvom - svi oni su direktno izazvali viktimizaciju velikih razmera u ratom pogođenim područjima. Civili su bili mete vojnih akcija, kao i namernih i proizvoljnih ubistava, napada, seksualnog nasilja i pljačke (Nikolić-Ristanović, 1998b). Paravojne snage, koje su činili pripadnici svih etničkih grupa koje su bile uključene u sukobe, regrutovane su iz redova ostrašćenih fudbalskih navijača, kriminalaca i alkoholičara: neki od njih su došli na ratište direktno sa odsluženja kazne zatvora (Nikolić-Ristanović, 1998b). Kao što je Gleni (prema Lewis, 1998) istakao, kultura zverstava je u velikoj meri podstaknuta praksom regrutacije kriminalaca u policiju i vojsku.

Za mnoge ratnike uniforme i oružje su značili moć i dozvolu za činjenje zločina: sve je bilo dozvoljeno u ime „nacionalnog oslobođenja” (Nikolić-Ristanović, 1998b). Međutim, pored izražene motivacije „nacionalnih heroja” i oportunističkih kriminalaca, mogu postojati i neki dodatni faktori koji doprinose manje-više kontrolisanom razvoju sukoba. Ratno profiterstvo bilo koje vrste je očigledno jedan od njih.

Dok je ekonomska uloga na početku sukoba tipično skrivena i indirektna, ekonomski faktori i motivacija ključnih aktera svakako mogu uticati na karakter, trajanje i razvoj rata na mnogo različitih načina (Studdard, 2004). Ekonomija igra ključnu ulogu u održavanju kapaciteta za vođenje rata, a samim tim i u donošenju odluka u okviru strana uključenih u sukob (Taylor prema Lunde i dr., 2003). U slučaju slabih država uključenih u rat, održavanje borbenog kapaciteta može mnogo zavisiti od ratnih ekonomija. Ratna ekonomija bi se mogla posmatrati kao alternativni ekonomski sistem u kojem proizvodnja i distribucija zavise od nasilja (Taylor, 2004). Na njeno javljanje prvenstveno utiču ilegalne ekonomske aktivnosti onih koji su u mogućnosti da iskoriste slabost države u ratu, ali i aktivnosti ratnih vođa i boraca u ratom zahvaćenim područjima. Treba imati u vidu da je bilo dosta pripadnika političke i ekonomske elite, koji su nezakonitim privrednim aktivnostima izvlačili ogromne koristi, iskorištavajući slabost država koje su ratovale na teritoriji bivše Jugoslavije devedesetih godina. Uz to, bilo je i onih koji su izvukli značajne ekonomske koristi od direktne kontrole nad teritorijama koje su okupirali ili branili.

Osim mnogih vikend ratnika, koji su se povremeno uključivali u rat uglavnom da bi pljačkali, i dobrovoljaca koji su prednjačili u pljačkanju (Ninčić, 1991), postojali su i brojni lokalni gospodari rata, na svakoj strani u sukobu, koji su kontrolisali šverc robe i najprofitabilnije poslove na sopstvenoj teritoriji. Poznato je da su neke lokalne bande profitirale, manipulišući humanitarnom pomoći, koristeći pri tome izbeglice kao živi štit za zaštitu stečene imovine (Mueller, 2000). Takođe, dokumentovano je da su, u nekim oblastima, ljudi, koji su želeli da napuste gradove pod opsadom, morali da plate ogromne sume deviza, koje su se zatim delile među borcima svih etničkih grupa uključenih u sukob (Nikolić-Ristanović, 1998b). Ponekad su kriminalci instrumentalizovali etničko čišćenje kako bi akumulirali ogromno bogatstvo od pljačke i preuzimanja industrija koje su bile deo ratne ekonomije. Produžili su rat da bi maksimizirali svoj profit (Lewis, 1998).

Ratni profilerski nagoni, koji utiču na hijerarhiju ratnih aktera od vrha do dna, treba da budu shvaćeni kao jedan od generatora održavanja rata i produžene viktimizacije civila raznih vrsta. Nasilje se koristi kao sredstvo za postizanje ekonomskog cilja, postajući tako nastavak ekonomije drugim sredstvima (Keen prema Hubert, 2001). Hubert je dobro primetio da se motivacija za borbu može lako promeniti tokom sukoba. Tako, kada poreklo ili osnovni uzroci rata leže u nekom istinskom osećaju nezadovoljstva, tokom sukoba

pohlepa može postati istaknutiji motivacioni faktor. Samim tim, nije teško zamisliti proces kroz koji dolazi do prelaska sa kolektivnih političkih ciljeva na privatne ciljeve elite (Hubert, 2001).

Primer Srbije: Akteri, strategije i posmatrači

Vladajuća elita Miloševićevog režima se od samog početka opredelila za „politiku opstanka“: u prve tri godine 1990-tih, režim je doživeo veliku ekonomsku krizu i niz ozbiljnih političkih kriza. Srpski birači su bili snažno polarizovani. Na primer, na parlamentarnim izborima 1990, 1992. i 1993. godine, Miloševićeva Socijalistička partija Srbije je dobila 46,1%, 28,8% i 36,7% glasova (Antonić, 2002). Nacionalistički diskurs izabran je kao obećavajuća strategija da se diskredituju glasovi srpske opozicije i intelektualne elite, odnosno onih koji su zahtevali političke promene usred „spoljnih bezbednosnih pretnji“. Teorija međunarodne zavere protiv Srba korišćena je kao politički mehanizam: prema rezultatima jedne empirijske studije sprovedene 1993. godine, oko 80% građana Srbije bilo je potpuno ili delimično uvereno da postoji široka i dobro organizovana zavera mnogih zemalja protiv Srba (Antonić, 2002). Kako je Antoniće dobro primetio: „...glavni ideološki obrazac politike srpske državne elite činili su nacionalizam i socijalistički populizam. Međutim, treba reći da oni nisu predstavljali osnovu vrednosne strukture Miloševićeve elite. Nacionalizam i socijalni populizam su zapravo smatrani korisnim u širenju i obezbeđenju vlasti. Zato su i korišćeni.“ (Antonić, 2002: 364).

Jedno empirijsko istraživanje sprovedeno u Srbiji 1993. godine ukazalo je na brz rast nacionalizma i animoziteta prema drugim jugoslovenskim narodima (Golubović, 1996). Nacionalizam, kao isključivi, agresivni i militantni stav, nametnuli su odozgo najpre predstavnici političke elite, a potom i pojedini predstavnici kulturne/intelektualne elite. Kako ističe Golubović, požuda za vlašću ostala je iza namera prvih, dok je druge vodila zamišljena nacionalno-misionarska uloga, koju je nacionalna inteligencija oduvek nastojala da igra među Slovenima (Golubović, 1996).

Uprkos potpunoj kontroli nad medijima i brutalnoj nacionalističkoj propagandi, samo polovina rezervista u Srbiji⁵, i samo oko 10% u Beogradu, pošto-

⁵ Mediji su preneli da je na zatvorenoj sednici Skupštine Srbije, održanoj 26. septembra 1991. godine, rečeno da je odziv na delimičnu mobilizaciju veoma loš: u celoj Srbiji se pojavilo samo

valo je naređenje da se odazovu na vojni poziv (Gleni, 1992; Radović, 2003). Shodno tome, pristup ratu je morao da se preoblikuje. Postoje mnoge indicije da je deo rešenja pronađen u toleranciji ili čak regrutovanju ljudi iz podzemlja, tj. oportunističkih kriminalaca (Ristić, 2002).⁶ U zamenu, oni su dobili nekažnjivost za zločine i mogućnost unosnih koncesija na benzin, cigarete i drugu robu, u ratom zahvaćenim područjima koja su kontrolisali, kao i u samoj Srbiji. Mnogi od njih su istovremeno promovisani kao „nacionalni heroji” i „uspešni biznismeni”. Jedan primer za njih je Željko Ražnatović („Arkan”), čovek sa velikim kriminalnim iskustvom i vođa ozloglašene paravojne jedinice „Tigrovi”. Njegovo bogatstvo procenjeno je na tri stotine miliona američkih dolara.⁷

Istovremeno, Srbija je doživljavala sve veću ekonomsku krizu, koja se manifestovala u hiperinflaciji, naglom padu proizvodnje i rastu stope nezaposlenosti. Podrška ratu i unutrašnja kontrola koštala je previše i zahtevala je nove adaptivne strategije. Manipulacija monetarnim sistemom (US Institute of Peace, 2002) i otimanje državne imovine bile su deo tih strategija (Vuković, 1995). Pristalice vladajuće elite dobile su mesta na važnim položajima, kao i ustupke koji su im dozvoljavali izbegavanje carina. Dok su se pristalice režima obogatile, međusobno povezani uticaj ekonomskog kolapsa, hiperinflacije i međunarodnih sankcija izuzetno je osiromašio ogromnu većinu srpskog stanovništva.

Za političku i novu ekonomsku elitu nacionalistički i konfliktni diskurs bio je veoma isplativa investicija. Sa druge strane, diskurs je nametnuo kontrolu nad moralnim prosuđivanjem i „patriotskim osećanjima” (društvenom adekvatnošću) većine građana. Čak i oni ljudi koji nikada nisu podržavali konfliktni pristup raspada bivše Jugoslavije bili su zbunjeni i demoralisani. Građani Srbije, koji nisu bili direktno uključeni u ratove ni kao izvršioци ni kao žrtve, a koji potpadaju pod Staub-ov pojam „posmatrača” (eng. *bystander*) (Staub, 2003)⁸, suočili su se sa hroničnim neuspehom Miloševićevog svrga-

50%, a u Beogradu samo 15% pozvanih. Videti: Vreme News Digest, br. 1-2, 30.9.1991. Dostupno na: www.scc.rutgers.edu/serbian_digest/1&2/t1-1.htm, stranici pristupljeno 1.3.2006.

⁶ Služba državne bezbednosti (DB) se smatrala odgovornom za postojanje i jačanje organizovanog kriminala u Srbiji početkom 1990-tih. U javnom diskursu su mnogo puta iznošene sumnje da je DB pozivala istaknute šefove podzemlja da joj budu saradnici u borbi za nacionalne interese, preko njih se tako uplićući u pljačke, ratne zločine i ratno profiterstvo. Kako je u jednom intervjuu istakao prof. dr Dobrivoje Radovanović, omogućeno je svakom istaknutom kriminalcu da ima legitimaciju DB-a. Posledica toga je bilo preklapanje tajne policije, podzemlja i policije (Ristić, 2002).

⁷ Glas javnosti, 18. 6. 2000, str. 5.

⁸ Posmatrači su oni ljudi koji nisu direktno uključeni u sukob kao počinioci ili žrtve. To su „pojedinaц ili skup pojedinaca, uključujući nacije, koji su svedoci onoga što se dešava” (Staub, 2003: 4).

vanja, dubokom ekonomskom i socijalnom deprivacijom i strahom od unutrašnjih i spoljnih bezbednosnih pretnji. Uz to, iskusili su neselektivne poruke okrivljavanja od strane međunarodne zajednice, a međunarodne ekonomske sankcije pogodile su samo njih, a ne političku elitu. Konačno, posmatrači su se suočili sa dolaskom stotina hiljada srpskih izbeglica iz drugih bivših jugoslovenskih republika, što je ukazivalo na mogućnost da etničko čišćenje bude selektivno kažnjeno od strane međunarodne zajednice (na šta ih je politička elita još ranije „upozoravala“). Kao rezultat isprepletenih osećanja i poruka, svakodnevne borbe za minimalnu egzistenciju i hronične nesigurnosti, neka vrsta naučene bespomoćnosti, postala je prevlađujući obrazac društvenog stava u Srbiji tokom 1990-tih (Nikolić-Ristanović, 2002), sa konformizmom i poricanjem, kao široko rasprostranjenim mehanizmom suočavanja sa situacijom (Nikolić-Ristanović, Hanak, 2004).

Postkonfliktni period: Konfliktni preduzetnici i organizovani kriminal

Ratna ekonomija, ratno profiterstvo i iskorišćavanje slabe države u velikoj meri su uvećali finansijsku moć političkim elitama, njihovim pristalicama i visokopozicioniranim pripadnicima paravojnih snaga. Istovremeno, neformalne mreže koje su prerasle u obaveštajne agencije, vojne strukture i policijske službe, uticale su na visok stepen nekažnjivosti onih koji su učinili zločine tokom ratova.

Nakon rata, ove, mahom neformalne strukture moći, zadržale su motivaciju i sredstva da opstruišu proces demokratske konsolidacije. Politički zločini, uključujući politički motivisana ubistva i terorizam, predstavljali su uvod u doba visoke političke nestabilnosti i pretnji unutrašnjoj bezbednosti. Među optuženima za podstrekavanje na najokrutnija politička ubistva su bili i visoki funkcioneri obaveštajnih službi, koji su bili na dužnosti za vreme Miloševićevog režima.⁹ Prema rezultatima istraživanja medijske konstrukcije organizovanog kriminala koje je sprovedeno 2003. godine, mediji u Srbiji su nakon pada Miloševićevog režima odražavali sukobe interesa koji postoje na različitim nivoima (Nikolić-Ristanović, 2004). Prema ovom istraživanju,

⁹ Videti članke: Legija, Čume, kriminal, politika, policija i mediji, *Vreme*; Ko su glavni akteri u optužbama oko otmica i ubistava koja su se u Srbiji dogodila u poslednjih desetak godina, *Blic*, 1. 2. 2003; „Rat sa ratnim zločincima“, *Politika*, 25. 3. 2003.

medijska slika organizovanog kriminala u Srbiji, nakon ubistva premijera Zorana Đinđića, jasno je sugerisala kontinuitet između ratnih zločina iz perioda Miloševićevog režima, sa jedne strane, i organizovanog kriminala nakon ratova, sa druge strane. Štaviše, ona je ukazivala i na bliske veze između organizovanog kriminala sa političkim protivnicima nove vlasti, kao i na njegovo delovanje ka destabilizaciji zemlje sa ciljem povratka stare političke elite (Nikolić-Ristanović, 2004).

Ubistvo premijera Srbije, Zorana Đinđića, otkrilo je da je Služba državne bezbednosti Srbije i nakon oktobra 2000. godine imala među zaposlenima osobe osumnjičene za ratne zločine i povezane sa organizovanim kriminalom.¹⁰ Stare strukture i ostaci bivše političke elite (konfliktni preduzetnici) aktivno su opstruirali institucionalne reforme, demokratizaciju, borbu protiv korupcije i organizovanog kriminala, kao i saradnju sa Međunarodnim tribunalom za ratne zločine za bivšu Jugoslaviju. Suočavanje sa ratnim zločinima učinjenim u njihovo ime i dalje je bila rizična opcija i za Vladu Srbije i za obične građane. Samo mesec dana pre ubistva srpskog premijera, Milorad Luković „Legija” - čovek kasnije optužen kao vođa zavere čiji je deo bio i teroristički akt u kojem je ubijen premijer - napisao je otvoreno pismo u kojem se predstavio kao odani patriota koji je „nebrojeno puta pokazao i dokazao svoj patriotizam”, optužio političko rukovodstvo da „ponižava državu” saradnjom sa Međunarodnim tribunalom za ratne zločine za bivšu Jugoslaviju i upozorio političke lidere da ih „istorija nikada neće zaboraviti”.¹¹

Međutim, gorčina i strah od organizovanog kriminala i terorizma „patriotskih” snaga olakšali su proces razrešavanja unutrašnjih kognitivnih i emocionalnih konflikata onih građana Srbije, koji su dugo bili izloženi manipulacijama konfliktnih preduzetnika koji su svoje postupke opravdavali patriotizmom i odbranom ljudi čiji opstanak je bio ugrožen. Ubistvo premijera Srbije jasno je pokazalo opseg neograničenog procesa označavanja „Drugog”. Vezano za emocije, posebno za strah, pokazalo se da oni koji imaju moć da povređuju „druge”, mogu isto tako da povrede i „vas”, pre ili kasnije. Upravo

¹⁰ Deo onih koji su bili pripadnici policije i obaveštajne službe za vreme Miloševićeve vladavine imao je dugu kriminalnu istoriju i učestvovao je u ratovima u bivšoj Jugoslaviji. Mnogi od njih su vršili ratne zločine protiv civilnog stanovništva. Mnogi optuženi za organizovani kriminal uopšte, a posebno za politička ubistva, bili su aktivni i u vladi Zorana Đinđića, a neki od njih su imali i visoke pozicije u policiji i obaveštajnim službama (Nikolić-Ristanović, 2004: 2).

¹¹ Otvoreno pismo Milorada Lukovića Legije objavljeno je u beogradskom dnevnom listu *Blic* 28. 1.2003. Dostupno na: <https://www.crveneberetke.com/otvoreno-pismo-milorada-uleme-ka-legije-srpskoj-javnosti>, stranici pristupljeno 1.3.2006.

ta spoznaja bi trebalo da bude jedan od mogućih motiva za aktiviranje onih delova stanovništva koji dolaze u Staub-ov pojam „posmatrača”.¹²

U smislu kognitivnog i moralnog uvida, politički motivisano nasilje može doprineti demaskiranju manipulativnih strategija legitimisanja zločina učinjenih tokom ratova,¹³ budući da se žrtve domaćeg organizovanog i političkog kriminala, kako je Gordi primetio, ne smatraju da su izvan moralnog univerzuma,¹⁴ pa, samim tim, odbrana od njih ne može biti predstavljena kao opravdanje za zločine učinjene prema njima. To bi moglo pomoći da se ratni zločinci prepoznaju kao deo iste kategorije kojoj pripadaju izvršioци drugih zločina, što bi dalje moglo da rezultira jačanjem podrške njihovom procesuiranju i kažnjavanju” (Gordy, 2003)

Zaključak: Ka istraživanju kontinuiteta ratnog i posleratnog kriminaliteta/viktimizacije

Kako je prikazano u ovom radu, istraživanje kontinuiteta ratnog i posleratnog kriminaliteta može biti korisno za razumevanje viktimizacije velikih razmera u bivšoj Jugoslaviji, kao i za kreiranje efikasnih strategija za prevenciju budućih bezbednosnih rizika u regionu, ali i šire. Otkrivanje veza između strukturalnih pritisaka unutar slabih država, diktatorskih strategija, nacionalističkog i ratnog diskursa, ratnih zločina i posleratnog organizovanog kriminala i novih državnih struktura, trebalo bi ujedno da bude i prvi korak ka ponovnoj izgradnji zajedničkog „moralnog univerzuma” na celom prostoru na kome su se odvijali oružani konflikti.

¹² Analizirajući uzroke preovlađujuće pasivnosti posmatrača, onih pripadnika populacije koji nisu direktno uključeni ni kao izvršioци ni kao žrtve, Staub zaključuje da razlog treba tražiti u slepom patriotizmu, koji vodi ka lojalnosti grupi bez obzira na prirodu njenog ponašanja, ili u uključenosti u grupu, koja otežava suprotstavljanje njenom pravcu delovanja (Staub, 2003: 497). Traženje sigurnosti unutar grupe obično se dešava kada se ljudi suočavaju sa teškim uslovima života u svom društvu, sa kojima, kao pojedinci, ne mogu efikasno da se nose. Ovi teški uslovi uključuju ekonomske probleme, političke sukobe, dezorganizaciju i velike i brže društvene promene (Staub, 2003).

¹³ Između ostalog, te strategije se odnose na izgovore koji se nude za samo vođenje rata: „percepcija da postoji neprijatelj koji bi, da mu se pruži prilika, počinio iste zločine za koje se izvršioци terete. Ova retorička strategija simbolično stavlja neprijatelja van moralnog univerzuma koji je potvrđen zakonom, postulirajući paralelni univerzum u kojem moralne obaveze ne važe” (Gordy, 2003:4).

¹⁴ Za razliku od žrtava ratnih zločina.

Razotkrivanje ratnih zločinaca i ratnih profitera uključenih u „patriotske projekte“, kao i onih koji su ih tolerisali ili (zlo)upotrebljavali, moglo bi konačno da razreši dugogodišnje unutrašnje emocionalne konflikte miliona posmatrača. Važno je prepoznati ulogu koju su ove iste kriminalne grupe imale, kako u etničkim sukobima na teritoriji bivše Jugoslavije i u političkim ubistvima u Srbiji, tako i u preživljavanju srpskog stanovništva tokom međunarodnih ekonomskih sankcija i izolacije zemlje. Takođe, važno je imati u vidu da su ekonomske sankcije dovele do preterane kriminalizacije srpskog stanovništva 1990-tih godina, kada je većina ljudi bila prinuđena da se okrene ilegalnim načinima zarade da bi preživela (Nikolić-Ristanović, 1998b). Značajan deo populacije imao je neke, makar periferne, veze sa (organizovanim) kriminalnim poslovima. Dugoročna posledica toga je gubljenje granica između dozvoljenog i nedozvoljenog, koje su još uvek, nekoliko decenija po završetku rata, nejasne za mnoge ljude u Srbiji. To, svakako, treba imati u vidu u budućim istraživanjima.

Zločini, poput ubistva premijera Srbije i ubistva svedoka optužbe za povezana suđenja, mogu se shvatiti kao reakcija/otpor organizovanog kriminala društvenim promenama. Simbiotski odnos između države i organizovanog kriminala bio bi glavni izazov za svaku vladu, jer prava borba protiv organizovanog kriminala može biti samo ona koja bi rizikovala „demaskiranje i raskrinkavanje“ (Cohen, 1994: 204) ove simbioze kao i političkog sukoba iza toga (Nikolić-Ristanović, 2004). Upravo bi na tom planu istraživanje za koje se zalažemo u ovom radu moglo da doprinese najviše.

Osim što bi takvo istraživanje dalo Vladi argumente za zauzimanje odlučnog stava prema ratu i organizovanom kriminalu, tako što bi učinili vidljivijom vezu između rata i posleratne viktimizacije, to bi, takođe, moglo pomoći građanima da prevaziđu poricanje i priznaju patnje svih. Shodno tome, nakon dolaženja do saznanja o procesu koji stoji iza rata i posleratne viktimizacije, građani bi mogli biti dovoljno osnaženi da uzmu veće učešće u izgradnji sopstvene budućnosti i demokratije. Zajedno sa procesuiranjem i kažnjavanjem odgovornih za ratne zločine, taj proces bi mogao konačno zaustaviti ciklus nekažnjivosti u ovom delu Evrope, i utrti put razvoju međusobnog uvažavanja i saradnje.

Literatura

- Antonić, S. (2002) *Zarobljena zemlja: Srbija za vlade Slobodana Miloševića*. Beograd: Otkrovenje.
- Blagojević, M. (2000) Prebrojavanje mrtvih tela: viktimizacija kao samoostvarujuće proročanstvo. *Temida*, 2, str. 5-11.
- Blic (2003, 1. februar) Ko su glavni akteri u optužbama oko otmica i ubistava koja su se u Srbiji dogodila u poslednjih desetak godina.
- Bjerkan, L. (ur.) *The Life on One's Own: The Rehabilitation of Victims of Trafficking for Sexual Exploitation*. Oslo: Fafo.
- Brownmiller, S. (1975) *Against Our Will: Men, Women and Rape*. New York: Simon and Schuster.
- Cohen, S. (1994) *Folk Devils and Moral Panics: the Creation of the Mods and Rockers*. Oxford: Oxford University Press.
- Davidović, D. (1995) Reconstruction of Ethnicity in Contemporary Serbia. *Sociološki pregled*, 2, str. 225-236.
- Friis, K. (2000) From Liminars to Others: Securitization through Myths. *Peace and Conflict Studies*, 2, str. 1-16
- Glas javnosti (2020, 18. jun) str. 5.
- Gleni, M. (1992) *Pad Jugoslavije: Treći balkanski rat*. Beograd: Samizdat B92.
- Golubović, Z. (1996) Implikacije konflikta u bivšoj Jugoslaviji za evropsku sigurnost. *Filozofija i društvo*, 9-10, str. 319-326.
- Gordy, E. (2003) War Crimes, Organized Crime, and Trust in Public Institutions. Rad predstavljen na konferenciji *The Clandestine Political Economy of War and Peace: Insight from the Balkans*.
- Hubert, D. (2001) Resources, Greed, and the Persistence of Violent Conflict. U: R. McRae, D. Hubert (ur.) *Human Security and New Diplomacy: Protecting People, Promoting Peace*. Montreal: McGill-Queen's University Press, str. 178-189. <https://doi.org/10.1515/9780773569300-fm>
- Jackson, R. (2002) *The Social Construction of Internal War: Towards a Framework of Understanding*. Rad prezentovan na konferenciji Cultures of Violence - 3rd Global Conference: Diversity within Unity, Prag, 12-16.8.2002.
- Lewis, R. (1998) Drugs, War and Crime in the Post-Soviet Balkans. U: V. Ruggiero, N. South, I. Taylor (ur.) *The New European Criminology: Crime and Social Order in Europe*. London: Routledge, str. 462-479.

Lunde, L. Taylor, M., Huser, A. (2003) *Commerce or Crime? Regulating Economies of Conflict*. Fafo-report 434. Oslo: Fafo.

Minow, M. (1998) *Between Vengeance and Forgiveness*. Boston: Beacon Press.

Mueller, J. (2000) The Banality of 'Ethnic War'. *International Security*, 1, str. 42-70. <https://doi.org/10.1162/016228800560381>

Ninčić, R. (1991) *Vreme News Digest Agency*, br. 11, str. 3.

Nikolić-Ristanović, V. (1998a) The International Crime Victim Survey in Belgrade (FRY). U: *The International Crime Victim Survey in Countries in Transition - National Reports*. Rome: UNICRI, str. 547-565.

Nikolić-Ristanović, V. (1998b) War and Crime in the Former Yugoslavia. U: V. Ruggiero, N. South, I. Taylor (ur.) *The New European Criminology: Crime and Social Order in Europe*. London: Routledge, str. 462-479.

Nikolić-Ristanović, V. (2002) *Social Change, Gender and Violence: Post-Communist and War-Affected Societies*. Dordrecht: Kluwer.

Nikolić-Ristanović, V. (2003) Possibilities for Restorative Justice in Serbia. U: L. Woldgrave (ur.) *Positioning Restorative Justice*. Portland: Villain Publishers, str. 235-250.

Nikolić-Ristanović, V. (2004) Organized Crime in Serbia – Media Construction and Social Reaction. U: G. Meško, M. Pagon, B. Dobovšek (ur.) *Dilemmas of Contemporary Criminal Justice*. Ljubljana: Faculty of Criminal Justice, University of Maribor, str. 685-695.

Nikolić-Ristanović, V., Hanak, N. (2004) *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti-ideje i mišljenja građana Srbije*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej.

Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S., Simeunović-Patić, B., Milivojević, S., Mihić, B. (2004) *Trgovina ljudima u Srbiji*. Belgrade: OEBS.

Nikolić-Ristanović, V. (ur.) (2009) *Trgovina muškarcima u Srbiji*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej.

Politika (2003, 25. mart) Rat sa ratnim zločincima.

Radović, B. (2003) Jugoslovenski ratovi 1991-1999 i neke od njihovih društvenih posledica. U: Ž. Špirić, G. Knežević, V. Jović, G. Opačić (ur.) *Tortura u ratu, posledice i rehabilitacija*, Beograd: IAN, str. 25-68.

Ristić, B. (2002, 3. novembar) Čija ruka upravlja Srbijom?. *Glas javnosti*.

Staub, E. (2003) *The Psychology of Good and Evil – Why Children, Adults, and Groups Help and Harm Others*. Cambridge: Cambridge University Press.

Biljana Simeunović-Patić, Vesna Nikolić-Ristanović Dekonstrukcija organizovanog kriminala i istraživanje ratne viktimizacije

Taylor, M. (ur) (2004) *Economies of Conflict: The Next Generation of Policy Responses*. Fafo-Report 436. Oslo: Fafo, str.10.

Vuković, S. (1995) Some Aspects of the Privatization in Serbia, *Sociološki pregled*, 2, str. 189-204.

Walzer, M. (1992) *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*. New York: Basic books.

Internet izvori

Anastasijević, D. (2003, 29. januar) Legija, Čume, kriminal, policija i mediji. *Vreme*. Dostupno na: <https://vreme.com/vreme/legija-cume-kriminal-politika-policija-i-mediji/>, datum pristupa 1.3.2006.

Otvoreno pismo Milorada Ulemeka Legije srpskoj javnosti, objavljeno u Blicu 28.1.2003. i svim sotalim štampanim i elektronskim medijima. Dostupno na: <https://www.crveneberetke.com/otvoreno-pismo-milorada-ulemeka-legije-srpskoj-javnosti>, stranici pristupljeno 1.3.2006.

Stefanović, N., Topić, T. (1992, 13. jul) The Catalogue of Shame. *Vreme News Digest Agency*, 42. Dostupno na: www.scc.rutgers.edu/serbian_digest/43/t43-10.htm, stranici pristupljeno 1.3.2006.

Studdard, K. (2004) *War Economies in a Regional Context: Overcoming the Challenges of Transformation*. New York: International Peace Academy. Dostupno na: <https://www.ipinst.org/wp-content/uploads/publications/wareconomies.pdf>, stranici pristupljeno 1.3.2006.

US Institute of Peace (2002) *Lawless Rule versus Rule of Law in the Balkans*. Special Report 97, Washington: US Institute of Peace. Dostupno na: www.usip.org/pubs/specialreports/sr97.html, stranici pristupljeno 1.3.2006.

Vreme News Digest (1991, 30. septembar) Dostupno na: www.scc.rutgers.edu/serbian_digest/1&2/t1-1.htm, stranici pristupljeno 1.3.2006.

BILJANA SIMEUNOVIĆ-PATIĆ*

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ

Deconstruction of Organised Crime and Research of War Victimisation

There are many indications that various aspects and factors of large-scale war victimization could be made visible through the collection and analyses of data on organized crime in post-conflict societies. War victimisation could be understood as an outcome of opportunistic criminal activity: war conditions offer the unique opportunity to criminals and criminal groups (especially those involved in military or paramilitary formations) not only to restrain their destructive personal potentials but also to attain a new identity as 'national heroes' and gain a significantly better economic position as advantageous 'investments' to post-war criminal business. Crimes in war as well as war crimes, often perceived as basically launched by nationalistic ('blood and belonging') ideology, could be examined from a broader hypothetical framework: nationalist ideologies should be considered not only as drives but also as means. By identifying themselves primarily as members of a specific nation who 'defend' (or victimize) a specific ethnic group, criminals of war provide not only the legitimization of crimes against other nations/ethnic groups but also of crimes against (primarily political) opponents within their ethnic group.

The main aim of this paper is to argue for research on the continuity of organised criminal activities before, during and after ethnic conflicts in the Former Yugoslavia. This kind of research is argued to be a promising tool for the assessment of links between war and organized crime victimization as a way of getting a more comprehensive picture of the recent past. Research findings may further be used as the basis for creating comprehensive regional security strategies. Moreover, although the focus of this paper is on organised crime committed during the wars on the territory of the former Yugoslavia, its analyses and conclusions may be applicable to other similar contexts, including contemporary armed conflicts in different parts of the world.

Keywords: organised crime, victimisation, war, research, Serbia, former Yugoslavia.

* Dr Biljana Simeunović-Patić (1970-2023) was a Full Professor at the University of Criminal Investigation and Police Studies, a long-term member and collaborator of the Victimology Society of Serbia and a member of the Advisory Board of the academic journal *Temida*.

Dr Vesna Nikolić-Ristanović is Full Professor (retired) of the Faculty of Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade, and independent consultant of the Victimology Society of Serbia. E-mail: vnikolicristanovic@gmail.com.

TEMIDA
2024, vol. 27, br. 1, str. 29-52
ISSN: 1450-6637
DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2401029P>
Pregledni rad
Primljeno: 23.1.2024.
Odobreno za štampu: 15.4.2024.

Faktori ravnoteže u društvu koji pokreću i sprečavaju nasilje¹

OLIVERA PAVIĆEVIĆ*
ALEKSANDRA BULATOVIĆ

Kontinuirani pejzaž nasilja koje se odvija paralelno sa svakodnevnim životom podriiva naš osećaj blagostanja, bezbednosti i poverenja u efikasnost institucija koje su očigledno neuspešne u usmeravanju pojedinca da deluje i reaguje na društveno poželjan način. Autorke u tekstu razmatraju fenomen nasilja unutar okvira objektivno uspostavljenih struktura i sticaja datih okolnosti, među kojima dominiraju ekonomska polarizacija i polarizacija moći, argumentujući da masovna ubistva iz vatrenog oružja predstavljaju faktore koji značajnije utiču na pojavu i učestalost nasilja. Kako je moralna kompetencija jedan od ključnih resursa društva za uspešno suočavanje sa adaptivnim zahtevima, posebno tokom kriznih situacija, povećanje povezanosti, razvoj moralne kompetencije i povećavanje empatije imperativi su za izgradnju društva koje može dosledno i uspešno da odgovoriti na (moralne) izazove koje mu postavlja okolina. Cilj ovog rada je da pruži osvrt na socijalne i individualne faktore kao uzročnike pojave nasilja, društveni ambijent i opšti kontekst nasilja, kao i da ukaže na značaj moralne kompetencije za sprečavanje nasilja i umanjenje rizika neadekvatnog reagovanja društva na moralne izazove.

Ključne reči: nasilje, moć, masovno ubistvo, moral, (ne)ravnoteža.

¹ Ovaj rad predstavlja rezultat angažmana autorki u skladu sa Radnim planom i Programom Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja (na temelju ugovora br. 451-03-66/2024-03/200039) i prema Ugovoru o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu (ugovor br. 451-03-66/2024-03/200025) sa Ministarstvom nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

* Dr Olivera Pavićević je viša naučna saradnica Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu. E-mail: oliverapavicevic4@gmail.com.

Dr Aleksandra Bulatović viša naučna saradnica Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. E-mail: aleksandra.bulatovic@instifdt.bg.ac.rs.

Uvod

Nasilje je fenomen kome se u oblastima praktičnih politika posvećuje mnogo pažnje, naročito tradicionalno najviše proučavanom direktnom, interpersonalnom nasilju, koje je neposredno vidljivo i nosi negativnu konotaciju. U literaturi postoje mnogobrojne definicije nasilja i njihov sadržaj zavisi od toga ko ih definiše, sa kojim ciljem i u kom kontekstu. Međutim, izvesno je da je nasilje kompleksan pojam, a različite naučne discipline ga raznoliko određuju. Postoje znatne razlike između teorijskih i praktičnih, kao i između pravnih, psiholoških, antropoloških i socioloških definicija. Kriminologija razmatra nasilje usko, kroz pojedine forme interpersonalnog nasilja, čime fokusira direktne manifestacije nasilja, a isključuje njegove strukturne oblike. Ako se fenomenu nasilja prilazi, na primer, iz perspektive ljudskog procvata (*human flourishing*), ono će prvenstveno biti shvaćeno u formi strukturnog nasilja, koje se ispoljava kroz različite forme siromaštva i socijalnog isključivanja. Galtung (1969), tvorac savremenih mirovnih studija, uočavajući da nasilje može biti i indirektno i suptilno, određuje ga kao oblik socijalnog odnosa – za njega je uticaj nasilje.

U društvenim naukama ne postoji univerzalno prihvaćena, usaglašena definicija nasilja. Pojedini autori čak smatraju da bi precizno definisanje nasilja ograničilo naše uvide u njegove mnogostruke forme, pa je radi očuvanja kreativnog promišljanja o nasilju neophodno tretirati ga kao fluidan fenomen. Međutim, potrebno je razumeti nasilje kao oblik društvenog odnosa kako bi se mogli pratiti procesi društvene integracije. Državu karakteriše i to što ona polaže pravo da vlast njenog upravnog aparata i njenih poredaka važi u jednoj oblasti, i što to svoje pravo obezbeđuje nasiljem. U smislu u kom državu definiše *Maks Veber*, ona predstavlja entitet koji ima „monopol na legitimnu upotrebu *nasilja*“, a koji određuje efektivnost vladavine, odnosno moć države (Veber prema Pavlović, 2009). Moć predstavlja izgled da se u okviru jednog društvenog odnosa sprovede sopstvena volja, te je ona deo kategorijalnog aparata nasilja. Pretnja nasiljem (implicitno nasilje) i eventualno njegova primena (stvarno nasilje), specifično je sredstvo upravljanja zajednicom, ali po principu *ultima ratio*, kada zataje druga sredstva. Istovremeno, nasilje je specifičan faktor individualne otpornosti i otpornosti organske zajednice. Organska zajednica je ona zajednica koju obeležavaju prisni odnosi, snažne emocije, uzajamna solidarnost i osećaj zajedničke pripadnosti, zajednica u kojoj ljudi žive, za

razliku od društva koje predstavlja zajednicu u kojoj ljudi ostvaruju određene interese. Individualno nasilje i nasilje neformalne, organske zajednice jeste organsko nasilje i njega treba razlikovati od nasilja države, jer se organsko nasilje u velikoj meri konstituiše u opoziciji prema državi.

Masovna ubistva iz vatrenog oružja u javnosti (*public mass shootings*) novija su pojava u Srbiji, koja je, osim kolektivnog osećanja užasa, rezignacije i revolta, pokrenula pitanja o uzrocima i razlozima čije bi osvetljavanje potencijalno omogućilo prevenciju tragičnih događaja tog tipa. Neki od prvih pokušaja su se odnosili na uspostavljanje paralele sa društvima u kojima su ovakva ubistva prisutna u dužem vremenskom periodu, a to su, pre svega, Sjedinjene Američke Države (SAD). Masovna ubistva u SAD beleže konstantan porast u poslednjih pedeset godina, a njihovi štetni efekti dovode do negativnih posledica po mentalno zdravlje miliona Amerikanaca, uključujući strah, anksioznost i bolesti povezane sa psihološkim tegobama (Cabrerera, Kwon, 2018). U 2023. godini u SAD je prijavljeno i potvrđeno 566 masovnih pucnjava iz vatrenog oružja čiji efekti dovode do porasta depresije, anksioznosti i samoubilačkih pokušaja, posebno kod adolescenata koji prijavljuju viši stepen osećanja straha i zabrinutosti (Graf, 2018).

Kontinuirani pejzaž nasilja koje se odvija paralelno sa svakodnevnim životom podrija osećaj blagostanja, bezbednosti i efikasnosti, pre svega kod osoba čije je mentalno stanje već u krizi. Kada se takav stres posmatra u kontekstu pandemije, sukoba na Bliskom Istoku i Ukrajni, ekonomskih izazova, političke polarizacije, katastrofa povezanih sa klimatskim promenama i drugim faktorima, uočava se kombinovanje stresora koje provocira pojavu „kaskade kolektivnih trauma“ (Silever i dr., 2020). Decenije istraživanja o kolektivnim traumama ukazuju da svaka od ovih kriza, nezavisno, može imati posledice na pojedince koji su joj izloženi, u rasponu od kratkoročne anksioznosti do dugoročne depresije i posttraumatskog stresa. Takođe, neka istraživanja su pokazala da su određene društvene grupe bile u većoj meri pogođene stresnim faktorima (socijalno deprivilegovani, etničke i rasne manjine). Strah od masovnih pucnjava je prisutan u celoj američkoj populaciji, uključujući i trećinu odraslih, koji kažu da sada izbegavaju određena mesta i događaje kao rezultat tog straha (Adams, 2019). Pandemija nasilja, kao jedan od snažnijih socijalnih stresora, ugrožava mentalno zdravlje ljudi, posebno adolescenata koji se još uvek nalaze u formativnom periodu. Nezdrava klima u kojoj se čovek oseća da je u neprijateljski nastrojenoj sredini, kao i izloženost prizorima nasilja i patnji,

dovode do stanja egzistencijalne nesigurnosti i vitalne ugroženosti, kao i do ekstremnog porasta kriminaliteta (Pavićević i dr., 2013: 26).

Neprestano prisustvo nasilja povezano je, između ostalog, sa promenama u sferi medija. Unapređene tehnološke mogućnosti omogućavaju neprestano izveštavanje o nesrećama sa lica mesta u realnom vremenu, čime se kolektivne traume prenose rekordnom brzinom i intenzitetom. Podaci koji su dobijeni u razgovorima sa osobama izloženim medijskim izveštajima u danima traumatičnih događaja (na primer, bostonski bombaški napad) pokazuju da su one prijavile veći akutni stres u poređenju sa osobama koje su bile direktno izložene napadu (Garfin i dr., 2020).

Istraživanja o kaskadnim kolektivnim traumama su ograničena, ali su pojave višestruke krize nakon prirodnih katastrofa neosporne, a posledice takvih događaja povezane su sa padom poverenja u vlast, nižim nivoom zadovoljstva životom, nižom tolerancijom na stres i funkcionalnim oštećenjem (Silver i dr., 2020). Ako se sa posledica vratimo na pitanje uzroka koji dovode do masovnih ubistava iz vatrenog oružja, koja se, neosporno, svrstavaju u kategoriju traumatskog događaja, možemo prepoznati efekat začaranog kruga koji posledice pretvara u uzroke i obrnuto. U nizu društvenih, psiholoških, ekonomsko-političkih okolnosti, koje mogu dovesti pojedinca do stanja u kome je sposoban da izvrši masovni zločin, postoje indicije da određeni faktori značajnije utiču na pojavu i učestalost ovog fenomena.

Iako se fenomenom masovne pucnjave bave brojne profesije i naučne discipline, uključujući novinare, naučne istraživače, kreatore javnih politika i agencije za sprovođenje zakona, ne postoji naučni konsenzus oko precizne definicije, a time i ujednačenog statističkog praćenja masovnog ubistva iz vatrenog oružja (Smart, Schell, 2021). U radu je prihvaćena definicija koja masovno ubistvo iz vatrenog oružja označava kao incident u kome su četiri ili više žrtava ubijene iz vatrenog oružja u jednom događaju, koji može da se dešava u javnom prostoru, a isključuje druge osnovne kriminalne aktivnosti i uobičajene okolnosti kao što su naoružana pljačka, kriminalni obračuni, svađa, ljubomora i drugi (Krouse, Richardson, 2015). Takođe, masovno ubistvo iz vatrenog oružja u javnosti se razlikuje od *familicida*, koji se definiše kao ubistvo četiri ili više članova porodice, najčešće supružnika ili intimnog partnera i dece. Masovna ubistva u javnosti i masovna ubistva u porodici, iako dele neke karakteristike, razlikuju se po tome što učinioci masovnih ubistava u javnosti nisu deo porodice ubijenih (Krouse, Richardson, 2015: 9). Ono

što je zajedničko za brojna objašnjenja ove vrste homicida, jeste usmerenost na implikacije zakona o kontroli vatrenog oružja, uticaj medijskih sadržaja i individualnih karakteristika učinioca. Nesporno je da se ubistvo, generalno, mora posmatrati kao faktor nasilja koji se može pronaći u različitim oblastima. Sa tim u vezi, individualni faktori vezani za strukturu ličnosti i njen rani razvoj predstavljaju već afirmisan i primaran faktor, ali činjenica da se rasprostranjenost kako ubistava, tako i nasilja uopšte, upadljivo razlikuje u okolnostima relativne stabilnosti socijalnog sistema u odnosu na periode turbulencije, ukazuje da se socijalnim faktorima mora posvetiti pažnja (Simeunović-Patić, 2003). Analiza društvenih faktora kao pretpostavljenih elemenata u objašnjenju masovnih ubistava iz vatrenog oružja ovaj oblik homicida stavlja u kategoriju društvenog fenomena. Opšta je pretpostavka da dejstvo socijalnih faktora na rasprostranjenost ubistava nije ni jednostavno, niti je jednobrazno (Simeunović-Patić, 2003).

Razmatranje društvenih faktora u generisanju psihosocijalnog ambijenta koji pogoduje tragičnim ekscesima ovog tipa može ići u različitim pravcima. Istraživanja su testirala različite kontrolne varijable, poput gustine stanovništva, brojnosti manjinskih grupa, stope nezaposlenosti, nivoa obrazovanja (videti Kwon, Cabera, 2019a; Petkovich, 2022). Rezultati nekih istraživanja (Kwon, Cabera, 2019b) ukazuju na to da postoji značajna veza između nejednakosti u prihodima i pojave masovnih ubistava iz vatrenog oružja u javnosti. Za razliku od povezanosti nejednakosti u prihodima i masovnih ubistava koja je potvrđena sa intervalom poverenja od 95%, ne postoji pouzdana veza pojave masovnih ubistava iz vatrenog oružja i stope siromaštva (Kwon, Cabera, 2019b). Važno je napomenuti da su ove veze uspostavljene na bazi statističkih korelacija i da ne podrazumevaju nužnu uzročnost.

Cilj ovog rada je da pruži osvrt na socijalne i individualne faktore kao uzročnike pojave nasilja, društveni ambijent i opšti kontekst nasilja, kao i da ukaže na značaj moralne kompetencije za sprečavanje nasilja i umanjenje rizika neadekvatnog reagovanja društva na moralne izazove. U prvom delu teksta se prezentuju teorijski uvidi o uzrocima masovnih ubistava iz vatrenog oružja kao fenomena koji određuju socijalni i individualni faktori, fokusirajući individualne i rodne specifičnosti izvršilaca, strukturalno nasilje i psihologiju društvene nejednakosti. Preko razmatranja ubistva kao ekstremnog vida nasilja koje odražava volju za moć, na primeru Srbije, opšti kontekst nasilja se određuje kroz odnos društvenog ambijenta i habitusa kao delatnog

nesvesnog principa zajednice. U zaključnim razmatranjima ukazuje se na značaj moralne kompetencije za suzbijanje nasilja i uspešno suočavanje društva s adaptivnim zahtevima koje pred njega nasilje postavlja.

Na tragu teorija o socijalnim i individualnim faktorima kao uzročnicima pojave masovnih ubistava iz vatrenog oružja

Nasilje se povezuje sa društvenim odnosima na složen način (Bulatović, Pavićević, 2021: 68). Međuzavisnost između društva i emocija, kao ključni element u proučavanju ljudskog ponašanja, ističe sociološka teorija ljudskih emocija koja navodi kao fundamentalnu životnu činjenicu da emocije nisu izolovane individualne manifestacije, već su duboko ukorenjene u društveni kontekst. Sociološki pristup emocijama ne samo da analizira kako pojedinci doživljavaju i izražavaju emocije, već istražuje i kako društvene strukture, norme i odnosi oblikuju te emocionalne izraze (Kišjuhas, 2015). Ovaj pristup prepoznaje da su emocije društveno konstruisane i da se oblikuju kroz društvene interakcije. Društvene norme, vrednosti i očekivanja određuju, na primer, koje se emocije smatraju prikladnim u određenom kontekstu ili kako bi trebalo reagovati na određene društvene događaje. Takođe, istražuje se kako društvene institucije utiču na emocionalni doživljaj pojedinaca i oblikuju njihov odnos prema emocijama.

Kompleksnu dinamiku između pojedinca i društva Simmel (1950) sagledava kroz teorijski okvir socijalne razmene, navodeći takmičenje kao prisutno u svim oblicima ljudskih odnosa – socijalne grupe svih vrsta, ekonomske, verske, porodične formiraju se iz nužnosti, kako bi pojedinci zadovoljili svoje interese putem različitih oblika društvenosti. Pretpostavio je da su socijalni akteri inherentno motivisani potrebom za dominacijom i postizanjem dominacije (Simmel, 1950). Za njega dominacija nije čisto animalna, već je društveni nagon inherentan pojedincu, koji predstavlja izraz njegove volje putem koje on može ostvarivati svoj uticaj na druge, može oblikovati druge osobe i izazvati njihovu patnju. Kao rezultat tog imanentnog socijalnog impulsa, svaka socijalna interakcija je prožeta nekim oblikom borbe za supremaciju (van Gemm, 2009: 13). Stremljenje pojedinca da nadmaši druge dolazi do izražaja u svim mogućim oblicima nove razmene, zajedno sa nadom da je moguće produžiti neku vrstu očigledne superiornosti. Kao deo ovog urođenog nagona,

hijerarhije dominacije su sveprisutne i neizbežno će se razvijati u svim ljudskim zajednicama. Identifikovanje društvenih situacija koje prete dominaciji pokreću borbu za dominaciju (Simmel, 1950).

Za razliku od popularnih tumačenja koja učinioce masovnih ubistava shvataju kao „poremećene” osobe koje nasumično ciljaju žrtve tokom napada, u praksi se pokazalo da je u većini slučajeva (48%), reč o činu koji je motivisan osvetom prema određenim pojedincima, kao i da se polovina masovnih ubistava (51%) može dovesti u vezu sa nekim prethodnim incidentom u životu pojedinaca koji je povezan sa negativnom promenom u socijalnom, emotivnom ili nekom drugom ličnom statusu (Capellan, Jiao, 2019). Nakon odabira cilja, učinioци obično prolaze kroz niz pripremnih postupaka, uključujući nabavku vatrenog oružja, osmatranje cilja, obuku, simulacije napada i prikupljanje logističkih informacija za napad. Osnovni cilj pucnjave utiče na datum i vreme izvođenja napada - učinioци koji ciljaju određene pojedince biraju datum i vreme kada su te specifične žrtve prisutne. Nasuprot tome, učinioци koji ciljaju što više ljudi, biraju datum i vreme kada će najviše potencijalnih žrtava biti prisutno (Capellan, Jiao, 2019).

Individualne i rodne specifičnosti izvršilaca

Potreba za dominacijom čini veliki deo ljudskog ponašanja. Jedno razumevanje ove potrebe objašnjava je kao evolutivni psihološki mehanizam (Tooby, Cosmides, 1990). Savremeni društveni akteri u sebi nose psihološke mehanizme koji su se tokom generacija ljudskog razvoja pokazali uspešni u procesima društvene razmene, statusa, održavanja prestiža, reputacije, uspostavljanja hijerarhije i ispoljavanja agresije (Buss, 1995). Nasilno ponašanje najčešće je kod mladih muškaraca, posebno neoženjenih (van Gemm, 2009: 16). Na tragu Darwinove teorije o muškoj adaptaciji u reproduktivnom procesu, mladi muškarci su skloni većem stepenu kompeticije, agresivnosti i većoj verovatnoći da će ubiti ili biti ubijeni (Andersson, 1994). Gotovo svi nasilni prestupnici prvi put manifestuju svoje sklonosti između četrnaeste i osamnaeste godine (sa početkom puberteta), sa nasiljem koje vrhunac dostiže u ranim dvadesetima - ova distribucija starosne dobi nasilništva često se navodi kao „zakon prirode” koji je bio konstantan u proteklih 150 godina (Goring, 1913; van Gemm, 2009: 16). Veliki broj ubistava su retke, fatalne posledice univerzalnog takmičenja među muškarcima za status i poštovanje, a ovi društveni resursi su u muškoj psihi

postali vrednovani zbog pozitivnih efekata u prilagođavanju i alternativnom dostizanju društvenog prestiža (Daly, Wilson, 1988; Wilson, 1996).

Prema rezultatima pojedinih empirijskih studija, agresivni pojedinci pokazuju izrazit egoizam i aroganciju. Konvencionalno, i po teorijskoj inerciji, to se tumačilo niskim samopoštovanjem, ali Toch (1993: 136) je tokom svog istraživanja uočio da su oni koji imaju izuzetno povoljne stavove o sebi skloni da ne poštuju druge i, u skladu sa tim, zaključio da se osećanje neadekvatnosti nasilnih muškaraca može objasniti i preteranim samopuzdanjem, kao i saznanjem da oni zahtevaju neopravdano poštovanje. Ovo zapažanje je blisko ideji da se nasilje češće javlja kod pojedinaca sa preterano visokim mišljenjem o sebi. Ocena da su neutemeljeno visoko samopoštovanje, zasnovano na visokoj samoproceni individue koja nije u skladu sa eksternom evaluacijom te procene, presudno za njenu nasilnu reakciju, suprotstavlja se tumačenjima da su agresija i druga antisocijalna ponašanja ukorenjena u niskom samopoštovanju (Baumeister i dr., 1996).

Iako povoljna samoevaluacija ima uglavnom pozitivne konotacije, ona ima i manje povoljna značenja koja se odnose na ponos, egoizam, aroganciju, čast, narcizam i osećanje superiornosti. Određujući svoje sopstvo prema drugima na način koji podrazumeva prestiž i divljenje od strane drugih individua, povoljna ocena o sebi se često gradi bez obzira na njeno realno pokriće u stvarnosti. U osnovi takve samoprocene, bilo da je stvarna ili nerealna, stoji prenatlaženi egoizam (Pavićević i dr., 2013: 172). Pretpostavka da neko postaje nadređeno biće na osnovu široko povoljne procene o sebi, relevantna je sa stanovišta veze između samoprocene i nasilja (Baumeister i dr., 1996). U daljem opserviranju individua sa visokim samopoštovanjem, ovi autori zapažaju da takvi pojedinci imaju više motivacije da traže samopotvrdu, za razliku od individua sa niskim samopoštovanjem, koje najčešće izbegavaju okolnosti koje mogu da dovedu njihove samoprocene u iskušenje. Pokazalo se da ljudi sa visokim, precenjenim samopoštovanjem nisu rasterećeni i bezbrižni kada su u pitanju uvrede, kritike i nepoštovanje. Oni imaju jake, nekad i iracionalne reakcije na negativne povratne informacije (McFarlin, Blascovich, 1981; Baumeister, Tice, 1985; Baumeister i dr., 1989; Blaine, Crocker, 1993). Verzija u kojoj visoko samopoštovanje najverovatnije dovodi do nasilja sugerise da egoizam nosi rizik od vršenja direktnog nasilja jer će ljudi koji smatraju da su nadređeni osetiti pravo na posezanje za resursima drugih, naizgled nižih bića, bez griže savesti, uključujući rizik koji je značajan

element za povoljnu samoprocenu. Samopoštovanje nije nezavisan i direktan uzrok nasilja već je to visoko samopoštovanje u kombinaciji sa pretnjom egu. Agresivnost se javlja u situaciji kada su dovedeni u pitanje visoki stavovi individue o sebi, kada joj se ti stavovi osporavaju, izrugavaju ili dovode u opasnost (Pavićević i dr., 2013: 172). U tom smislu, agresija proizlazi iz kolizije koja postoji između povoljne samoprocene i nepovoljne eksterne procene. Egoizam kome prethodi revidiranje povoljnog mišljenja individue o sebi dovodi do nasilja. Motiv za održavanje konzistentne samoprocene znači da ljudi koji misle loše o sebi mogu odoleti lošim povratnim informacijama, dok oni koji misle jako dobro o sebi to nisu u stanju i reagovali loše na nepovoljne povratne informacije. Nesklad u samoproceni i eksternoj proceni dovodi do nasilja što ukazuje na presudnu vezu između egoizma i nasilja (Pavićević i dr., 2013: 176).

Shodno prikazu prethodnih teorija, čini se da je kratkoročno fizičko nasilje najjednostavniji način za pojedince da podignu svoj status među vršnjacima, da steknu materijalna dobra ili moć nad drugima (van Gemm, 2009). Međutim, društveni kontekst može manje ili više pogodovati povećanoj agresiji, a osvajanje višeg društvenog statusa je svojom univerzalnošću prevazišlo pol kao strateško sredstvo muškaraca u osvajanju resursa, partnera ili statusa (van Gemm, 2009). Uspeh u svim oblastima života znači sposobnost pojedinca da sebe predstavi bolje od drugih. Faktori koji čine hijerarhijski lični interes su višestruki i međusobno se dopunjuju. Tipični su: konkurentnost, makijavelizam, orijentacija ka uspehu, individualizam, prihvatanje društvene nejednakosti (Boehnke i dr., 1998; Hadjar 2004).

Koncepcija strukturalnog nasilja

Jedna od danas najrazvijenijih socioloških koncepcija o faktorima kriminaliteta jeste koncepcija strukturalnog nasilja, koja u suštini predstavlja deo teorije o poreklu agresivnog ispoljavanja iz frustracija, ali insistira na socijalnoj strukturi kao njihovom primarnom izvoru (Jugović i dr., 2008). Povezivanje društveno-ekonomskog konteksta sa ciljem da se utvrdi da li se masovna ubistva dešavaju tamo gde preovlađuju loši ekonomski uslovi moglo bi se poslužiti analogijom o povezanosti većeg stepena nasilnog kriminaliteta sa ekonomskim prilikama i nivoom obrazovanja, zaposlenosti (Chiricos, 1987; Grogger, 1997; Freeman, 1999). Veza između strukturalnog i direktnog (bihevioralnog) nasilja je pozitivna i snažna. Oni koji su hronične žrtve strukturalnog

nasilja, okreću se direktnom nasilju – nasilje je odgovor ljudi koji se osećaju poniženo i odbačeno, inferiorno i neadekvatno, a strukturalno nasilje upravo pojačava takva osećanja (Jugović i dr., 2008: 448). Kriminalizacija socijalnih konflikata, kao posledica pada društvenosti, čini nasilje dominantnim fenomenom poznog kapitalizma. Nasilni konflikti bez koherentnog ideološkog i klasnog opredmećenja oslobodili su nasilje od vladajuće ideologije, tako da država više nema monopol nad nasiljem i svako se njime može oglasiti u spletu brutalnosti i nasilja svakodnevnog života koji doživljava kao beznade i očaj (Pavićević i dr., 2013: 99).

Teorija anomije je jedno od najpoznatijih teorijskih objašnjenja koje povezuje nejednakost prihoda sa nasiljem i kriminalitetom (Merton prema Jugović, 2014)². Oni koji žive u zajednicama sa značajnim disparitetima u prihodima doživljavaju visok nivo relativne deprivacije, stvarajući okruženje koje obiluje besom, frustracijom, neprijateljstvom i hostilnošću. Blokada ciljeva kao efekat socijalnih napetosti može biti posebno zabrinjavajuća kada populacija ima teškoća da postigne socijalno-ekonomski uspeh i status, što dovodi do većih stopa kriminaliteta i nasilja. U tom smislu, može se uspostaviti veza između ekonomskih uslova i masovnih ubistava, tako što utvrđena korelacija između ekonomskih faktora (loše ekonomske okolnosti, izrazita socijalna nejednakost i polarizacija, nizak nivo obrazovanja, nezaposlenost, ekonomska recesija) i nasilničkog kriminaliteta u svim njegovim varijacijama generiše stanje društvene anomije.

Strukturalno nasilje, dakle, rezultira prevagom negativnih kolektivnih i individualnih osećanja, poput besa, bezneznadežnosti, suicidalnosti, marginalizovanosti, nepoverenja i neprijateljstva.³ Reč je o psihosocijalnom ambijentu koji karakterišu povišena tolerancija na nasilje, moralna ravnodušnost, cinizam, surova kompeticija, gubitak saosećanja, smanjivanje socijalne kohezije, socijalna otuđenost i izolovanost i dominacija prava na odmazdu uz patološku samopercepciju nadmoćnosti u odnosu na ostale, inferiorne pojedince. Želja

² Devijantni tipovi društvenog odgovora pojedinca na anomiju su: inovacija, ritualizam, povlačenje i bunt. Merton je idejom anomije nagovestio ulogu moći i klasnog sukoba u analizi devijantnih ponašanja. Zato ga kritičari iz reda radikalnih teorija često i nazivaju „opreznim pobunjenikom“, a neki drugi (desničari) teoriju opisuju kao „miris Marksa u funkcionalizmu“ (Jugović, 2014: 17).

³ Iz klasno monopolizovane podele potencijalno jedinstvene i univerzalne ljudske životne delatnosti proizilazi strukturalno-sistemska povezana hijerarhijska raspodela nejednakog pristupa proizvodima klasno podeljene životne delatnosti ili „svojnini nad materijalnim bogatstvom“, nejednakog pristupa učešću u donošenju strateških odluka o organizovanju te delatnosti ili „političkoj moći“, te nejednakog pristupa višim nivoima formalnog obrazovanja ili znanju i kulturnom ugledu (Vratuša, 2013: 50).

za osvetom i odmazdom protiv društva i društvene grupe motiviše nasilje koje pokreće masovno ubistvo (Turchin, 2018). Nestabilne ekonomske i društvene okolnosti podudaraju se sa psihološkom nestabilnošću pojedinaca koji se opredeljuju za nasilje kao revanšistički čin. Nasilje se može interpretirati kao reakcija nemoći izolovane individue u ambijentu moralne kontuzije i ravnodušnosti (Pavićević i dr., 2013: 99).

Psihologija društvene nejednakosti

Kwon i Cabrera (2019b) su sproveli istraživanje kojim su obuhvatili period od 1990. do 2015. godine i podatke iz 3144 okruga SAD iz tri različite baze podataka o kriminalitetu. Analizirali su podatke o socioekonomskim faktorima i kontrolnim faktorima u slučajevima masovnih ubistava iz vatrenog oružja. Porast masovnih ubistava iz vatrenog oružja povezali su sa dramatičnim rastom ekonomske nejednakosti u razvijenim ekonomijama širom sveta. Rastuća bifurkacija nacionalne ekonomske nejednakosti je posebno izražena u SAD, gde je prihod 0,1% najbogatijih stanovnika godišnje rastao za 4% u periodu od 1980. do 2011. godine, dok je prihod niže rangiranog ostatka od 99% stanovništva, godišnje rastao samo za 0,6% od 1976. do 2007. godine (Kwon, Cabrera, 2019b: 1). Ekonomska polarizacija kreira društveni milje koji nije lako merljiv, ali za koji se može pretpostaviti da indukuje osećanje nepravde, uskraćenosti, bezperspektivnosti, sa jedne strane i nadmoćnosti, nedodirljivosti, distanciranosti u odnosu na ostatak društva. U tom smislu, Kwon i Cabrera (2019b: 3) tumače rezultate koji govore o većoj štetnosti ekonomske polarizacije i polarizacije statusa i moći od stope siromaštva u društvu koja, u njihovom istraživanju, nije statistički značajno korelirala sa pojavom masovnih ubistava. Okruzi sa većim stepenom ekonomske nejednakosti imaju stopu masovnih pucnjava gotovo šest puta veću od okruga koji beleže smanjenje ekonomske nejednakosti, i gotovo 17% veću u odnosu na okruge sa zanemarljivim promenama u ekonomskoj nejednakosti. Stope siromaštva ne pokazuju rezultate koji su se pojavili kao rezultat ekonomske nejednakosti. To, prema ovim autorima, svedoči da masovne pucnjave nisu povezane sa siromašnim zajednicama, već sa zajednicama u kojima postoji velika razlika između ljudi sa višim i nižim prihodima (Kwon, Cabrera, 2019b).

Iako su pojedina istraživanja potvrdila vezu između ekonomskih faktora i masovnih ubistava iz vatrenog oružja, povezujući ih i sa faktorima kao što su

nivo obrazovanja, zaposlenosti, istorija mentalnih bolesti, nacionalnost, mesto prebivališta i rasa (Meloy i dr., prema Petkovich, 2019: 31), u radu se poseban značaj daje teoriji anomije koja pojavu izrazite socijalne nejednakost dovodi u vezu sa agresijom. Kwon i Cabrera (2019a) su empirijskim podacima podržali ideju da nejednakost i naglašavanje razlika u klasi i statusu koje ona stvara može dovesti do nestabilnih i neprijateljskih okruženja. Lokalna i šira pooštavanja socijalne polarizacije i nejednakosti, kao posledice strukturne nejednakosti, kreiraju okruženja u kojima se situacioni slučajevi besa i agresije mogu dešavati češće i mogu imati kumulativne efekte na zajednicu tokom vremena (Kwon, Cabrera, 2019a). Prema nekim istraživanjima, verovatnije je da će bogatije populacije učestvovati u moralno sumnjivom ponašanju u zajednicama sa višim nego sa nižim nivoom nejednakosti, kao i da bogatiji pripadnici izrazito nejednakih populacija sebe vide kao superiornije od drugih, veruju da su zalazniji, da resursi zajednici pripadaju njima sa pravom i manje su voljni da dele resurse koje smatraju ograničenim (Kwon, Cabrera, 2019b: 2).

Izrazita društvena polarizacija produkuje neprijateljsko i nestabilno društveno okruženje u kome privilegovani pripadnici bogatog dela populacije potencijalno razvijaju osećanje nadmoći, pa čak i svemoći, dok se istovremeno u ostatku populacije pojačava anksioznost izazvana stresom i strahom za ekonomski opstanak (Wilkinson, Pickett, 2009). U tom smislu se može uspostaviti psihologija društvene nejednakosti, koja ukazuje da su ljudi koji žive u okruženjima sa izrazitom nejednakošću skloniji usvajanju društvenih normi moći i dominacije, umesto jednakosti i reciprociteta (Kwon, Cabrera, 2019b). Izrazito takmičarski odnosi koji se uspostavljaju u ovakvim društvenim okruženjima mogu dovesti do nasilja i ubistava (Daly, 2016).

Slučaj Srbija: Ubistvo kao volja za moć

Nasilje, čini se, nikada nije samo nasilje. Ono proizlazi iz nejednakosti, kako političke, tako i perceptivne. Kroz nasilje se može ostvariti fizička i simbolička dominacija identiteta pojedinaca i grupa. Ono često nosi jednu vrstu komunikativne snage, a bol koji nanosi je fizički i simbolički. Proslava nasilja je deo kulturne produkcije identiteta, smisla i značenja, nažalost prečesto zasnovanih na nejednakosti, terorru i ideologiji (Ferrell i dr., 2008).

Transformacija srpskog društva, koja je započeta osamdesetih godina 20. veka u okviru države koja je uveliko bila iscrpljena krizom socijalizma, bila je obeležena novom, još razornijom krizom, praćenom ratnim, ekonomskim, društvenim i kulturnim devastacijama i gubicima. Nastala je podvojenost onog što vrednujemo i onoga što imamo razloga da vrednujemo. „Efekti devedesetih“ se i danas nameću kao model objašnjenja za najveći broj negativnih društvenih pojava u srpskom društvu, a posebno kada je reč o različitim oblicima kriminaliteta i nasilju kao ekstremnim posledicama sveopšte kriminalizacije i banalizacije društvene stvarnosti tog vremena. Neosporna inverzija društvenih vrednosti, koju je utemeljila tadašnja politička elita proglašavajući malverzacije za legitimni modus opstanka, uz ideološko relativiziranje zločina i nasilja, ostaje karakteristika srpske aktuelne stvarnosti u kontinuumu krize koja se iz tranzicione transformisala u ekonomsku i finansijsku (Pavićević i dr., 2013: 13). U Srbiji se stvorilo značajno socijalno raslojavanje i izražena društvena fragmentacija (Jugović, 2014: 19). Izuzetno visoka nejednakost u raspodeli dohotka predstavlja aktuelno stanje i dvadeset godina nakon demokratskih promena, predstavljajući potencijalni izvor značajne političke i društvene nestabilnosti. Srbija ima višu nejednakost u raspodeli dohotka nego bilo koja zemlja Evropske unije, što je posledica niskog redistributivnog kapaciteta poreza na dohodak i socijalnih transfera, kao i problema na tržištu rada.

Dok je u periodu socijalizma postojala društvena solidarnost kao humani odgovor na faktičku nejednakost skrivenu iza demagoški proklamovane jednakosti, u toku procesa transformacije ogoljena je ekstremna društvena i ekonomska polarizacija, a društvena solidarnost je definitivno izmeštena u polje neformalnih mreža koje podrazumevaju partikularne društvene interese. Na planu opšteg društvenog interesa zavlada je moralna tupost (Pavićević, 2014: 90). Nedostatak moralnog senzibiliteta, solidarnosti i empatije može biti objašnjenje i mnogih drugih, širih društvenih problema koji karakterišu tu zajednicu. Pored nejednakosti u ishodima, postoje indicije da je u Srbiji prisutna i nejednakost u šansama (Arandarenko i dr., 2017: 3). Društvene nejednakosti i velike socijalne razlike predstavljaju pogodujućim socijalni milje odakle izvire kriminalitet i većina drugih društvenih devijacija (Jugović i dr., 2008). Ova izrazito nejednaka raspodela, inače oskudinih resursa, predstavlja jednu od pretpostavki kontinuiteta kulture nasilja u Srbiji koja je postala bogata zemlja siromašnih građana (Arandarenko, 2022). Društveni procesi

usporene demokratizacije, problematične privatizacije i sporog ekonomskog oporavka oživali su „diskurs nenormalnosti“. Čini se da je na taj način neuspješna demokratska konsolidacija i izgradnja pravne države, skupa sa visokim, a neispunjenim očekivanjima (Matić, 2012; Stojiljković i dr., 2015), proizvela jedinu moguću posledicu - depolitizovanu, dezorijentisanu i skeptičnu naciju bez nade (Vuković, 2021).

Prethodno opisani društveni kontekst govori o tome da u srpskom društvu nisu ukinute činjenice nasilja. Paradoksalno, nasilje se, sa ili bez elemenata ideologije, pojačava na nivou cele društvene zajednice. Ono postaje nepredvidljivo, nasumično, okrenuto ka bliskom porodičnom i susedskom okruženju, surovo u svojoj proizvoljnosti i tragičnim posledicama (Pavićević, 2014: 87). U tom smislu, masovna ubistva u javnosti koja se pojavljuju kao iznenađujući negativni fenomen u Srbiji, predstavljaju derivat polarizovanog, fragmentiranog i kriminalizovanog društvenog miljea, koji možemo analizirati kroz promene u stopi ubistava tokom i nakon devedesetih godina prošlog veka. Početkom 1990-tih godina, upravo u vreme otpočinjanja socijalno-ekonomske tranzicije, raspada Socijalne Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) i pratećih ratova, u Srbiji je došlo i do dramatičnih fenomenoloških promena u vezi sa homicidnim nasiljem koje su, u međuvremenu, postale njegovo manje ili više trajno obeležje (Simeunović-Patić, 2003: 34). Danas je dominantna retorika protiv svake vrste nasilja koje se smatra delinkvencijom u koju se većina ljudi ne upušta. Međutim, uprkos tome, kako Simeunović-Patić (2003) navodi, opisane fenomenološke promene imaju kao svoju posebnu karakteristiku upadljiv porast stope ubistava u većim gradova Srbije, posebno u Beogradu (urbanizacija homicida). To ima psihološke posledice na odnos pojedinca prema sebi. Uporedo sa porastom stope ubistava raste broj nerasvetljenih slučajeva ubistava, kao relativno trajno fenomenološko obeležje. Dolazi i do značajne eskalacije upotrebe vatrenog oružja, a apsolutni broj ubistava iz nehata raste kao direktna posledica ove eskalacije (Simeunović-Patić, 2003). Ovako ozbiljne socijalne posledice u srpskom društvu odražava dugotrajna prisutnost različitih oblika institucionalne neravnoteže (politička, ekonomska i pravna), koji se mešaju stvarajući atmosferu nepoverenja i cinizma među građanima. Ova neravnoteža vodi ka rastućem osećaju apatije među građanima, koji se suočavaju sa nepravdom i nemoći u odnosu na institucije. Nedostatak poverenja u političke, ekonomske i pravne strukture ima za posledicu moralni cinizam, gde građani gube veru u integritet i sposobnost tih institucija da ih

zaštite (Bulatović, 2023). U takvom okruženju, osećanja besa postaju sveprisutna, dok kulturni etosi, različito definisani i često sukobljeni, stvaraju ekvilibrijum koji sprečava uspostavljanje poverenja, solidarnosti i građanske dobre volje. Potreba za promenom institucionalne ravnoteže postaje ključna kako bi se stvorili uslovi za povratak poverenja, solidarnosti i pozitivnog društvenog angažmana. To bi moglo poslužiti kao prekretnica za izlazak iz začaranog kruga i stvaranje društva koje se zasniva na pravdi, odgovornosti i aktivnom građanstvu.

Šta je uzrok nasilja?

Ključan aspekt određivanja i razumevanja neke akcije je sticanje uvida u motivacione, emotivne, normativne, fenomenološke i intencionalne osnove te akcije. U teoriji se nude različita objašnjenja o uzrocima nasilja, na primer, frustracija, nastojanje da se stekne ili održi moć na način koji šteti drugom akteru, nepoštovanje utvrđenih društvenih normi usled anomije, racionalni izbor na osnovu analize troškova i dobiti, moralni rascep, dehumanizacija, ljutnja u čijoj je osnovi strah i slično. Pokretački princip strategija koje omogućavaju suočavanje pojedinaca i grupa sa nepredviđenim i uvek novim situacijama Bourdieu imenuje kao habitus (Bourdieu prema Pavlović, 2006). Ideja habitusa se iskazuje kao delovanje nesvesnih principa određene zajednice. Ti principi učestvuju u subjektivnoj proceni uspešnosti određenog postupka u određenoj prilici i, putem nepisanih pravila, utvrđuju „šta jeste, a šta nije za mene“ (Bourdieu prema Pavlović, 2006: 98). Bourdieu (prema Pavlović, 2006) pod terminom habitus podrazumeva sistem obrazaca ponašanja i vrednovanja, koji se sastoji od struktura spoznavanja i procenjivanja koje akteri stiču kroz trajno iskustvo zauzimanja određenog položaja u društvenom svetu. Naše predstave se stvaraju ili menjaju u zavisnosti od našeg habitusa, to jest, položaja i interesa koji su vezani za taj položaj: „Sadašnji i prošli položaj u društvenoj strukturi su ono što pojedinci kao fizička lica nose sa sobom uvek i svuda, u obliku habitusa, koji to nose kao odelo“ (Bourdieu prema Pavlović, 2006: 99). Habitus označava društvenu sposobnost pojedinca da spontano „odigra pravi potez“ u određenoj društvenoj situaciji. To je vrsta prirodnog i očekivanog reagovanja na dato okruženje, rezultat vaspitanja i obuke koju društvena grupa prenosi na svoje članove. Ova sposobnost deluje

instinktivno i doprinosi tome da pojedinac može donositi pravilne odluke u skladu sa kulturom grupe i njenim vrednostima. Otpornost, u kontekstu habitusa, podrazumeva svesnost o društvenim problemima i sposobnost delovanja protiv određenih pojava, što se postiže intervencijom u datoj situaciji.

Novija antropološka istraživanja favorizuju ideju da ljudi koriste nasilje da bi učinili adekvatnim svoje odnose. Nasilje, po pravilu, sadrži makar implicitnu etičku konotaciju kao neprihvatljivo delanje, a to je ono na šta bismo mogli svesti moral – činjenje odnosa ispravnim. Moral omogućava, poboljšava i unapređuje one odnose koji su idealizovani u jednoj kulturi. Ako neko u određenom odnosu vrši transgresiju normi, onda drugi ljudi često imaju poriv za odmazdom. Nekad se to postiže nasiljem, iako se čini da bi nasilje u tom kontekstu trebalo shvatiti široko, a ne kao oblik ponašanja, ili kao određen čin, već način prevazilaženja jaza između potencijalnog i aktuelnog, između onog što može biti i onog što jeste. Obično je teško i stresno nekog ozbiljno povrediti ili ubiti. Činjenje nasilja često ima dugoročno i visoko traumatizujuće efekte na onog ko ga vrši, pa čak indukuje i stresom izazvan poremećaj. Međutim, zahvaljujući percepciji obaveze i dužnosti kao manifestacije nastojanja da se postigne i očuva socijalna kontrola, mnogi ljudi mogu biti obučeni da budu nasilni i pod određenim uslovima mogu se naviknuti na nasilje. U takvim okolnostima, nasilje služi da bi se društveni odnosi stvarali, održavali, okončavali i poštovali (Fisk, Rai, 2014).

Nasilje je sveprisutno. Ako postoji takva stvar kao „opravdano ubistvo” ili „pravedan rat”, onda je nasilje relativno, odnosno neko nasilje je dobro (prema nekim ljudima, iz određene perspektive). Žrtva opravdanog ubistva je svakako mrtva, kao i žrtva neopravdanog, a pravedan rat može biti još smrtonosniji i brutalniji od nepravičnog. Ne postoji jedna korespondencija između skale i prihvatljivosti nasilja: manji incident može biti neopravdan, ali se veliki može opravdati. U SAD je pravo građanina da nosi oružje utvrđeno pravo. U debati o ovom pravu se, između ostalog, ističe i da se nasilni incidenti sa oružjem, po pravilu, vrše nelegalnim, a ne legalnim oružjem, što je osnov argumentovanja da zabrana prava na nošenje oružja zapravo nema efekta na krivična dela, ali zato onemogućava građaninu da se brani i odbrani. U vezi sa tim je i debata o tome da li da se dozvoli nošenje hladnog oružja, kao što je to policijska palica („pendrek”) koja je deo standardne

opreme mnogih policijskih službi i koristi se kao sredstvo kontrole i prinude u određenim situacijama.⁴

Društveno delovanje pojedinaca i grupa uvek se odvija unutar okvira objektivno uspostavljenih struktura i sticaja datih okolnosti. Bourdieu podseća na to da praksa koja proizilazi iz habitusa može pojedincima omogućiti samo uslovnu slobodu, sličnu slobodi koju ima namagnetisana igla koja se orijentiše prema severu (Bourdieu prema Pavlović, 2006: 99). U ovom kontekstu, ističe se da legitiman oblik nasilja države nije predmet spora, iako bi se trebalo osporavati. To nasilje postaje problematično zbog njegove sveprisutnosti, izražene kroz represivne kontrole, direktno nasilje, hapšenja, zatvaranja i ograničavanje tradicionalno nesputanih prava, poput prava na svojinu. Posebno sporno postaje državno nasilje koje je usmereno na suzbijanje organskog nasilja pojedinaca i zajednica. Ovde se otvara pitanje legitimnosti i usmerenja državnog delovanja, s obzirom na kontrast između obima nasilja koje država primenjuje i ciljeva koje navodno treba postići, posebno u odnosu na organske oblike nasilja unutar društva.

Danas se ljudsko pravo na samoodbranu tretira kao suspektno. U Srbiji je u pravnoj doktrini decenijama opstajao stav prema kome se krivičnopravni institut nužne odbrane, odnosno njenog prekoračenja, smatrao kontroverznim, a tu je reč o fenomenu organskog kvaliteta koji je u temeljima naše ukupne otpornosti. Kontekstualna analiza koncepta otpornosti može dovesti do nedoumica u ocenjivanju pojedinih problematičnih izbora i ponašanja. Državno nasilje može da guši organsko nasilje i da na taj način ugrožava osnaživanje pojedinca, kao proces ličnog razvoja, pozitivnog samodefinisanja i veština, i osnaživanje organske zajednice kao primarne forme povezivanja ljudi u zajednicu. Sa tim u vezi su i kontroverze koje se pojavljuju u vezi sa konceptom otpornosti, a odnose se na pitanje šta znači biti uspešno adaptiran. Ponašanja koja se procenjuju kao antidruštvena ili neprilagođena mogu se, u specifičnim situacijama, razumeti i kao deo strategije preživljavanja.

Habitus, kao sociološki koncept, izražava društveni položaj pojedinaca i istovremeno reflektuje društvenu distancu između tih pojedinaca i društvenih grupa. Oslanjajući se na snagu i logiku habitusa, različiti oblici međuljudske interakcije, uključujući one koje je Bourdieu opisao kao „namerni transfer u drugog” (kao što su simpatija, prijateljstvo, ljubav), pokazuju visok

⁴ Pendrek nije ofanzivno, nego defanzivno oružje za samoodbranu, ne koristi se kao sredstvo za vršenje oružane pljačke. Nije zabranjeno, ali iako nema eksplicitne zabrane, *de facto* je zabranjeno.

stepen usklađenosti sa specifičnim habitusom. Ova usklađenost objašnjava zašto ljudi koji dele sličan habitus često pokazuju sličan etos, slične ukuse, pa čak i sličan neverbalni jezik. Verovatnoća uspostavljanja pozitivnih odnosa znatno raste uz bolju komunikaciju i veći faktički uticaj koji pojedinac ili grupa ostvaruju u tim odnosima. U sposobnosti suočavanja sa promenama i novim okolnostima, kao i u prilagođavanju na njih, uz osećaj poverenja i optimizma, ključnu ulogu igra empatija. Empatičan pristup omogućava dublje razumevanje potreba, osećaja i perspektiva drugih ljudi, stvarajući time temelj za izgradnju poverenja i pozitivnih veza. Kroz empatiju, pojedinac postaje sposoban da saoseća s drugima, što ne samo da poboljšava interpersonalne odnose već i doprinosi boljem kolektivnom prilagođavanju na dinamične promene i izazove.

Zaključna razmatranja

Masovna ubistva iz vatrenog oružja u javnosti novija su pojava u Srbiji koja je pokrenula društveni dijalog o prevenciji nasilja. Stvaranje sigurnijeg okruženja za sve članove društva, smanjenje nasilnih incidenata i stvaranje osećaja sigurnosti i stabilnosti među građanima, teme su koje dominiraju javnim diskursom, uz obezbeđivanje efektivnog ostvarivanja ljudskih prava i jačanje solidarnosti u društvu. Sprečavanje nasilja je neophodno za stvaranje socijalne kohezije i ekonomski razvoj društva, te predstavlja dugoročnu investiciju u otpornost, održivost i prosperitet društva. Stvaranje kulture nenasilja i rešavanje temeljnih uzroka nasilja imaju dugoročni pozitivan uticaj na dobrobit svih građana.

Za sprečavanje nasilja je moralna kompetencija ključna iz nekoliko razloga. Ona nam omogućava da prepoznamo situacije u kojima se susrećemo sa moralnim dilemama ili konfliktima. Mogućnost razumevanja složenosti moralnih pitanja pomaže nam da razlikujemo između pravilnog i nepravilnog ponašanja, te da donosimo etički utemeljene odluke. Kako moralna kompetencija uključuje razvoj empatije, sposobnosti saosećanja i razumevanja osećaja i potreba drugih ljudi, razvijanje empatije nam omogućava da se stavimo u položaj nekog drugog i da razumemo kako naše postupanje može da utiču na druge, što može smanjiti sklonost ka nasilnom ponašanju.

Empatijski kapaciteti omogućavaju povezanost u zajednici, koja se u moralno izazovnim situacijama manifestuje tako što dovodi do mobilisanja motivacije za postizanje željenih moralnih ciljeva. Nizak nivo povezanosti u društvu predstavlja zabrinjavajući signal koji ukazuje na nedostatak adekvatnih resursa, kako osnovnih tako i adaptivnih. Ti resursi, među kojima se ističe moralna kompetencija, postaju ključni za uspješno suočavanje sa adaptivnim zahtevima, posebno tokom kriznih situacija. Nedostatak empatije u zajednici povećava mogućnost moralne konfuzije, čineći vrednosti nejasnim. U takvim okolnostima, društvo je izloženo većem riziku neadekvatnog reagovanja na moralne izazove. Povećanje povezanosti, razvoj moralne kompetencije i povećavanje empatije imperativi su za izgradnju društva koje može dosledno i uspješno da odgovori na (moralne) izazove koje mu postavlja okolina, jer se tako gradi atmosfera poverenja, poštovanja i međusobne podrške, koja može da smanji nasilne konflikte i promoviše harmoniju u društvu.

Literatura

Andersson, M. B. (1994) *Sexual Selection*. Princeton. New Jersey: Princeton University Press.

Arandarenko, M., Krstić, G., Žarković-Rakić, J. (2017) *Dohodna nejednakost u Srbiji: Od podataka do politike*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.

Arandarenko, M. (2022) Migration, Skills, and The Labour Market. U: D. Vuković (ur.) *National Human Development Report Serbia 2022*, Beograd: UNDP Serbia, str. 98-109.

Baumeister, R., Tice, D. (1985) Self-esteem and responses to success and failure: Subsequent performance and intrinsic motivation. *Journal of Personality*, 53(3), 450–467.

Baumeister, R., Tice, D., Hutton, D. (1989) Self-presentational Motivations and Personality Differences in Self-Esteem. *Journal of Personality*, 3, str. 547-579. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1111/j.1467-6494.1989.tb02384.x>

Baumeister, R., Smart, L., Boden, J. (1996) Relation of Threatened Egotism to Violence and Aggression: The Dark Side of High Self-esteem. *Psychological Review*, 1, str. 5-33. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0033-295X.103.1.5>

Blaine, B., Crocker, J. (1993) Self-esteem and Self-serving Biases in Reactions to Positive and Negative Events: An Integrative Review. U: R. F. Baumeister (ur.) *Self-esteem: The Puzzle of Low Self-regard*. New York, London: Plenum Press, str. 55–85.

Olivera Pavićević, Aleksandra Bulatović Faktori ravnoteže u društvu koji pokreću i sprečavaju nasilje

Boehnke, K., Hagan, J., Hefler, G. (1998) On the Development of Xenophobia in Germany: The Adolescent Years. *Journal of Social Issues*, 3, str. 585-602. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1111/0022-4537.841998084>

Buss, D. M. (1995) Evolutionary Psychology: A New Paradigm for Psychological Science. *Psychological Inquiry*, 1, str.1-30. https://psycnet.apa.org/doi/10.1207/s15327965pli0601_1

Bulatović, A., Pavićević, O. (2021) *Crna ekonomija i crno društvo*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Cabrera, J., Kwon, R. (2018) Income Inequality, Household Income, and Mass Shooting in the United States. *Frontiers Public Health*, 6, article 294. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2018.00294>

Capellan, J. A., Jiao, A. Y. (2019) *Deconstructing Mass Public Shootings: Exploring Opportunities for Intervention*, Rockefeller Institute of Government.

Chiricos, T. (1987) Rates of Crime and Unemployment: An Analysis of Aggregate Research Evidence. *Social Problems*, 2, str.187-212. <https://doi.org/10.2307/800715>

Daly, M., Wilson, M. (1988) *Homicide*. New York: Aldine de Gruyter.

Daly M. (2016) *Killing the Competition: Economic Inequality and Homicide*. New Brunswick: Transaction Publishers.

Ferrell, J., Hayward, K., Young, J. (2008) *Cultural Criminology: An Invitation*. Thousand Oaks: Sage Publications Inc.

Fiske, A. P., Rai, T. S. (2015) *Virtuous Violence: Hurting and Killing to Create, Sustain and Honor Social Relationships*. Cambridge University Press.

Freeman, R. B. (1999) The Economics of Crime. *Handbook of Labor Economics*, 3C, str. 3529-3571. [https://doi.org/10.1016/S1573-4463\(99\)30043-2](https://doi.org/10.1016/S1573-4463(99)30043-2)

Galtung, J. (1969) Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*, 3, str. 167-191.

Garfin, D. R., Silver, R. C., Holman, E. A. (2020) The Novel Coronavirus (COVID-2019) Outbreak: Amplification of Public Health Consequences by Media Exposure. *Health Psychology*, 39, str. 355-357.

Goring, C. (1913) *The English Convict*. London: His Majesty's Stationery Office.

Grogger, J. (1997) Market Wages and Youth Crime. *Journal of Labor Economics*, 4, str.756-791. <https://doi.org/10.1086/209905>

Hadjar, A. (2004) Ellenbogenmentalität und Fremdenfeindlichkeit bei Jugendlichen. Die Rolledes Hierarchischen Selbstinteresses [*Elbow Mentality and Xenophobia*

among Adolescence. *The Role of Hierarchic Self-Interest*]. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Jugović, A., Brkić, M., Simeunović-Patić, B. (2008) Socijalne nejednakosti i siromaštvo kao društveni kontekst kriminala. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 2, str. 447-461.

Jugović, A. (2014) *Zapisi iz anomalije: Ogledi iz nauke o društvenim devijacijama*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Kišjuhas, A. (2015) *Telesne, individualne i društvene dimenzije emocija: Ka razvoju integrisane sociološke teorije*, Doktorska disertacija. Univerzitet u Novom Sadu: Filozofski fakultet.

Kwon, R., Cabera, J. (2019a) Socioeconomic Factors and Mass Shootings in the United States. *Critical Public Health*, 2, str.138–145. <https://doi.org/10.1080/09581596.2017.1383599>

Kwon, R., Cabera, J. (2019b) Income Inequality and Mass Shootings in the United States, *BMC Public Health*, 19. <https://doi.org/10.1186/s12889-019-7490-x>

Matić, J. (2012) (Too) High Expectations of Democracy in Serbia? Interpretation of Empirical Research Results. *Southeastern Europe*, 3, str. 304-327. <https://doi.org/10.1163/18763332-03603002>

McFarlin, D. B., Blascovich, J. (1981) Effects of Self-esteem and Performance Feedback on Future Affective Preferences and Cognitive Expectations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, str. 521–531. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-3514.40.3.521>

Pavlović, V. (2009) Veberova koncepcija moći. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 3, str. 9-26.

Pavićević, O., Kron, L., Simeunović-Patić, B. (2013) *Nasilje kao odgovor: Socijalne i psihološke implikacije krize*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Pavićević, O. (2014) Kultura nasilja. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*. 1, str. 75-93.

Silver, R. C., Holman, A., Garfin, D. R. (2020) Coping with Cascading Collective Traumas in the United States. *Nature Human Behavior*, 5, str. 4-6. <https://doi.org/10.1038/s41562-020-00981-x>

Simeunović-Patić, B. (2003) *Ubistva u Beogradu: Kriminološka studija*. Beograd: Pravna biblioteka – Vojno-izdavački zavod.

Simmel, G. (1950) *The Sociology of Georg Simmel*. Glencoe: The Free Press.

Olivera Pavićević, Aleksandra Bulatović Faktori ravnoteže u društvu koji pokreću i sprečavaju nasilje

Stojiljković, Z., Spasojević, D., Lončar, J. (ur.) (2015) *How to Make Intra-Party Democracy Possible? Institutional Factors and Internal Dynamics of Intra-Party Relations in Serbia*. Beograd: Fakultet političkih nauka.

Toch, H. (1993) *Violent Men: An Inquiry into the Psychology of Violence*. Washington, DC: American Psychological Association.

Tooby, J., Cosmides, L. (1990) On the Universality of Human Nature and the Uniqueness of the Individual: The Role of Genetics and Adaptation. *Journal of Personality*, 1, str. 17-68. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1990.tb00907.x>

Vratuša, V. (2013) 'Nova' ili 'stara' društvena strukturisanja/raslojavanja u Srbiji, bivšim jugoslovenskim republikama i bivšim društvima 'realnog socijalizma'. U: M. Lazić, S. Cvejić (ur.) *Promene osnovnih struktura društva Srbije u period ubrzane transformacije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, str. 46–63.

Vuković, D. (2021) Vladavina prava. U: D. Spasojević, (ur.) *Podrivanje demokratije: Procesi institucije u Srbiji od 2010. do 2020. Godine*. Beograd: Crta, str. 17-45.

Wilkinson, R., Pickett, K. (2009) The Spirit Level. Why More Equal Societies Almost Always Do Better. *Social Justice Research*, 1. <https://doi.org/10.1007/s11211-012-0148-9>.

Wilson, W. J. (1996) *When Work Disappears*. New York: Knopf.

Internet izvori

Adams, Z. (2019) Stress of Mass Shootings Causing a Cascade of Collective Traumas. *American Psychological Association*. Dostupno na: <https://www.apa.org/monitor/2022/09/news-mass-shootings-collective-traumas>, stranici pristupljeno 12.12.2023.

Bulatović, A. (2023, 17. maj) Deca u kandžama administrativnog zla. *Danas*. Dostupno na <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/deca-u-kandzama-administrativnog-zla-autorski-tekst-majke-ucenika-os-vladislav-ribnikar-koji-je-sest-godina-isao-u-razred-sa-decakom-osumnjicenim-za-masovno-ubistvo/>, stranici pristupljeno 1.12.2023.

Graf, N. (2018) A Majority of U.S. Teens Fear a Shooting Could Happen at Their School, and Most Parents Share Their Concern. Pew Research Center. Dostupno na: <https://www.pewresearch.org/short-reads/2018/04/18/a-majority-of-u-s-teens-fear-a-shooting-could-happen-at-their-school-and-most-parents-share-their-concern/>, stranici pristupljeno 12.10.2023.

Krouse, W. J., Richardson, D. (2015) *Mass Murder with Firearms: Incidents and Victims, 1999- 2013*, Congressional Research Service 7-5700. Dostupno na: www.crs.gov, stranici pristupljeno 20.12.2023.

Petkovich, T., (2022) *Socioeconomic Factors and Mass Shootings, 1982-2016*. Electronic Theses and Dissertations. 2153. Dostupno na: <https://digitalcommons.du.edu/etd/2153>, stranici pristupljeno 20.11.2023.

Smart, R., Schell, T. L. (2021) *Mass Shootings in the United States, Gun Policy in America*. Dostupno na: <https://www.rand.org/research/gun-policy/analysis/essays/mass-shootings.html>, stranici pristupljeno 11.12.2023.

Turchin, P. (2018) *The Rise of Mass Shootings during the Decline of Economic Conditions. Economics – The Next Evolution of Economics*. Dostupno na: <https://economics.com/the-connection-between-a-poor-economy-and-mass-shootings/>, stranici pristupljeno 23.11.2023.

van Geem, S. (2009) *Status and Slaughter: The Psycho-Social Factors that Influence Public Mass Murder*. All Graduate Theses and Dissertations. Utah State University. Dostupno na <https://digitalcommons.usu.edu/etd/470/>, stranici pristupljeno 17.11.2023.

OLIVERA PAVIĆEVIĆ*

ALEKSANDRA BULATOVIĆ

Factors of Social Equilibrium Shaping and Preventing Violence⁵

The continuous landscape of violence that unfolds parallel to everyday life undermines our sense of well-being, security, and trust in the effectiveness of institutions that are evidently failing to guide individuals to act and react in socially desirable ways. In the paper, the authors explore the phenomenon of violence within the framework of objectively established structures and the circumstances under which economic polarization and power polarization dominate, arguing that mass shootings represent factors that significantly influence the emergence and frequency of

* Dr Olivera Pavićević is a Senior Research Fellow at the Institute for Criminological and Sociological Research in Belgrade. E-mail: oliverapavicevic4@gmail.com.

Dr Aleksandra Bulatović is a Senior Research Fellow at the Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade. E-mail: aleksandra.bulatovic@instifdt.bg.ac.rs.

⁵⁷ This paper represents the result of the authors' engagement in accordance with the Working Plan and Programme of the Institute for Criminological and Sociological Research (based on contract no. 451-03-66/2024-03/200039) and according to the Agreement on the Implementation and Financing of Scientific Research of the Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade (contract no. 451-03-66/2024-03/200025) with the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia.

violence. Since moral competence is one of the key resources of society for successfully coping with adaptive demands, particularly during crises, increasing connectedness, developing moral competence, and enhancing empathy are imperatives for building a society that can consistently and effectively respond to the (moral) challenges posed by its environment. The paper aims to point towards ideas on violence prevention by affirming the importance of moral competence in preventing violence, thereby preventing moral confusion, and reducing the risk of society's inadequate response to moral challenges.

Keywords: violence, power, mass murder, morality, (im)balance.

TEMIDA

2024, vol. 27, br. 1, str. 53-69

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2401053S>

Pregledni rad

Primljeno: 12.9.2023.

Odobreno za štampu: 4.3.2024.

Bezbednosna kultura kao faktor prevencije viktimizacije korisnika informacionih tehnologija

LJUBOMIR STAJIĆ*

NENAD RADIVOJEVIĆ

Tehnološki razvoj u oblasti informacionih tehnologija u poslednjih nekoliko decenija doveo je do značajnih promena u svakodnevnom funkcionisanju građana, privrede, državnih organa i društva u celini. Informacione tehnologije pružile su nezamislive mogućnosti u pogledu društvenog razvoja. Međutim, oblast informacionih tehnologija nije imuna na sve brojnije i opasnije namerne ili nenamerne zloupotrebe. To nameće potrebu za podizanjem nivoa svesti, znanja i veština u pogledu poznavanja sredstava i načina zaštite sopstvene bezbednosti kroz bezbednost u informacionim tehnologijama. Značajnu ulogu u tome ima bezbednosna kultura kao koncept koji u sebe integriše i pitanja rešavanja problema ugrožavanja informacione bezbednosti. Predmet rada je analiza povezanost bezbednosne kulture i informacionih tehnologija, kao kulturne tekovine savremenog društva, a posebno bezbednosne kulture korisnika informacionih tehnologija. Cilj rada je uspostavljanje teorijskog okvira o ulozi i značaju, ali i zlatnim pravilima bezbednosne kulture u informacionim tehnologijama, čijim usvajanjem i primenom će se povećati mogućnost prevencije viktimizacije korisnika informacionih tehnologija.

Ključne reči: bezbednosna kultura, informacione tehnologije, informaciona bezbednost, informaciono-bezbednosna kultura, sajber viktimizacija.

* Dr Ljubomir Stajić je redovni profesor na Pravnom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu.
E-mail: lj.stajic@pf.uns.ac.rs.

Dr Nenad Radivojević je docent na Pravnom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu.
E-mail: n.radivojevic@pf.uns.ac.rs.

Uvod

U ranim periodima ljudske civilizacije razvoj je jedino bio moguć radom čoveka i korišćenjem prirodnih resursa, čime se čovečanstvo razvijalo veštinom upotrebe tih resursa. Industrijskom revolucijom otkrivena je električna energija, a nešto kasnije i poluprovodnici. Ovo je omogućilo krucijalni napredak dovodeći do informatičkog, a kasnije i informacionog doba nastankom informacionih tehnologija poput: mašine za pravljenje baza podataka, e-pošte, lokalne mreže, faks mašine, lokalne (lan) mreže, kablovske i ADSL mreže za pristup internetu, diskova za optičko skladištenje podataka, pametnih telefona, tableta i ličnih računara, softvera za obradu teksta i podataka, softvera za računovodstvo, veštačke inteligencije i slično. Dakle, sve što podržava prikupljanje, obradu, prenošenje i korišćenje informacija i podataka posredstvom računara, baza podataka i računarskih mreža. Suština primene informacionih tehnologija jeste poboljšanje ljudskog rada i napora ka savladavanju svakodnevnih problema u različitim sferama ljudske delatnosti (privreda, ekonomija, obrazovanje, nauka, kultura, bezbednost i slično). Kako suštinu kulture čine sva ona dostignuća (materijalna i nematerijalna) koja su u funkciji čovekovog razvoja i napretka, to nas navodi na zaključak da su informacione tehnologije svojevrsna kulturna tekovina savremenog društva. Zbog tog svog značaja za savremeno društvo, sve više se govori o informacionom dobu i informacionom društvu kao društvu 21. veka.

Kao i svaki napredak u razvoju ljudskog društva, tako i tehnološki razvoj dovodi do značajnih promena u svakodnevnom funkcionisanju građana, privrede, državnih organa i društva u celini. Zbog toga informacione tehnologije, kao i društvene promene koje nastaju usled njih, postaju sve značajnija i intrigantnija tema u društvenim naukama, a naročito pravnim, bezbednosnim i sociološkim naukama. Pitanja informacione bezbednosti u 21. veku postaju sve značajniji segment nacionalne (Mijalković i dr., 2010), a onda i korporativne i individualne bezbednosti. Sve brojniji i destruktivniji bezbednosni problemi u sajber prostoru nameću potrebu redefinisanja pristupa i strategija suprotstavljanju istim. Informacioni sistemi (bilo da su u državnom ili privatnom vlasništvu) su, danas više nego ikad pre, izloženi savremenim bezbednosnim pretnjama, odnosno sajber ugrožavanju i viktimizaciji. Tome u prilog govore pojave poput sajber kriminala, sajber terorizma, sajber ratovanja, industrijske špijunaže, krađe patenata i slično. U tom novom pristupu informacionoj bezbednosti bezbednosna kultura zauzima značajno, a rekli bismo nužno i neophodno mesto.

Pitanje bezbednosne kulture uopšte, a onda i bezbednosne kulture u informacionim tehnologijama, predmet je naučne i stručne analize u svetu već duži niz godina (Martins, Elof, 2002; AlHogail, Mirza, 2014; Alnatheer, 2014; Da Veigaa, Martins, 2017; Karyda, 2017; Uchendu i dr., 2021), ali sve više i na našim prostorima (Stajić i dr., 2006, 2013; Stanarević, 2012; Milanović, Radovanović, 2015; Đukić, Vuletić, 2022). U osnovi te svojevrsne bezbednosne kulture u informacionim tehnologijama (informacione bezbednosne kulture, bezbednosne kulture u informacionom društvu) je svest o postojanju bezbednosne pretnje, odnosno znanja o izvorima, oblicima i nosiocima ugrožavanja informacione tehnologije, kao i znanja i veštine o odgovarajućim mehanizmima pravne, organizacione, tehničke i bezbednosne zaštite. Samo na taj način je moguće sprečiti nastanak ugrožavajućih pojava u kojima žrtve mogu biti pojedinci, grupe, organizacije privatnog ili državnog (javnog) karaktera, ili države u celini. Zbog toga je u radu posebno ukazano na vezu bezbednosne kulture i informacionih tehnologija kao ključnog obeležja informacionog društva, kao i na praksu bezbednosne kulture, odnosno izvesna (zlatna) pravila bezbednosne kulture u primeni informacionih tehnologija. Navedeno ima za krajnji cilj ostvarivanje bezbednosti svih korisnika informacionih tehnologija. U tom cilju, rad je strukturisan u dva odeljka, od kojih je u prvom nešto više rečeno o informacionim tehnologijama i njihovom značaju za ostvarivanje bezbednosti društva. U drugom odeljku je fokus na nastanku i razvoju bezbednosne kulture (u informacionim tehnologijama) kao jednom od faktora prevencije viktimizacije u sajber prostoru. Tim povodom, u ovom odeljku je više fokus na bezbednosnoj kulturi u informacionim tehnologijama, kao i na zlatnim pravilima bezbednosne kulture, kojih bi trebalo svi korisnici da se pridržavaju prilikom njihovog korišćenja.

Informacione tehnologije i njihov značaj za bezbednost društva

Prema Međunarodnoj profesionalnoj organizaciji iz oblasti informacionih tehnologija (ISACA – *Information Systems Audit and Control Association*), informacione tehnologije (u nastavku: IT) (engl. *information technology*) obuhvataju „hardver, softver, komunikaciona i druga sredstva koja se koriste za unos, skladištenje, obradu, prenos i izlaz podataka u bilo kom obliku” (ISACA, Glossary).¹ Pojam IT često obuhvata i znatno šire polje oblasti tehnologije.

¹ Dostupno na: www.isaca.org/-/media/files/isacadp/project/isaca/resources/glossary/glossary.pdf, stranici pristupljeno 25.5.2023.

Polazeći od toga, možemo reći da se IT sastoji od hardvera i softvera koji omogućava pribavljanje, predstavljanje, skladištenje, prenos i korišćenje informacija koje se nalaze u okviru umreženih i neumreženih informacionih sistema. U početku su to bili poslovi vezani za kancelarijsko poslovanje, a danas se došlo i sve više se radi na veštačkoj inteligenciji, koja će, radi uštede vremena i sredstava, umnogome zameniti čoveka na nekim pozicijama njegovog rada.

Na osnovu prethodno navedenog, jasno je da u savremenom društvu nema oblasti niti posla (sem prostog ručnog, manuelnog rada) gde nisu zastupljene IT makar u onom najprostijem obliku pisanja i prenosa vesti i informacija. Iako još uvek ne postoji potpuna saglasnost o tome šta sve obuhvata pojam informaciono društvo (Milutinović, 2016: 121), sve više se umesto termina savremeno društvo koristi sintagma „informaciono društvo”, a 21. vek se opisuje kao „informaciono doba”. Često se u naučnim i stručnim radovima mogu pronaći i termini sajber društvo, društvo rizika, globalno društvo, digitalno društvo. Naime, pod uticajem tehnološkog i ekonomskog razvoja, postindustrijsko društvo se preobrazilo u informaciono društvo, koje karakterišu globalizacija proizvodnje i trgovine, prekogranični protok robe i usluga, ali i informacija i komunikacija posredstvom globalnih računarskih mreža. Tu prvenstveno mislimo na World Wide Web (www), koji je dostupan široj javnosti od 1993. godine (Pisarić, 2019: 1).

Dakle, jasno je da je već duži niz godina vreme zanemarivanja, a nekada i potcenjivanja, značaja IT prošlo jer njihov veoma brz napredak ne dozvoljava bavljenje bilo kojim poslom a da se ne koriste njihove prednosti. Naravno, kao i svaki napredak u tehničko-tehnološkom smislu, i ovaj je praćen raznim kontroverzama pa i bezbednosnim problemima, počev od brojnih sitnih prevara i kriminalnih radnji, pa sve do zavera koje mogu ugroziti i same privredne subjekte, države pa i šire. Tako dolazimo do osnovnog pitanja svih pitanja, a to je kakva je i kolika potreba za informacionom (sajber) bezbednošću² u sajber prostoru³ pri korišćenju IT.

² Osnovni cilj i svrha bezbednosti informacija je očuvanje tzv. CIA trijade: Confidentiality (C), Integrity (I), Availability (A), što je drugi naziv za tri osnovna bezbednosna principa: poverljivost, integritet i raspoloživost (dostupnost). Poverljivost i integritet su uzajamno zavisni. Bez integriteta poverljivost ne može biti sačuvana. Ostali koncepti, uslovi i aspekti poverljivosti uključuju osetljivost, diskreciju, kritičnost, tajnost, privatnost, odeljenost i izolaciju (Stewart i dr., prema Stajić, Mandić, 2014: 139).

³ Pod sajber prostorom podrazumeva se onlajn svet računarskih mreža, ali i digitalni svet uopšte. Sajber prostor je stvoren tehnološkim i kibernetičkim sredstvima i predstavlja skup društvenih odnosa koji nastaju kada ljudi koriste računar, kao i kada sami računari počnu da funkcionišu kao pomoćno sredstvo ljudskih aktivnosti (Nedeljković, Forca, 2015: 138).

Treba biti svestan da koliko IT olakšavaju i ubrzavaju svakodnevni rad i život pojedinaca i celog društva, toliko donose i realnu opasnost da se pomoću njih može napraviti ogromna, a u slučaju terorizma ili rata, i fatalna šteta. Sve veća sofisticiranost i raširenost informacionih sistema zahteva istu takvu bezbednosnu kulturu u primeni iste jer, na primer, sve kritične infrastrukture jedne države upravo rade na platformama i softveru IT koje su napravili oni koji znaju kako se koriste, ali i kako se zloupotrebljavaju ti isti softveri. Tome treba dodati i brojne plaćene stručnjake, takozvane hakere, koji iz sopstvenih interesa (materijalna korist, avanturizam, maliciozno ispoljavanje znanja i veština i slično), ugrožavaju neku korporaciju, neke istaknute i važne ličnosti ili države, preko računara, programa i informacionih sistema koje ovi koriste u svom radu. U prilog tome govore i sve brojniji pojavnici sajber kriminala (Pisarić, 2019). Nisu retki ni slučajevi da države posredstvom svojih specijalizovanih službi i njihovih tela angažuju dotične stručnjake u borbi protiv nekih drugih država, a sve u sklopu sajber ratovanja (Putnik, 2022). Posebnu opasnost prethodnih godina predstavljale su pojave poput fišinga⁴ kao oblika prevare i krađe identiteta u zdravstvu za vreme pandemije COVID-19, gde su se javili brojni slučajevi viktimizacije kao posledice ugrožavanja sajber bezbednosti usled zlonamernih hakerskih napada (Vilić, 2022). Tome treba dodati i pojave vršnjačkog nasilja u digitalnom (sajber) okruženju. Naime, mladi su danas naročito podložni viktimizaciji ovom vrstom nasilja i često nisu uvek u mogućnosti da na adekvatan način reaguju na isto (Mirić, Vasiljević-Prodanović, 2022).

Jedan od mehanizama kojim društvo može da se suprotstavi navedenim pojavama jeste bezbednosna kultura. Bezbednosna kultura u oblasti IT je istovremeno osnov, uslov, potreba, ali i imperativ savremenog društva (Milanović, Radovanović, 2015). Ovaj stav se opravdava time da je danas nemoguće komunicirati, poslovati, učiti, biti bezbedan, donositi strateške, operativne i taktičke državne ili bilo koje druge odluke bez IT. One su iz korena promenile ljudsko ponašanje, delovanje ali i bezbednost građana, kompanija i država.

Najjednostavnije rečeno, sajber prostor predstavlja infrastrukturu transnacionalne prirode, a koja obuhvata Internet, telekomunikacione mreže i računarske sisteme (Pisarić, 2019: 2).

⁴ Fišing predstavlja „postupak ilegalnog prikupljanja osetljivih informacija, dobijenih obmanom u sajber prostoru, pri kojem se napadač predstavlja kao neko vredan poverenja i ko zaista ima pravo i potrebu da ovakvim informacijama raspolaže. Fišing je praksa stvaranja lažnih internet stranica koje su vizuelno identične originalnim, a čija je svrha preuzimanje korisničkih podataka za pristup stranici ili uopšte poverljivih podataka. U takve podatke ubrajaju se najčešće korisničko ime i lozinka, ali i PIN kod bankarskih kartica i slično.“ (Mandić i dr., 2017: 160).

Bezbednosna kultura i prevencija viktimizacije u sajber prostoru

Osećaj nesigurnosti u svim društvima postaje sve izraženiji, iako smo svesni činjenice da nikada nije bilo više snaga bezbednosti, nikada nije bilo toliko i takvih sredstava u funkciji zaštite bezbednosti, nikada se nije više ulagalo finansijskih sredstava i nikada svet nije brinuo o tome kao danas. Uprkos tome, možemo reći da savremeno društvo nikada nije bilo toliko ugroženo kao danas, što može ličiti na paradoks. Jedna od sfera u kojim je društvo ugroženo jeste i oblast upotrebe, ili bolje rečeno zloupotrebe IT koji dovode do ranije navedenih ugrožavajućih pojava.

Tradicionalno shvatanje da su samo organi „sile“ i drugi državni organi odgovorni za ostvarivanje bezbednosti uveliko se napušta. Oni danas dobijaju ulogu subjekta koji selektivno deluje usredsređujući se samo na najopasnije oblike ugrožavanja (Stajić, 2021: 330). Jedan od tih oblika ugrožavanja jeste i sajber viktimizacija. Sajber viktimizacija nastaje delovanjem različitih nosilaca ugrožavanja bezbednosti, sa ciljem da se nanese bilo kakva šteta informacionim i komunikacionim sistemima žrtve sajber napada, bilo da je ona pojedinac, grupa, korporacija ili država. Pri tome, kao nosioci tog ugrožavanja mogu se javiti: države, korporacije, specijalne korporacije koje proizvode viruse, nezadovoljni zaposleni, organizovane kriminalne grupe, teroristi, hakeri, avanturisti sa visokim nivoom znanja i veština iz oblasti informacionih tehnologija, razni pojedinci i grupe koje zloupotrebljavaju internet i društvene mreže i drugi.

U teoriji i praksi je identifikovano više razloga zbog kojih prethodno navedeni nosioci ugrožavanja zloupotrebljavaju sajber prostor. Kao najčešći razlozi zloupotrebe sajber prostora, koji se u praksi manifestuju kao oblici ugrožavanja nastali zloupotrebom IT, navode se: urušavanje državnih informaciono-komunikacionih sistema;⁵ industrijska špijunaža; manipulisanje javnim mnjenjem; krađe ličnih podataka; krađa internet identiteta; finansijske zloupotrebe; prevare i ucene;⁶ urušavanje ličnog integriteta; sajber kriminal; sajber terorizam; sajber ratovanje i drugo (Nedeljković, Forca, 2015: 139-140).

⁵ Sve su učestaliji napadi na pojedine državne organe i javne službe. Naime, poznati su slučajevi hakerskih napada u našoj zemlji. Bili su to napadi na Republički geodetski zavod (2022. godine), Agenciju za privredne registre (2023. godine) i javno-komunalno preduzeće „Informatika“ u Novom Sadu (2020. godine). Cilj ovih napada bilo je ili pristup informacijama od nacionalnog značaja, onesposobljavanje informacionih sistema u cilju onemogućavanja pružanja javnih usluga građanima ili traženje otkupa.

⁶ Posebnu kategoriju ucenjivačkog malicioznog softvera predstavlja ransomver (engl. *ransomware*), vrsta malvera, koji legitimnom (autorizovanom) korisniku računarskog sistema

Uzimajući u obzir prethodno navedeno, možemo zaključiti da su savremeni bezbednosni problemi u sajber prostoru brojni, raznovrsni i da mogu dovesti do značajnih štetnih posledica po bezbednost pojedinaca, kompanija, država i društva u celini. To je nametnulo potrebu nastanka i razvoja jedne nove društvene discipline koja će dati svoj doprinos društvu u suprotstavljanju sajber ugrožavanju. Kada su u pitanju IT i sajber ugrožavanje, možemo reći da je na nastanak bezbednosne kulture kao nove discipline uticao:

- postignut stepen informacionog napretka, svesti, znanja i potreba društva i čoveka da dobrobiti IT podredi svojim potrebama u svakodnevnom ličnom, poslovnom, političkom i uopšte društvenom životu;
- potreba društva da sopstvenu bezbednost podigne na viši nivo, naročito kod masovnih i važnih sfera društvenog života kao što je upotreba IT;
- potreba da se teorijska i praktična znanja o bezbednosnoj kulturi u IT na sistematizovan način, učine dostupnim većem broju građana, privrednih subjekata i državnih organa.

Bezbednosna kultura u informacionim tehnologijama

Informacione tehnologije i informaciona bezbednost zauzimaju sve više mesta u širokom dijapazonu koji obuhvata pojam bezbednosti. Odavno to više nije stvar samo države i njenih stručnih službi, već i svih pojedinaca i celokupnog društva. Ovo zato što su IT tako uvezane u lanac da probijanje jedne karike koja ne posluje po principima i pravilima bezbednosne kulture znači ili može značiti urušavanje čitavog lanca, bez obzira što se drugi učesnici u toj komunikaciji štite na adekvatan način. U tom smislu bezbednost, bila ona pojedinačna, grupna, nacionalna ili međunarodna, zavisi od izgrađene bezbednosne kulture i bezbednosnih procedura u oblasti IT kao vrednosti i ciljeva jednog društva koji treba da mu omoguće opstanak, napredak i razvoj.

Bezbednost kao osnovna društvena i državna potreba danas ne znači samo stanje zaštićenosti od neželjenih pojava kako misle neki autori. Danas je bezbednost mnogo širi pojam koji obuhvata prisustvo pravde, morala, kulture, vere, slobode, sreće, a naročito znanja, veština i sredstava da se o toj

ograničava pristup samom sistemu ili podacima koji se nalaze u njemu, pri čemu se traži otkupnina kako bi ih korisnik povratio (Putnik, Milošević, 2022). Napadi ovog tipa su posebno opasni ukoliko za objekat napada imaju informacionu kritičnu infrastrukturu, pošto od nje zavise svi ostali sektori kritične infrastrukture (energetika, zdravstvo, saobraćaj, funkcionisanje državnih organa i slično).

bezbednosti staramo u isto tako definisanom užem i širem okruženju (Stajić, 2021). To isto možemo reći i za informacionu bezbednost.

Informaciona bezbednost osim što treba da omogući prevenciju ugrožavanja ali i lako, brzo, tačno i efikasno otklanjanje posledica svih oblika ugrožavanja u informacionoj sferi, treba korisniku IT i da omogući bezbedan pristup pogodnostima i dobrobiti koje ta tehnologija nudi. Naravno, ovde se podrazumeva da pored zaštite interesa i potreba korisnika IT treba da se zaštite i sva hardverska i softverska materijalna dobra, kako korisnika tako i svih onih sa kojima on stupa u kontakt putem tih tehnologija. Samo tada možemo govoriti o bezbednosti svih i za sve, o bezbednosti gde svaki član društva, pored toga što brine o sebi, brine i o bezbednosti drugih članova društva. Upravo ta svest o značaju da se brine o tuđoj kao i o sopstvenoj bezbednosti (u informacionoj sferi), čini osnovu bezbednosne kulture u IT.

Analizom događaja u informacionoj sferi lako je zaključiti da samo putem tehničkih rešenja ili proizvoda nije moguće ostvariti informacionu bezbednost. Tome u prilog govori i Schneier-ova izjava: „Ako mislite da se tehnologijom može rešiti vaš bezbednosni problem onda ne razumete ni problem ni tehnologiju” (Schneier prema Milanović, Radovanović, 2015: 47). Treba biti svestan činjenice da, kao i u drugim oblastima, u ovoj oblasti apsolutna bezbednost ne postoji. Ni za koga, pa ni za jedan sistem ne možemo reći da je apsolutno bezbedan. Često je čovek taj koji svojim neznanjem, nemarom, nepažnjom, odnosno slabo razvijenom bezbednosnom kulturom može poništiti i „najbolji” sistem zaštite. Tačna je ona maksima da je čovek u jednom sistemu uvek najslabija karika, što bezbednosnoj kulturi daje ogroman značaj. Za nosioce sajber ugrožavanja se često kaže da zloupotrebljavaju znanje iz oblasti IT. Zbog toga jedno od glavnih sredstava u borbi protiv tih nosilaca treba da bude upravo znanje, jer protiv zloupotrebe znanja se najbolje možemo boriti upravo znanjem (Petrović, 2010).

Iz svega navedenog, proizilazi da savremeno i naučno gledanje na pojam i primenu IT podrazumeva spoj i jedinstvo čoveka i tehnologije u smislu jedinstvenog sistema. Bez bilo kog od tih elemenata bezbednosna zaštita je ne samo ugrožena nego, slobodno možemo reći, svedena na nulu. Termin „sistem” u ovom slučaju ne podrazumeva samo odnos čovek-čovek, nego odnos svih ljudi i mašina (tehničko-tehnoloških sistema), koji su uvezani jedinstvenim ciljem, organizacijom, funkcijom i kontrolom.

Opasnost leži u tome što je nemerljivo više onih koji koriste IT bez elementarnog obrazovanja ili znanja iz oblasti IT i zaštite podataka i informacija koje su pohranjene u njima, od onih koji vladaju tim metodama i sredstvima zaštite. Kod nas još uvek prevladavaju stavovi suprotno principima bezbednosne kulture poput: „ko će mene da ugrožava-šta ima od toga“, „neće baš mene“ ili „koristim računar već X godina i ništa mi se nije desilo“ i slično. Solms u vezi sa tim smatra da, pogotovu onima u profesionalnim državnim službama (pošte, bolnice, energetika, telekom, razni fondovi, banke i slično), treba „svakom zaposlenom usaditi informaciono bezbednosni aspekt kao rutinu u vršenju svakodnevnog posla“ (Solms prema Milanović, Radovanović, 2015: 52). Zbog toga u svakoj organizaciji treba organizovati „stalni proces sticanja znanja i izgradnje svesti zaposlenih o bezbednom ponašanju“ (Đukić, Vuletić, 2022: 141). Ovaj stav samo potvrđuje našu početnu tezu o važnosti bezbednosne kulture u primeni IT.

Prethodno navedeno potvrđuje i činjenica da je malo oblasti u društvenom životu koje su u poslednjih nekoliko decenija doživele takvu ekspanziju kao što je to slučaj sa bezbednošću, pogotovo u IT sektoru. Tendenciju razvoja bezbednosti u IT treba posmatrati i u sklopu saznanja da ta oblast u prošlosti nije dovoljno naučno izučavana niti u praksi primenjivana. Brzi razvoj IT koji ne prati permanentno obazovanje, permanentna profesionalna i stručna obuka i adekvatna bezbednosna kultura korisnika stvara „rupe“ u bezbednosnom sistemu, što otvara mogućnosti za nova i sve opasnija ugrožavanja koja mogu imati ozbiljne posledice.

O ulozi i značaju bezbednosne kulture u IT govori i ono što se nalazi u osnovi, suštini bezbednosne kulture, a to je (Stajić i dr., 2013: 41):

- Odgovornost za sebe, druge, kompaniju, državu, čovečanstvo, imovinu i sve vrednosti koje treba štiti: od zdravlja, morala, ličnih i kolektivnih vrednosti, kulturnog nasleđa do ekologije i genetike;
- Svest o potrebi, načinima i sredstvima šticeanja vrednosti, svest o oblicima ugrožavanja, njihovom intenzitetu i trajanju, svest o snazi i moći i potrebi individualne i kolektivne zaštite, kao i svest o vlastitim zadacima i pravima u tome;
- Solidarnost i participacija, odnosno neophodnost povezanosti i uzajamne saradnje i pomoći, kako među pojedincima i grupama, tako i među državama, što za krajnji cilj ima ostvarenje bezbednosti za sve, u svakom momentu i na isti način;

- Želja da se stvari u svim oblastima društvene delatnosti, pa i u domenu informacione bezbednosti, poboljšaju, a opasne, ugrožavajuće pojave prepoznaju, etiketiraju i da se preveniraju, a u slučaju ispoljavanja suzbiju, a štetne posledice smanje i/ili otklone;
- Podsticaj kao motiv, podstrek, impuls koji nosi energiju da se stvari promene u pozitivnom pravcu;
- Inventivnost, smelost, rizik kao element značajan u suprotstavljanju pojavama ugrožavanja koje su promenljive, dinamične i koje zahtevaju složene i brojne metode i sredstva zaštite. Sajber ugrožavanje i ugrožavanje informacione bezbednosti to svakako jesu;
- Akcija kao voljna radnja činjenja i/ili nečinjenja, odnosno skup mera (preventivnog, represivnog i sanacionog karaktera) kojom se stanje bezbednosti (pa i informacione bezbednosti) dovodi do željenog nivoa.

Dakle, bezbednosnu kulturu u IT možemo definisati kao skup usvojenih stavova, znanja, veština i pravila iz oblasti bezbednosti (u ovom slučaju informacione bezbednosti), ispoljenih kao ponašanje i proces, o potrebi, načinima i sredstvima zaštite ličnih, korporativnih, državnih, nacionalnih i međunarodnih vrednosti od svih izvora, oblika i nosilaca ugrožavanja informacione bezbednosti, bez obzira na mesto ili vreme njihovog ispoljavanja (Stajić i dr., 2013: 43; Stajić, 2021: 46).

Zlatna pravila bezbednosne kulture u informacionim tehnologijama

Polazeći od suštine i značaja bezbednosne kulture u IT u savremenom (informacionom) društvu, moguće je identifikovati neka osnovna (zlatna) pravila bezbednosne kulture kojih se svi korisnici IT moraju pridržavati prilikom njihovog korišćenja. Njihovo poštovanje od strane korisnika je neophodno kako bi se zaštitili korisnik, informacije, tehnologija, kao i bezbednost drugih. Zbog tog značaja ona i dobijaju epitet „zlatna“. Njihovim pridržavanjem od strane pojedinca, bilo da ih posmatramo kao individue ili kao deo neke organizacije, predstavlja dobru polaznu osnovu kojom se može ostvariti bezbednost, odnosno sprečiti mogućnost ugrožavanja. Naziv pojedinih pravila i njihova elaboracija jasno ukazuju da li se radi o neophodnosti njihovog poštovanja od strane pojedinca kao individue ili pojedinca kao dela određene organizacije.

- *Jedan kao nijedan.* Ako se jedan korisnik IT u važnom sistemu ne pridržava svih mera zaštite u skladu sa bezbednosnom kulturom i svim mehanizmima bezbednosne zaštite, šteta od ugrožavanja može biti ista kao da se niko ne pridržava tih mera. Na primer, dovoljno je da jedan zaposleni u kompaniji postane žrtva fišinga. Na taj način omogućava penetracionim mehanizmima da prodru u tajne podatke i informacije organizacije.
- *Uspostaviti mehanizam samokontrole.* Samokontrola je isto tako važna kao i svaki drugi bezbednosni kontrolni mehanizam. Svest o značaju i neophodnosti sprovođenja samokontrole čini osnovu bezbednosne kulture. Pojedinaac mora biti svestan značaja permanentnog pridržavanja osnovnih pravila bezbednosne zaštite kada je u pitanju upotreba i zaštita IT.
- *Prevenција, a ne istrage.* Prevenција je mnogo značajnija od bilo koje istrage posle nastanka bezbednosno ugrožavajućeg događaja jer primenom preventivnih mera nema štete, dok svaki ugrožavajući događaj proizvodi štetu, samo je pitanje njenog nivoa i značaja, kao i mogućnosti otklanjanja štetnih posledica.
- *Poznavati slabosti svojih saradnika i sredstava koja koriste.* Poznavanje slabosti i slabih tačaka bezbednosno zaštitnog sistema informacione tehnike je profesionalan i stručan posao, dok je za poznavanje slabosti saradnika koji rade u IT sistemu psihološko-socijalni i bezbednosni zadatak (prepotentnost, korišćenje psihoaktivnih susptanci, nezadovoljstvo, požuda za lagodnim životom, nemar, nepažnja i slično). Poznato je da su ljudi često najslabija karika zaštitnih sistema i da su oni najčešća meta onih koji napadaju čitav sistem.
- *Rešiti se stereotipa tipa „pa ionako se sve zna“ i „neće baš mene“.* Stereotipi su u bezbednosnom sistemu opasna pojava jer utiču na nastanak i razvoj bezbednosne kulture. Ovo naročito u smislu nepoštovanja njenih principa i pravila, a time i nepoštovanja propisanih bezbednosnih procedura (na primer, periodičnih promena šifri/lozinki za pristup određenim sistemima ili podacima i slično).
- *Samo sistem rešava problem.* Poznato je da je sistemski pristup u radu, a naročito u preduzimanju bezbednosnih mera, najbolji u postizanju rezultata zaštite. Bezbednosna kultura počinje sistemskim pristupom, a završava se ličnim.
- *Što manje kritičnih tačaka veća bezbednost.* Napadač koji preduzima radnju ugrožavanja prvo proučava slabe tačke u sistemu zaštite, nakon čega bira

najpogodniju da prodre u sistem i ugrozi ga na bilo koji način. Način i vrsta ugrožavanja zavisi od slabosti sistema i od cilja ugrožavanja. Pojedinač koji nije deo sistema i nema elementarna znanja iz oblasti informacione bezbednosti i IT, vrlo često postaje žrtva.

- *Stalnost kontrole, obuke, novih procedura.* Bezbednosnu kulturu u IT treba posmatrati kao kontinuiran proces. Svaki rad stvara promene. Promene stvaraju probleme. Problemi traže rešenja koja mora da pronađe menadžment, propisujući načine za njihovo rešavanje. Svako novo rešenje zahteva novu, izmenjenu ili dopunjenu bezbednosnu proceduru, za koju je potrebno obučiti zaposlene, a zatim ih kontrolisati dok ona ne postane sastavni deo samokontrole.
- *Ne šteti se na programima zaštite.* Bezbednost ne stvara materijalna dobra nego omogućava da ih drugi stvaraju. Zato mnogi misle da je bezbednost nepotreban trošak i najlakše im je, naročito u vremenima krize, da se odreknu kupovine najnovijih programa zaštite (softver i hardver), obuke zaposlenih ili ulaganje u potrebne druge mere zaštite (fizičko-tehnička, optoelektronska ili mehanička). Međutim, uložena sredstva u bezbednost danas višestruko će se isplatiti sutra.
- *Neprijatelj je uvek korak ispred.* Nosilac ugrožavanja je uvek taj koji bira mesto, vreme i način ugrožavanja. Toga moraju biti svesni menadžment, zaposleni, ali i svi pojedinci koji koriste IT, što nameće potrebu njihovog kontinuiranog proaktivnog delovanja. Tu prvenstveno mislimo na kontinuirano praćenje i usvajanje novih znanja i veština iz oblasti primene IT, kao i mehanizama zaštite od malicioznih napada.
- *Pojedinač bez sistema predstavlja idealnu metu.* Najsnažniji napadi potiču od nekih grupa ili paradržavnih sistema. U takvoj situaciji pojedinac skoro da nema šanse da se odbrani ako ne predstavlja kariku u bezbednosnom sistemu.
- *Ne mešati posao i zadovoljstvo.* Velika opasnost je da se službeni računar koristi u privatne svrhe ili obrnuto, privatni računar u službene svrhe. U takvim situacijama se stvaraju slobodna „vrata“ za ulaz penetracionih ugrožavajućih mehanizama, poput virusa i drugih.
- *Izbegavati kontakte sa licima iz kriminalne sredine.* Vrlo često lica koja imaju kontakte sa licima iz kriminogene sredine mogu svesno ili nesvesno, voljno ili prinudno, postati žrtve ili učinioci kriminalnih radnji, pa i onih u sajber sferi.

- *Primenjivati potrebne tehnike za selekciju kandidata prilikom zapošljavanja, koje podrazumevaju odgovarajuću (bezbednosnu) procenu ličnosti kandidata (sklonost ka devijantnom ponašanju ili problematičnom ponašanju u kritičnim situacijama, na primer, ucene, pretnje, pa i one da će izgubiti posao). Tehnike prijema treba da podrazumevaju još i procenu autonomnosti u radu bez kontrole, prihvatanje potkulture kolektiva, odnos prema spoljnoj kontroli i test kognitivnih sposobnosti (ličnost i inteligencija).*
- *Potrebno je imati zajednički plan sa organima bezbednosti. Praćenje bezbednosne situacije, izrada bezbednosne procene, proračun finansija, izrada planova, metoda i procedura, osposobljavanje i obuka, provere, kupovina bezbednosne opreme, izrada i realizacija projekata bezbednosti su samo neke od oblasti zajedničkih aktivnosti i saradnje sa državnim organima bezbednosti. Ovo je naročito značajno za one objekte, sisteme i mreže koji pripadaju kritičnoj infrastrukturi (energetski sistemi, zdravstvene ustanove, železnički i aviosaobraćaj i drugi).*

Zaključak

Funkcionisanje savremenog društva je gotovo nezamislivo bez postojanja i upotrebe IT. IT su svoju primenu pronašle u svim sferama društvenog života koje su od vitalnog značaja za čoveka i društvo. Njihov osnovni cilj jeste poboljšanje života i rada čoveka u njegovim svakodnevnim aktivnostima. Primena IT je danas toliko zastupljena da se zbog toga često umesto termina savremeno društvo koristi termin informaciono društvo.

Značaj IT za društvo je aktuelizovalo i pitanje informacione bezbednosti, kao integralne komponente bezbednosti pojedinca, korporativne, nacionalne i međunarodne bezbednosti. Kao sva kulturna dostignuća u istoriji ljudske civilizacije, tako i IT mogu biti zloupotrebene, odnosno biti u funkciji ugrožavanja a ne bezbednosti. Tome u prilog govore sve brojniji izvori, oblici i nosioci ugrožavanja informacione bezbednosti. To sve ukazuje da je neophodno iznalaženje novih mehanizama, prvenstveno u oblasti prevencije, kojima će se društvo suprotstaviti sajber ugrožavanju. Jedan od tih mehanizama ili faktora koji doprinose tom cilju jeste bezbednosna kultura.

Bezbednosna kultura, kao faktor koji treba da spreči mogućnost da pojedinci, korporacije, državni organi i drugi postanu žrtve sajber ugrožavanja, u sebi

sadrži svest, znanje, veštine, ali i aktivan odnos pojedinca prema tom ugrožavanju, budući da je čovek glavni akter u svakom tehničko-tehnološkom razvoju, bilo da je on u funkciji ostvarivanja bezbednosti ili njenog ugrožavanja.

Postojanje bezbednosne svesti o mogućnosti svakodnevnog ugrožavanja u informacionoj sferi ili sajber prostoru čini osnovu bezbednosne kulture. Tu svest mora pratiti kontinuirano usvajanje i širenje novih znanja i veština iz oblasti IT, poput onih koji se odnose na načine i sredstva kojima se ugrožava informaciona bezbednost i IT, kao i načine i sredstva njihove zaštite. Nažalost, danas je sve više onih koji svoja znanja i veštine koriste za ugrožavanje, a sve manje onih koji imaju osnovna znanja da zaštite sebe, svoju imovinu i druge ljude, objekte ili sisteme. To nam ukazuje da je usvajanje i razvoj bezbednosne kulture permanentan proces i da nema čarobnog štapića. Neophodan je sistemski pristup, počev od porodice, obrazovnih ustanova, radnih organizacija u kojim će se usvajati znanja i veštine, kao i modeli ponašanja neophodni da bi se ostvarila informaciona bezbednost u (informacionom) društvu. Tome doprinose osnovna (zlatna) pravila bezbednosne kulture u IT. Njihovim pridržavanjem društvo će biti u mogućnosti da smanji mogućnosti ispoljavanja sajber viktimizacije i da omogući ispoljavanje svih one benefite koje IT sa sobom nose.

Literatura

AlHogail, A., Mirza, A. (2014) Information Security Culture: A Definition and a Literature Review. *2014 World Congress on Computer Applications and Information Systems (WCCAIS)*, Hammamet: Institute of Electrical and Electronics Engineers, str. 1-7. <https://doi.org/10.1109/WCCAIS.2014.6916579>

Alnatheer, M. (2014) A Conceptual Model to Understand Information Security Culture. *International Journal of Social Science and Humanity*, 2, str. 104-108. <https://doi.org/10.7763/IJSSH.2014.V4.327>

Da Veiga, A., Martins, N. (2017) Defining and identifying dominant information security cultures and subcultures. *Computers & Security*, 70, str. 72-94. <https://doi.org/10.1016/j.cose.2017.05.002>

Đukić, A., Vuletić, D. (2022) Osnovi informaciono-bezbednosne kulture u organizaciji. *Bezbednost*, 3, str. 140-154. <https://doi.org/10.5937/bezbednost2203140D>

Mandić, G., Putnik, N., Milošević, M. (2017) *Zaštita podataka i socijalni inženjering – pravni, organizacioni i bezbednosni aspekti*. Beograd: Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu.

- Martins, A., Elof, J. (2002) Information Security Culture. U: M. A. Ghonaimy, M. T. El-Hadidi, H. Aslan (ur.) *Security in the Information Society – Visions and Perspectives*. IFIP Advances in Information and Communication Technology. Boston: Springer, str. 203-214.
- Milanović, Z., Radovanović, R. (2015) Informaciono-bezbednosna kultura - Imperativ savremenog društva. *Nauka, bezbednost, policija*, 3, str. 45-65.
- Milutinović, I. (2016) Informaciono društvo između apologije i dekonstrukcije. *Sociološki godišnjak*, 11, str. 121-142.
- Mirić, F., Vasiljević-Prodanović, D. (2022) Viktimološki osvrt na vršnjačko nasilje u digitalnom okruženju. *Temida*, 1, str. 79-92. <https://doi.org/10.2298/TEM2201079M>
- Nedeljković, S., Forca, B. (2015) Evropska strategija bezbednosti i sajber pretnje - Značaj za Srbiju. *Vojno delo*, 3, str. 135-154. <https://doi.org/10.5937/vojdelo1503135N>
- Pisarić, M. (2019) *Elektronski dokazi u krivičnom postupku*. Novi Sad: Pravni fakultet u Novom Sadu.
- Putnik, N. (2022) *Sajber rat i sajber mir*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Inovacioni centar Fakulteta bezbednosti i Akademska misao.
- Putnik, N., Milošević, M., Cvetković, V. (2022) Ransomver kao pretnja bezbednosti – društveni i krivičnopravni aspekti. *Sociološki pregled*, 1, str. 328-353. <https://doi.org/10.5937/socpreg56-36845>
- Stajić, Lj., Mijalković, S., Stanarević, S. (2006) *Bezbednosna kultura mladih*. Beograd: Draganić.
- Stajić, Lj., Mijalković, S., Stanarević, S. (2013) *Bezbednosna kultura*. Novi Sad: Pravni fakultet u Novom Sadu.
- Stajić, Lj., Mandić, G. (2014) Neke kontroverze Zakona o privatnom obezbeđenju. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 2, str. 131-150. <https://doi.org/10.5937/zrpfns48-6791>
- Stajić, Lj. (2021) *Osnovi sistema bezbednosti – sa osnovama istraživanja bezbednosnih pojava*. Novi Sad: Pravni fakultet u Novom Sadu.
- Stanarević, S. (2012) *Koncept bezbednosne kulture i pretpostavke njegovog razvoja*. Doktorska disertacija. Beograd: Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu.
- Uchendu, B., Nurse, J., Bada, M., Furnell, S. (2021) Developing a Cyber Security Culture: Current Practices and Future Needs. *Computers & Security*, 109, Article 102387. <https://doi.org/10.1016/j.cose.2021.102387>

Ljubomir Stajić, Nenad Radivojević Bezbednosna kultura kao faktor prevencije viktimizacije korisnika informacionih tehnologija

Vilić, V. (2022) Fišing kao oblik prevare i krađe identiteta u zdravstvu: Viktimizacija za vreme trajanja pandemije COVID-19. *Temida*, 1, str. 53-78. <https://doi.org/10.2298/TEM2201053V>

Internet izvori

ISACA, Glossary. Dostupno na: <https://www.isaca.org/-/media/files/isacadp/project/isaca/resources/glossary/glossary.pdf>, stranici pristupljeno 25.5.2023.

Karyda, M. (2017) Fostering Information Security Culture in Organizations: A Research Agenda. *MCIS 2017 Proceedings*, 28. Dostupno na: <https://aisel.aisnet.org/mcis2017/28>, stranici pristupljeno 25.5.2023.

Mijalković, S., Arežina-Đerić, V., Bošković, G. (2010) Korelacija informacione i nacionalne bezbednosti. *Naučno-stručno savetovanje ZITEH*, Beograd: Singidunum. Dostupno na: <https://singipedia.singidunum.ac.rs/izdanje/40146-korelacija-informacione-i-nacionalne-bezbednosti>, stranici pristupljeno 25.5.2023.

Petrović, S. (2010) Znanjem protiv zloupotrebe znanja. *Naučno-stručno savetovanje ZITEH*, Beograd: Singidunum. Dostupno na: <https://singipedia.singidunum.ac.rs/izdanje/40129-znanjem-protiv-zloupotrebe-znanja>, stranici pristupljeno 25.5.2023.

LJUBOMIR STAJIĆ*
NENAD RADIVOJEVIĆ

Security Culture as a Factor in Preventing Victimization of Information Technology Users

Development in the field of information technologies in the last few decades has led to significant changes in the daily lives of citizens, the functioning of the economy, government bodies and society as a whole. Information technologies have enabled unimaginable possibilities in terms of social development. However, this field is not immune to increasingly numerous dangerous intentional or unintentional

* Dr Ljubomir Stajić is a Full Professor at the Faculty of Law, University of Novi Sad.
E-mail: lj.stajic@pf.uns.ac.rs.
Dr Nenad Radivojević is an Assistant Professor at the Faculty of Law, University of Novi Sad.
E-mail: n.radivojevic@pf.uns.ac.rs.

abuses. This imposes the need to raise awareness, knowledge and skills to protect yourself and others in this field. The security culture as a concept that integrates issues of solving the problem of endangering information security plays a significant role in this. The subject of this paper is the analysis of the connection between security culture and information technologies, as a cultural asset of modern society, especially the security culture of information technology users. The paper aims to establish a theoretical framework on the role and importance of security culture. Also, the aim is to give a set of "golden" rules of security culture in information technologies, the adoption of which will increase the possibility of preventing victimization of information technology users.

Keywords: security culture, information technology, information security, cyber victimization.

TEMIDA

2024, vol. 27, br. 1, str. 71-94

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2401071V>

Originalni naučni rad

Primljeno: 26.7.2023.

Odobreno za štampu: 13.3.2024.

The Right to Accompaniment by a Person of the Victim's Choice as a Key Right to Avoid Secondary Victimization: Exploratory Qualitative Research in Spain¹

GEMA VARONA*

This paper explores the right of any victim of crime to be accompanied by any person of her choice from the first contact with the authorities. This right was formally acknowledged by the Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA (2012/29/EU Directive), and transposed to the 2015 Law 4/2015 of 27 April 2015 on the standing of victims of crime (2015 Law 4/2015), subject to exceptions on reasoned grounds. The rationale for this right is the persistent secondary victimisation of victims in the criminal justice system and the need for a procedural justice approach. This article draws on qualitative exploratory research conducted during September, October and November 2019 in the Basque Country (Spain), based on information collected from fieldwork observation, photos, questionnaires and interviews with victims and legal professionals, as well as secondary data on a Basque Government program that offers more comprehensive professional companionship to women victims of intimate partner violence. It analyses some aspects that emerge from the implementation of this right in Spain. Finally, it

¹ This paper has been written within the IVAC/KREI GICCAS Consolidated Group and the research project titled "Collective Identities and Criminal Justice: An Interdisciplinary Approach" (reference: PID2022-138077OB-I00).

* Dr Gema Varona is a Director of the Basque Institute of Criminology and a Full Professor at the Faculty of Law, University of the Basque Country, Spain.
E-mail: gemmamarca.varona@ehu.eus.

concludes that, even if relevant, the specific legal inclusion of this right in the Directive should be complemented with a more responsive perspective of human rights.

Keywords: *right to accompaniment, secondary victimisation, victims' rights, victims' needs, Spain.*

Introduction

The European Union (EU) has acknowledged the relevance of the adequate enforcement of the right of all victims in the EU to be accompanied by a person of choice other than a lawyer (European Commission, 2023). The EU understands that this is particularly important for child victims, victims with disability, victims of sexual violence, victims of trafficking, victims of hate crime or victims of core international crimes, among others. Moreover, according to the EU Commission, this right is not only connected to protection but also to more effective access to justice for victims and their participation rights. In practice, however, there is a very unequal enforcement of this right in member states of the EU (Varona, 2021).

Spain waited until April 2015 to transpose the 2012/29/EU Directive². It did so with the 2015 Law 4/2015 and, later in December of 2015, with the Royal Decree 1109/2015, of December 11, developing Law 4/2015, of April 27, on the Statute of the Victim of Crime, and regulating the Offices for Assistance to Victims of Crime (1109/2015 Royal Decree) that developed that Act and more specifically, the tasks of the public offices for victim assistance. For the first time, like in other European countries, this meant that any victim of any crime could count on a comprehensive set of rights concerning the criminal justice system.

Before the 2012/29/EU Directive and the previous Council Framework Decision of 15 March 2001 on the standing of victims in criminal proceedings

² This transposition followed the previous transposition into Spanish law of other EU directives on specific victims, such as victims of human trafficking (Directive 2011/36/EU on Combating and Preventing Trafficking in Human Beings and Protecting its Victims) (2011/36/EU Directive), child victims of sexual exploitation and child pornography (Directive 2011/93/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on combating the sexual abuse and sexual exploitation of children and child pornography, and replacing Council Framework Decision 2004/68/JHA) (2011/93/EU Directive) and victims of terrorism (Directive 2017/541/EU of the European Parliament and of the Council of 15 March 2017 on combating terrorism and replacing Council Framework Decision 2002/475/JHA and amending Council Decision 2005/671/JHA) (2017/541/EU Directive).

(2001/220/JHA) (Council Framework Decision 2001/220/JHA) were passed, public and private services for victims had already been created. They arose from the demands of some victim groups. Moreover, a victim in Spain could already take part in criminal proceedings as a witness or have a more active role as a private prosecutor and thus benefit from additional rights derived from being a party to the proceedings. Also, long before the Directive, a victim could claim civil liability within the criminal justice process in Spain. In addition, within a process of specification of international standards for some victims³, Spain developed specific victim legislation for certain crimes (Villacampa et al., 2019). That process of specification of rights started with the first national legislation on victim compensation at the end of the 1970s. It was fostered by the victims of terrorism movements, and followed by the adoption of the 35/1995 Act for the Provision of Aid and Assistance to Victims of Violent Crimes and Sexual Offences⁴ (Varona, 2022). Later, the 1/2004 Act on Integrated Protection Measures against Gender Violence and the Organic Law 10/2022 on the Comprehensive Guarantee of Sexual Freedom were passed and promoted by the feminist movement (Varona, 2022). In that decade, different human rights organizations for child protection contributed to the Organic Law 8/2021 (Varona, 2022). Finally, the 52/2007 so-called Historical Memory Act, currently substituted by the 2022 Democratic Memory Act, recognized some specific rights for victims of the civil war and Francoism (Varona, 2022).

Despite this specification of some victims' rights in Spain, the Directive brought to the Spanish legal system, and all Members, a general definition of victim⁵ and a comprehensive set of rights for victims of any kind of crime regarding information, protection, support, access to justice and reparation.

³ 1985 UN Resolution A/RES/40/34 on the Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power (A/RES/40/34), and Recommendation Rec(2006)8 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to Member States on Assistance to Crime Victims (Rec(2006)8). This last Recommendation has been replaced by Recommendation Rec(2023)2 of the Committee of Ministers to member States on rights, services and support for victims of crime (Rec(2023)2).

⁴ After ratifying the 1983 Council of Europe Convention No. 116 on the Compensation of Victims of Violent Crimes (Council of Europe Convention 116).

⁵ The Directive only sets minimum standards that are mandatory for all countries. During the drafting of the Statute, as the result of the activism of the parents of a Basque student who disappeared and later was found dead, the 2015 Law 4/2015 specifies that the direct family members of disappeared people, under the suspicion of having suffered a crime, are also entitled to the rights granted to direct victims. For some notes on the EU legal comparison on the definition of a victim, see the EU portal at: https://e-justice.europa.eu/171/EN/victims__rights__by_country.

Within the right of protection, it was recognized the need to be accompanied during the judicial process, in a broad understanding. However, the specific legislation has not driven attention to the victims' right to be accompanied.⁶ Moreover, concerning the majority of rights recognised in the Directive and as it has been assessed in most EU countries (European Commission, 2023), a profound gap exists between the law in the books and the experienced law in Spain (Tamarit, Villacampa, 2019; Gómez et al., 2020). There are at least three reasons for this situation. First, passed during an economic crisis, the second additional provision of the 2015 Law 4/2015 deals with the question of resources. It clearly states that the measures included must not imply the provision of more staff or other staffing costs. This prevents improving training and coordination. Second, the professional culture of many criminal law scholars and practitioners makes them suspicious of the victims' interests (Holder, 2018), including being accompanied. They think that the entrance of those interests into the penal system might lead to a worse or more punitive justice. Third, there is a lack of empirical victimological data, despite the existence of long-standing criminological research and victimological studies.

Considering the results of those studies, this paper explores the European Union Directive and the 2015 Law 4/2015 acknowledgement to any victim of the right to be accompanied by any person of her choice from the first contact with the authorities and officials, subject to exceptions on reasoned grounds. A minor right, the basis of this new right (on the grounds of long practice) is the evidence of persistent secondary victimisation in the criminal justice system. After its definition, this article draws on qualitative exploratory research (Swedberg, 2020), based on fieldwork photos and interviews with experts and victims who went to the police or court, mainly with friends or relatives, as well as secondary data on a Basque Government program that offers professional companionship to women victims of intimate partner violence. Finally, this paper analyses to what extent this concrete legal provision on the right of accompaniment might have a significant effect in reducing secondary victimisation.

⁶ See, as an exception, Article 17.2 of the Organic Law 8/2021 for the comprehensive protection of children and adolescents against violence (Organic Law 8/2021).

Legal and conceptual framework of the right (and its exceptions) to be accompanied by a person of one's choice

Police stations, forensic offices and courts can be hostile places for victims, particularly if they are suffering traumatic shock or stress. Moreover, the rationale of the criminal process and protocols as well as the language used by legal professionals is not usually suitable for victims to understand but is rather a standardised and technical language that also implies power or legitimacy differentials. Accompanying persons chosen by the victim usually offer practical and emotional support and might favour victims' calmness so that information can be better retained and interpreted by them. Thus, secondary victimisation is reduced. Together with providing adequate information, access to justice, participation and protection, this right is conceived as a concrete vehicle for guaranteeing victims' right to understand and be understood under Article 3 of the 2012/29/EU Directive.

In practice, in a few member states, this right is legally provided for and even mandatory. However, in other member states, the right is limited to lawyers (European Commission, 2023) and, in many cases, victims are not aware of its existence and content (Ivanković et al., 2019). In 2010, the European Commission carried out research (Matrix Inside, 2010), where "the greatest need for action was identified concerning strengthening support services for victims, providing victims with the possibility to be accompanied by a trusted person during criminal proceedings, and improving practices in restorative justice and victim compensation" (European Parliament, 2017: 38). Accompaniment was specified in most member states except for Italy, Poland and Romania. The right to accompaniment varied from a right which allowed victims to nominate someone of their choice, to the right to accompaniment by a psycho-social counsellor but no guarantee for accompaniment by a relative, to the more limited right to be represented by the prosecutor⁷ bringing a civil action in place of the defendant. Psycho-social accompaniment of victims throughout the trial procedure was offered free of charge to victims in some

⁷ Law 50/1981, of December 30, 1981, which regulates the Organic Statute of the Public Prosecutor's Office (Law 50/1981) establishes the role of the Public Prosecutor's Office to protect victims by promoting the mechanisms provided for them to receive effective help and assistance during the penal procedure (Article 3).

countries, but sometimes only in some cities or regions of those countries (European Parliament, 2017: 52)⁸.

Despite the different country practices, the law in the text seems clear. According to the 2012/29/EU Directive⁹, within the right to understand and be understood in the criminal justice system: "Unless contrary to the interests of the victim or unless the course of proceedings would be prejudiced, member states shall allow victims to be accompanied by a person of their choice in the first contact with a competent authority where, due to the impact of the crime, the victim requires assistance to understand or to be understood" (Article 3.3).

In the Directorate General Justice Guidance (European Commission, 2013) Document related to the transposition and implementation of the 2012/29/EU Directive, it can be read that paragraph 3 of article 3 of that Directive: gives victims the right to be accompanied by a person of their choice in their first contact with the authorities if they need assistance due to the impact of the crime or if the victim has difficulties understanding proceedings or being understood (European Commission, 2013). The purpose of this right is to practically assist the victim and to provide moral support when reporting a crime. This provision may also cover a person whom the victim has not explicitly chosen, but who has volunteered to help because of the victim's mental/physical state in relation to the crime (e.g., a taxi driver who finds a victim on

⁸ The Spanish Ministry of Justice has only published a report on the evaluation of the implementation of the 2012/29/EU Directive, dated in 2017. It contains no disaggregated data. See at: https://www.mjusticia.gob.es/es/Ciudadano/Victimas/Documents/1292430354955-1_Informe_Sistema_atencion_victimas_del_delito_2017.PDF. Recently, the EU Commission concluded that over the last decade, the 2012/29/EU Directive had greatly contributed to improving the lives of victims across the EU (European Commission, 2022). However, its evaluation also pointed out that there were situations where not all victims could fully rely on their rights due to a lack of clarity and precision in the drafting of some of the rights in the Directive. In particular, shortcomings were identified regarding victims' access to information, access to support services and protection of victims' individual needs. It recommended that victims should be able to take a more active role in the criminal proceedings and have easier access to compensation. For these reasons, the European Commission engaged in working on strengthening victims' rights and planned to propose a revision of the Victims' Rights Directive in 2023. No special focus on the right to be accompanied can be found in this evaluation. With no reference to a country in particular, only concerning the right to access support services, the Commission mentioned that minimum standards of support are not clear. Moreover: "Stakeholders said that there was scope for more involvement of support services, such as enabling NGOs to accompany or represent victims throughout criminal proceedings" (European Commission, 2022: 26). In other recent EU documents, as mentioned in the Introduction, the right of accompaniment has been more stressed (European Commission, 2023).

⁹ This is also stated in Article 4C of the 2015 Law 4/2015.

the street or a person helping a traumatised elderly victim after a robbery). This right is provided in addition to the right to be accompanied under Article 20c (European Commission, 2013: 12)

Later, according to the same Directive¹⁰, within the right to protection of victims during criminal investigations: “Without prejudice to the rights of the defence and in accordance with rules of judicial discretion, member states shall ensure that during criminal investigations: victims may be accompanied by their legal representative and a person of their choice unless a reasoned decision has been made to the contrary” (Article 20). Moreover, the European Union stresses that: “The right to be accompanied by a person of choice in paragraph 2c of Article 20 applies to all victims (not just to vulnerable or child victims). If the victim has a legal representative, this lawyer should be present at interviews. In addition, the victim should be able to bring a trusted person for moral support. This should be a positive right, which can only be limited by a reasoned decision” (European Commission, 2013: 42). Accompaniment both by the victim’s representative and a person of the victim’s choice is possible¹¹, according to the law, but research indicates that victim support professionals believe that in more than 30% of cases, victims receive this form of support only sometimes, rarely, or never. Hence, one in three victims is at risk of being refused this important and indeed simple form of support in the process (Ivanković et al., 2019).

It should be considered that the law states that exceptions to this right should be justified and the opportunity to be accompanied by another person should be offered. According to the European Commission: “Only in exceptional circumstances should the possibility to be accompanied by a person of the victim’s choice be limited, and then only in relation to a specific person. If this happens, the victim should be able to choose another person. A typical example of refusal would be that the person chosen has a conflict of interests in the proceedings (e.g., being the offender in cases of domestic violence or child abuse family members may also be the perpetrators) or

¹⁰ The same provision is gathered in Article 21c of the 2015 Law 4/2015.

¹¹ There might be other professionals accompanying the victim, like the facilitators for disabled victims (Martorell, Alemany, 2017). Facilitators are professionals trained in various subjects who provide the necessary support to the victim and make visible the needs she/he may have during the process (e.g., concerning the environment, statements etc.); facilitate effective communication between the victim and the legal professionals; ensure that the information that other professionals will provide to the victim is understood by the victim; and advise the legal professionals (Plena Inclusión, 2020).

confidentiality concerns. Experience from member states where victims have this right has shown that the practice is beneficial for the quality of evidence, and the conclusion of the cases and also lightens the burden on police and lawyers. The support person is bound by confidentiality rules like anybody else (European Commission, 2013: 42).

Yet, due to abstract notions of the victim's interests or fears of the impairment of their testimony on many occasions victims are refused this right. Ivanković and associates (2019) indicate that in Slovenia authorities usually do not allow family members or friends of the victim. In other countries, like Austria or France, victims or witnesses are often influenced by police so that they waive their right to be accompanied by a person of their choice, sometimes a family member and at other times a professional. In Sweden, this right is limited to the first contact with the police (Ivanković et al., 2019). In concrete, "Lithuania and Romania are two particular cases that concern the right to be accompanied during the first contact with authorities ...The research indicates that victims are not regularly given the opportunity to be accompanied by a person of their choice, as is required by Article 3 of the Directive. Only 6.2% of victim support professionals estimate that victims are always accompanied by a person of their choice." (Ivanković et al., 2019: 22-23).

Finally, the 2012/29/EU Directive mentions specific rights for professional representation of victims in relation to Article 24 on the right to protection of child victims during criminal proceedings, in particular for unaccompanied children¹².

¹² In the case of Spain, like in other countries and according to international standards on children's rights, minors should be accompanied by their legal guardians and, sometimes, by a lawyer as well. In the Basque Country, there is also a specific service for judicial accompaniment for victims of domestic violence. See also Article 26. 2(c) of the 2015 Law 4/2015 about the concrete issue on the appointment of a legal defender for some minors. Considering the impact of Directive 2011/36/EU on Preventing and Combating Trafficking in Human Beings and Protecting its Victims and Directive 2011/92/EU on Combating Sexual Abuse, in many member states, authorities conducting criminal investigations and/or proceedings have already appointed special representatives to children who were unaccompanied or whose holders of parental responsibility were found to be in conflict of interest (European Commission, 2013: 47).

Public versus private support (being professional or not): The lack of legal provision of public service for accompaniment in the Directive and its provision in the 2015 Law 4/2015

The 2012/29/EU Directive does not refer to specific accompaniment by public services. It only provides that public support services should be provided and within them, emotional and psychological support should be included (Articles 8 and 9 of the Directive). In comparison, the 2015 Law 4/2015 (Article 28.2b) mentions the accompaniment to court¹³ as a special task for the public offices for victims¹⁴. The 1109/2015 Royal Decree envisages that right throughout the whole criminal process, although it seems to state that it will carry out that accompaniment if the victim does not have anyone of her choice (Articles 19, 22 and 28). Moreover, in Article 31.2b of the Royal Decree, personnel of those public services can recommend, in the mandatory individual assessment of vulnerable victims, that the victim be accompanied by a

¹³ Even if the Directive refers only to a “person” of their choice, there are programs with animals as companions in court. Based on the work of the Courthouse Dogs Foundation in the US, founded in 2012 (Kelly, 2022), Victim Support Europe has led the first European project (FYDO – Facility Dogs in Europe) to train and deploy dogs in Belgium, Italy and France to support vulnerable victims during criminal proceedings. For more on the project see: <https://victim-support.eu/whatwe-do/our-projects/ongoing/prjct-fydo>. Following the US example, with the help of the public offices for victims, Madrid courts started working with dogs in 2014. The program has been extended to other Autonomous Communities like Galicia in 2019. Some adult victims underline that they do not feel judged.

¹⁴ In these public offices, run by the Ministry of Justice of Spain or the Justice Department of several Autonomous Communities, there is usually a team of a lawyer, a psychologist and a social worker, with technical support for organising the agenda and doing the paperwork. See <https://www.mjusticia.gob.es/es/ciudadania/victimias/oficinas-asistencia-victimias#> and the European Union Portal on victims’ rights: https://e-justice.europa.eu/171/EN/victims__rights__by_country. In Article 33.2c of the Royal Decree 1109/2015, there is a specific mention of the accompanying task in court for personnel of the National Office for Victims of Terrorism (terrorism and organised crimes are under the central jurisdiction of the National Court). Victims of terrorism can also count on public support offices in some Autonomous Communities, like the Basque Country. As an example of coordinated public/private additional support for victims during criminal proceedings for large-scale attacks, The EU Centre of Expertise for Victims of Terrorism (2021) refers to the trial of the 2004 Madrid attacks. The trial took place in Madrid in July 2007. The trial was attended by 300 witnesses, 60 experts, three victims’ associations and 15 private attorneys, who joined the public prosecutor, and 150 media representatives. To ensure the support of victims attending the trial, a pavilion was set up where social workers, psychologists and members of associations accompanied the victims, providing them with emotional and practical support.

person of her own choice, which might avoid the use of exceptions in relation to this right.

In recent years, in relation to intimate partner violence of men against women, some specific public support projects have been developed to accompany women victims throughout the whole process. This is the case of the program in the Basque Country called *Zurekin* (With You). There are similar programs in Catalonia. The 17/2020 Catalanian Act, amending Law 5/2008, on the right of women to eradicate gender-based violence (Act 17/2020), mentions this right within Article 3 regarding the right of reparation. Despite the lack of available resources, the notion of public accompaniment is becoming more relevant in recent legislation, for example, in the Spanish 10/2022 Act on the Comprehensive Guarantee of Sexual Freedom (Act 10/2022), where the right to accompaniment by public services is envisaged 24 hours a day (see articles 35, 49 and 51), and in the Organic Law 8/2021 for the Comprehensive Protection of Children and Adolescents against Violence (8/2021 Law) (see articles 12.1h, 17.2 and 41). Some private services for victims, usually run by NGOs, also might offer this kind of accompaniment throughout the whole justice process.

Methodology of the exploratory research developed in the Basque Country (Spain) on the specific right of accompaniment by a person of the victim's choice

Because this specific topic has not been researched before, this article provides a tentative and limited content analysis through qualitative exploratory research (Swedberg, 2020) to identify key issues for future, more profound, studies on the right of accompaniment by the person of the victim's choice. Phenomenological analysis has been used to provide an exploration of personal experiences (Smith, 2019). Open-ended questions to participants led to an analysis of their understanding of the right to be accompanied.

Because of the limitations of this exploratory qualitative study, no quantitative study was attempted. By using a qualitative methodology, within constructivist grounded theory, transcripts were analysed within a hybrid thematic analysis (Swain, 2018). Hybridity allows for systematic flexibility and is defined by a basic initial top-down, deductive and theoretical process (in line

with the research aims and the semi-structured questionnaire used) and, later, a bottom-up, inductive, data-driven process for the thematic analysis (Boyatzis, 1998) to be read, in the end, in comparison to other research in the field (Varona et al., in press).

Due to the large variety of experiences, there is a very limited use of literal quotations. Systematisation was done using individual sheets notes and text processors (Basit, 2003). To respect methodological integrity, reading and re-reading of transcripts was carried out to consider implicit or explicit units of analysis related to the aims of the research and the basic literature review. A priori themes departed from the topics considered in the semi-structured interview or questionnaire. A posteriori or emerging themes are commented on below, in the section on findings, and were extracted by considering the repetition of topics in the narratives captured in the transcripts. This has been done by finding patterns of meaning-making used by the interviewed victims and experts (Charmaz, 2014).

Temporal and geographical contextualization of the fieldwork

Most fieldwork was developed during September, October and November 2019 in Donostia/San Sebastián, a city in the Basque Country, Spain. It entailed observation, taking photos and questionnaires and interviews with experts and victims who went to the police or court, as well as secondary data on a Basque Government program that offered professional companionship to victims of gender violence.

Profile of participants and kind of data sets

Criminal justice professionals

The sixteen interviewee experts¹⁵ were recruited for in-depth interviews from their participation in previous activities with the Basque Institute of Criminology, University of the Basque Country. Convenience sampling was used with no representativeness aim as a non-probability sampling method. Thus, experts were selected for inclusion because they were easiest for the

¹⁵ All of them working in Donostia/San Sebastián, except for two prosecutors who had worked and lived there during many years, but were working at that moment in another Spanish city. These interviews were online, the rest took place face to face.

researcher to access due to the limitation of resources for the exploratory research. The only inclusion criteria were to reach a variety of professions in contact with victims during the criminal justice process. All those contacted experts accepted to participate and answered open questions related to their knowledge and experience on the right to accompaniment. In addition, they were asked about the justification of potential exceptions for granting this right, according to the Spanish legislation.

Monitoring of the offices where they worked included observing trials of different crimes (such as property crime, sexual crime, and attempted homicide), and taking notes and photographs. We interviewed three local police agents - one forensic doctor; one forensic psychologist; one lawyer; three prosecutors; one magistrate; three employees of the public support offices for victims, and three employees of the public office for restorative justice.

Victims

As for the questionnaires for victims, they were administered in the local police station of the city of Donostia/San Sebastián. Again, with no representativeness aim, victims were given a short questionnaire after they had reported a crime to the police. Most of the crimes were petty property offences. With the collaboration of the local police, the interviewer spent three complete mornings on that fieldwork, which also included taking pictures of the police spaces. Most victims agreed to participate, so 62 questionnaires were completed.¹⁶ Two in-depth interviews were added in two more severe cases involving violence against women (intimate partner violence). These two victims suffered the crime between 2018 and 2019 and were recruited because they had also participated in previous activities with the Basque Institute of Criminology.

Semi-structured protocols were used to collect the data. The victims were asked if they went accompanied or not and which was the reason for their decision. Another question was whether that accompaniment helped them or, if not having come accompanied, whether they would like to be next time. Finally, they were asked about their knowledge and information about this right and its complementariness with accompaniment provided by public

¹⁶ No significant socio-demographic variable can be highlighted. Most interviewees were middle-aged men and women.

services. The testimonies of victims who participated in the specific *Zurekin* program, part of the public office services in the Basque Country, were collected during a seminar in Bilbao in October 2021 (IRSE, 2021). Their testimonies had been previously recorded to be part of the evaluation of the public services that developed as part of a European Union project. They were used to be compared with the accompaniment offered by a private (non-professional) person of the choice of the victim.

Ethical considerations

All data protocols ended with an open question in case participants wanted to add something else. All data was anonymous and non-traceable, and the study was carried out in conformity with general ethics in social research (European Federation of Academies of Sciences and Humanities, 2017) and the deontological code of the Spanish Society for Criminological Research (2016) which included victimological training for interviews and giving information on victim support services.

Findings

None of the victims who participated in the study knew anything about the provision of the right of accompaniment by a person of their choice. Even after they had their first contact with the police, they did not know. Police in Spain, as well as the public victim services and the court, are obliged to provide victims with information on their rights, including this one. This is done in practice, but perhaps in a way that is not satisfactory because victims are just given a piece of paper that states what is in the relevant 2015 Law 4/2015 with no further explanation or examples. There is no visual aid on the webpage of the local police either and this usually is the case for other public services websites within the criminal justice system. From an intersectional point of view, this will have a different impact depending on the victim's socio-demographic profile and the kind of victimisation suffered.

In any case, most of the victims (around 80%) did not go accompanied and said they did not need to be, mainly because they considered it was not a serious case or that it did not impact them emotionally or physically. Other

reasons mentioned were they just preferred to go alone and not bother relatives or friends. This was not the case for the two victims who suffered intimate partner violence. They declared that they needed the accompaniment that was initially not available in the criminal justice system where they suffered secondary victimisation. No victim said that she had received public support at the time of the questionnaire or interview.

When victims were accompanied, they were so by their partner or other relatives, followed by friends. Some foreigners pointed out that they did not know anyone to ask to come with them. They also underlined the relevance of professional accompaniment by interpreters. All interviewees indicated that they would like to be accompanied by a person of their choice in a future crime that could be more severe, but they took for granted they could do so.

All interviewed experts underlined the importance of the right, although, at the same time, they showed an understanding of the need for restrictions or exceptions, in particular some police, forensic doctors, prosecutors and the magistrate, to protect the victim or secure due process in relation to their testimony and the testimony of potential witnesses that could accompany the victim. In certain responses, it might be assumed that some criminal justice professionals prefer not to have companions present during their work because they are not used to it. The lawyer stressed that accompanying persons should be reminded that their function is not intervening. Experts also stressed the complementary character of this right with the accompaniment by public and private professionals, for example, on the role of facilitators for disabled victims, particularly considering the different needs of diverse victims concerning the multiple criminal justice agencies and the long journey throughout the penal system.

In the open section at the end of the data protocol, some experts specified some particularities. For example, facilitators at the public restorative justice service highlight the importance of this right if we consider that the community of conflict is of utmost importance for a restorative process. Even if restorative circles or conferences are not developed, victims used to come accompanied to the restorative justice service to be informed and to be supported during the preparatory sessions. At the same time, some facilitators see themselves as professional companions in the process of victim restoration.

Additionally, on cyber-victimisation, some prosecutors indicated that here some victims prefer to go alone because of feeling shame in front of

family members and friends, particularly in image-based sexual victimisation. Secondary victimisation justifies envisioning this non-important right, but, at the same time, secondary victimisation in court and out of court favours that a high number of victims prefer not to be accompanied because they feel ashamed if they have to describe their victimisation before their relatives or friends. It is not only that a person known to the victim might be involved as an offender, but, sometimes, victims prefer to avoid being judged, or sometimes they prefer to avoid the pain of talking in front of their loved ones.

One judge, also, made the observation of the possibility of letting victims testify during the trial by someone who supports them. They can usually do it in other moments and spaces but not during the trial. Observation of the offices and spaces of the criminal justice system also reveals some specific needs. Even though improvement in avoiding contact with offenders has been made, victims usually have to spend a lot of time in court, and sometimes at police stations too, and some might have specific needs. There was one case of an interviewed victim who did not come accompanied but had to come with her little child, a baby¹⁷.

To recap, just as it has been described for other countries, and not only concerning police, in the case of Spain: "...even though the victim's right to be accompanied by a person of choice is prescribed by law, difficulties in guaranteeing such right in practice were identified. These difficulties are mostly related to, on one hand, the victims' unfamiliarity with this right and, on the other hand, the reluctance of police authorities to allow the presence of the accompanying person due to fears that the victim's statement might be impaired, or in some way altered, in the presence of this third person." (Ivanković et al., 2019: 22-23)

At the same time, all professionals underline that this right is related to dealing with the consequences of the traumatic impact and trying to avoid secondary victimisation, also in the interest of the criminal justice system. For that reason, complementary professional accompaniment might offer guidance to explain the different steps in the process, the provision of adequate information on what is going to happen and how in every moment, with information adapted to every person and moment in the process; supporting the victim so she does not feel alone, nervous or ashamed (listening to

¹⁷ A picture of a police station with toys for little children was taken. The Basque Country has started to implement a pilot project on the Barnahus model (Andersen, 2022).

emotions of fear and other emotions caused by the traumatic event, encouraging calm-normalising reactions and feelings, and helping expressing and naming them); and identifying and facilitating access to other resources.

Concerning the benefits of a public service of accompaniment by professionals, like *Zurekin*¹⁸, some victims stated:

"Your mother tells you: be calm and do as much as you can... but at Zurekin they are used to working in the criminal justice system." (E1)

"You are not just a case like you are for your lawyer." (E2)

"When I reported I did not have that accompaniment... Then at court, I had it, and it made me feel calmer which helps the court work." (E3)

Issues of coordination have also emerged in the interviews of both victims and professionals. These could be solved, according to one interviewee by the appointment of a reference person for the victim throughout the whole criminal process. One psychologist at the public office for victims indicated that this should include the execution of the penalty because victims are also recognised rights in this phase of the process, particularly in the Spanish legislation (Muñoz de Morales, 2018). Finally, some experts pointed out that what has been learned (in terms of mistakes and success) in some fields where more resources have been deployed, like intimate partner violence, could be applied to other kinds of victimisation.

Discussion and conclusions

This paper has offered an exploration of an under-researched right that presents several difficulties in its implementation and coordination with other victims' rights. This article has also related Spanish literature on the matter with European research. The inquiry on this specific right could be included in different victim surveys and professional and coordination protocols and training. Besides, future research could be developed with specific groups of victims, such as children and adolescents, elderly people, people with disabilities, migrants, refugees, and victims of certain crime categories.

¹⁸ For more on *Zurekin*, see IRSE (2020).

However, any further research will have to consider a common structural issue underlined throughout this paper, which is the persistent secondary victimisation inherent to all criminal justice systems (Cox, Walklate, 2022). Secondary victimisation can be related to other concepts like epistemic injustice (Fricker, 2007), ethical loneliness (Stauffer, 2015) or an absent audience (Caruth, 2016), well documented in cases of severe violations of human rights, and also with the notions of procedural justice (Thibaut, Walker, 1975; Wemmers et al., 1995; Tyler, 2003; Fernández et al., 2022).

For this very reason, the use of intermediaries to contend with the harsh effects of adversarialism is needed (Kilcommins et al., 2020). At the same time, there is a claim for an interpretation of criminal process fairness which unites the public interest with victims' and offenders' rights. Those intermediaries can be public or private professionals (Elbers et al., 2022), as well as ordinary people trusted by victims.

The justice system is regarded to be a hostile environment with a high risk of secondary victimisation as empirical research has shown in all countries. This is even clearer with victims of violent crimes where victimisation the Fundamental Rights Agency of the European Union (2021) has documented the evidence of secondary victimisation. Again, there is a need to combine the ethics of care with a human rights perspective, particularly for professional public accompaniment which clashes with some legal professions' identity. Here we can think of the vulnerability theory (Fineman, 2008) that reflects on the human being as a vulnerable subject, not only an individual subject of rights that have to be granted, but the human being as the embodiment of morals and the state as a source and arbiter of rights and morals. It is important to consider the jurisprudence of the European Court of Human Rights on the positive obligations of the states towards victims, but this more comprehensive due process must avoid simultaneously secondary victimisation and antagonism in victimhood (Svensson, Gallo, 2021).

In some cases, there might be difficulties in separating formal and informal accompaniment, particularly in long criminal justice processes. Katz, Pugach and Ramon (2022), regarding the lawyers, underline the requirement to develop social justice professionalism balanced between legal and therapeutic abilities, including the caring skills needed to work with victims.

At the structural level, accompanying professionals and non-professionals have to manage within structures of accompaniment where, beyond

proclaimed rights, we can wonder whether victims' well-being is a priority (Ministerio de Justicia, 2021). An initial step could be substituting control for curiosity as suggested by Hardinam and Allen for journalist professionals in terms of restorative justice to avoid instrumentalization. Acting with an attitude of superiority or just looking for information can alienate people, particularly those with less power in society (Hardinam, Allen, 2022: 12)

In Milquet's work (2019: 14) a 'human rights-based concept of victimisation' is proposed, which goes beyond a diffuse therapeutic notion of victims' needs and addresses a balanced approach to offenders' human rights. In other research (Varona, 2022), we have concluded that that concept is not possible unless non-essentialist, non-pathological, and non-antagonistic notions of victim and offender are embedded in criminal and victim policy. This would allow a real interdependent and indivisible vision of human rights in society independently of whether the person concerned person happens to be or is legally considered to be a victim and/or an offender. Only if society considers the human rights of every person as a common good, might this become a reality given the challenges faced in ever more polarised societies (Paz et al., 2021).

Study limitations

The main limitations of this study are potential social desirability effects in relation to the small number of interviews, particularly about the victims who went to a specific local police station in the city of Donostia/San Sebastián. Furthermore, this study has not considered important variables like the gender of the experts or the nationality or the ethnic origin of the victims, even if recorded when this variable was relevant to the answers. There were no interviews with other key agents like companions or private services for victims. Finally, this study only considers recorded crimes, but most victims do not reach the criminal justice system, contributing to the so-called hidden victimisation.

Acknowledgements

I would like to thank all students who participated in this exploratory research project as well as the victims and the experts interviewed during the fieldwork.

Funding

This exploratory research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial or not-for-profit sectors.

References

- Act 17/2020 amending Law 5/2008, on the right of women to eradicate gender-based violence, BOPC, n. 766.
- Andersen, L. C. (2022) Phronetically Guided Use of Knowledge: Interstitial Work at Barnahus and How it Wan Inform the Knowledge Debate in Social Work. *The British Journal of Social Work*, 2, pp. 1038-1054. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcab081>
- Basit, T. (2003) Manual or Electronic? The Role of Coding in Qualitative Data Analysis. *Educational Research*, 2, pp. 143-154. <https://doi.org/10.1080/0013188032000133548>
- Boyatzis, R. E. (1998) *Transforming Qualitative Information. The Thematic Analysis and Code Development*. London: Sage.
- Caruth, C. (2016) *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Charmaz, K. (2014) *Constructing Grounded Theory* (2nd ed.). London: Sage.
- Council Framework Decision of 15 March 2001 on the standing of victims in criminal proceedings (2001/220/JHA), Official Journal of the European Communities, L 82/1.
- Directive 2011/36/EU on Combating and Preventing Trafficking in Human Beings and Protecting its Victims, Official Journal of the European Union, L 101/1.
- Directive 2011/93/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on combating the sexual abuse and sexual exploitation of children and child pornography, and replacing Council Framework Decision 2004/68/JHA, Official Journal of the European Union, L 335/1.

Gema Varona The Right to Accompaniment by a Person of the Victim's Choice as a Key Right to Avoid Secondary Victimization: Exploratory Qualitative Research in Spain

Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA, Official Journal of the European Union, L 315/57.

Directive 2017/541/EU of the European Parliament and of the Council of 15 March 2017 on combating terrorism and replacing Council Framework Decision 2002/475/JHA and amending Council Decision 2005/671/JHA, Official Journal of the European Union, L 88/6.

Cox, P., Walklate, S. (eds.) (2022) *Victims' Access to Justice: Historical and Comparative Perspectives*. London: Routledge.

Council of Europe Convention No. 116 on the Compensation of Victims of Violent Crimes, European Treaty Series No. 116.

Elbers, N. A., Meijer, S., Becx, I. M., Schijns, A. J., Akkermans, A. J. (2022) The Role of Victims' Lawyers in Criminal Proceedings in the Netherlands. *European Journal of Criminology*, 4, pp. 830-848. <https://doi.org/10.1177/1477370820931851>

European Commission (2013) DG Justice Guidance Document related to the transposition and implementation of Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 Establishing Minimum Standards on the Rights, Support and Protection of Victims of Crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. Ares(2013)3763804 - 19/12/2013.

European Commission (2022) Commission Staff Working Document Evaluation of Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 Establishing Minimum Standards on the Rights, Support and Protection of Victims of Crime, and Replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. Brussels, 28.6.2022 SWD(2022) 179 final.

European Commission (2023) Impact Assessment - Proposal for a Directive amending Directive 2012/29/EU Establishing Minimum Standards on the Rights, Support and Protection of Victims of Crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. Brussels, SWD(2023) 247 final.

European Federation of Academies of Sciences and Humanities (ALLEA) (2017) *The European Code of Conduct for Research Integrity*. Berlin: ALLEA.

European Parliament (2017) *The Victims' Rights Directive 2012/29/EU. European Implementation Assessment*. Brussels: European Union.

European Union Agency for Fundamental Rights (FRA) (2021) *Crime, Safety and Victims' Rights*. Luxembourg: European Union.

Fernández, E., Morales, C., Benítez, M. J. (2022) El paso de las víctimas por el sistema penal [The Passage of Victims through the Criminal Justice System]. *Revista de Victimología/Journal of Vitimology*, 13, pp. 113-138.

Fineman, M. A. (2008) *The Vulnerable Subject: Anchoring Equality in the Human Condition*. *Yale Journal of Law & Feminism*, 1, pp. 1–23.

Fricker, M. (2007) *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Oxford: Oxford University Press.

Hardiman, D., Allen, A. (2022) *The Moment Is Magic: 7 Tips for Journalists from Restorative-Justice Practitioners*. Florence: Free Press.

Holder, R. (2018) *Just Interests: Victims, Citizens and the Potential for Justice*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Kelly, T. M. (2022) Courthouse Facility Dogs: An Intervention for Survivors of Intimate Partner Violence. *Journal of Creativity in Mental Health*, 1, pp. 94-104. <https://doi.org/10.1080/15401383.2020.1828214>

Instituto de Reintegración Social de Euskadi (IRSE) (2020) *Zurekin. Programa piloto de acompañamiento a mujeres víctimas de violencia de género en el ámbito judicial* [Zurekin. Pilot Program to Support Women Victims of Gender Violence in the Judicial Field]. Bilbao: IRSE.

Instituto de Reintegración Social de Euskadi (IRSE) (2021) *El acompañamiento a víctimas y testigos en el ámbito judicial. Proyecto With you* [Accompaniment to Victims and Witnesses in the Justice System. With You Project]. Bilbao: Colegio de la Abogacía de Bizkaia.

Ivanković, A., Altan L., Carpinelli, A., Carmo, M., Valério, M. (2019) *VOCIARE: Synthesis Report*. Brussels: European Commission.

Katz, N., Pugach, D., Ramon, S. (2022) Relationships between Lawyers and Victims of Crime: Forming a New Context. *International Review of Victimology*, 2, pp. 141-166. <https://doi.org/10.1177/0269758020920022>

Kilcommins, S., Leahy, S., Walsh, K. M., Spain, E. (2020) *The Victim in the Irish Criminal Process*. Manchester: University Press.

Law 50/1981, of December 30, 1981, which regulates the Organic Statute of the Public Prosecutor's Office. Boletín Oficial del Estado, No. 11.

Law 4/2015 of 27 April 2015 on the Standing of Victims of Crime. Boletín Oficial del Estado, No. 101.

Martorell, A., Alemany, A. (2017) La figura del facilitador en casos de abuso sexual a personas con discapacidad intelectual [The Figure of the Facilitator in Cases of Sexual Abuse of People with Intellectual Disabilities]. *Siglo Cero*, 1, pp. 37-49.

Matrix Insight (2010) *A Study for an Impact Assessment on Ways of Improving the Support, Protection and Rights of Victims across Europe*. Matrix Insight.

Milquet, J. (2019) *Strengthening Victims' Rights: From Compensation to Reparation. For a New EU Victims' Rights Strategy 2020-2025. Report of the Special Adviser, J. Milquet*,

Gema Varona The Right to Accompaniment by a Person of the Victim's Choice as a Key Right to Avoid Secondary Victimization: Exploratory Qualitative Research in Spain

to the President of the European Commission, Jean-Claude Juncker. Luxembourg: Publication Office of the European Union.

Ministerio de Justicia (2021) Justicia 2030. *Transformando el ecosistema del Servicio Público de Justicia* [Justice 2030. Transforming the Ecosystem of the Public Justice Service]. Madrid: Ministerio de Justicia.

Muñoz de Morales, M. (2018) Reality or Fiction? Strengthening Victims of Crime in Spain by Implementing the EU Victims' Rights Directive and other European Legal Instruments. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 4, pp. 335-366.

Organic Law 8/2021 for the Comprehensive Protection of Children and Adolescents against Violence. *Boletín Oficial del Estado*, No. 134.

Organic Law 10/2022 on the Comprehensive Guarantee of Sexual Freedom *Boletín Oficial del Estado*, No. 215.

Paz, M. A., Mayagoitia-Soria, A., González-Aguilar, J. M. (2021) From Polarization to Hate: Portrait of the Spanish Political Meme. *Social Media + Society*, 4, pp. 1-15. <https://doi.org/10.1177/20563051211062920>

Plena Inclusión (2020) *La persona facilitadora en procesos judiciales* [The Facilitator in Judicial Processes]. Madrid: Plena Inclusión.

Recommendation Rec(2006)8 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to Member States on Assistance to Crime Victims, https://rm.coe.int/16805afa5c#_ftn1

Royal Decree 1109/2015, of December 11, developing Law 4/2015, of April 27, on the Statute of the Victim of Crime, and Regulating the Offices for Assistance to Victims of Crime. *Boletín Oficial del Estado*, No. 312.

Smith, J. A. (2019) Participants and Researchers Searching for Meaning: Conceptual Developments for Interpretative Phenomenological Analysis. *Qualitative Research in Psychology*, 2, 166-181.

Stauffer, J. (2015) *Ethical Loneliness: The Injustice of Not Being Heard*. New York: Columbia University Press.

Svensson, K., Gallo, C. (2021) Saying or Doing Human Rights? A Study of Victim Support Sweden. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*, 1, pp. 127-138. <https://doi.org/10.1080/01924036.2020.1719526>

Swain, J. (2018) *A Hybrid Approach to Thematic Analysis in Qualitative Research: Using a Practical Example*. London: Sage.

Swedberg, R. (2020) Exploratory Research. In: C. Elman, J. Gerring, J. Mahoney (eds.) *The Production of Knowledge: Enhancing Progress in Social Science*. New York: Cambridge University Press, pp. 17-41.

Tamarit, J. M., Villacampa, C. (2019) *Vociare National Report. Victims of Crime. Implementation Analysis of Rights in Europe*. Luxembourg: European Commission.

The EU Centre of Expertise for Victims of Terrorism (EUCVT) (2021) *Handbook on Victims of Terrorism. Spain*. Brussels: European Commission.

Thibaut, J., Walker, L. (1975) *Procedural Justice: A Psychological Analysis*. New York: Wiley.

Tyler, T. R. (2003) Procedural Justice, Legitimacy, and the Effective Rule of Law. *Crime and Justice*, 30, pp. 283-357.

UN Resolution A/RES/40/34 on the Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power (A/RES/40/34), New York, 29 November 1985, <https://legal.un.org/avl/ha/dbpjvcap/dbpjvcap.html>

Varona, G. (2021) *Approaching Victimology as Social Science for Human Rights. A Spanish Perspective*. Cizur Menor: Aranzadi.

Varona, G. (2022) The Critical Presence of Absent Victims in Criminal Policy: Fragments of Spanish legislation. In: P. Cox, S. Walklate (eds.) *Victims' Access to Justice: Historical and Comparative Perspectives*. London: Routledge, pp. 191-208.

Varona, G. (in press) Companion Animals as Implicated Bystanders and Victims in the Context of Violence against Women in Ecuador.

Villacampa, C., Cerezo, A. I., Gómez, M. (2019) *Introducción a la Victimología* [Introduction to Victimology]. Madrid: Síntesis.

Wemmers, J. A., Van der Leeden, R., Steensma, H. (1995) What is Procedural Justice: Criteria Used by Dutch Victims to Assess the Fairness of Criminal Justice Procedures. *Social Justice Research*, 4, pp. 329-350. <https://doi.org/10.1007/BF02334711>

Internet sources

European E - Justice. Victims' Rights by Country. Available at: https://e-justice.europa.eu/171/EN/victims__rights__by_country, page accessed 3.11.2022.

Gómez, E., Fernández, C., Herrero, M. (2020) *Hacia un sistema de justicia penal con un enfoque más centrado en las víctimas (RE-JUST)* [Towards a More Victim-centred Criminal Justice System]. Available at: https://dinamia.coop/wp-content/uploads/2021/06/D2.7.-D2.11.-National-Report-Spain-ES_VF.pdf, page accessed 8.10.2021.

Ministerio de la Presidencial, Justicia y Relaciones con las Cortes. Oficinas de Asistencia a las Víctimas del Delito [Crime Victims Assistance Office]. Available at: <https://www.mjusticia.gob.es/es/ciudadania/victimas/oficinas-asistencia-victimas#>, page accessed 3.11.2022.

Ministerio de Justicia (2017) I Informe sobre la evaluación periódica del sistema de atención a las víctimas del delito [I Report on the Periodic Evaluation of the System of Care for Crime Victims]. Available at: https://www.mjusticia.gob.es/es/Ciudadano/Victimas/Documents/1292430354955-I_Informe_Sistema_atencion_victimas_del_delito_2017.PDF, page accessed 3.11.2022.

Gema Varona The Right to Accompaniment by a Person of the Victim's Choice as a Key Right to Avoid Secondary Victimization: Exploratory Qualitative Research in Spain

Recommendation Rec(2023)2 of the Committee of Ministers to Member States on Rights, Services and Support for Victims of Crime. Available at: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680aa8263, page accessed 3.11.2022.

Spanish Society for Criminological Research (2016) *Código deontológico* [Code of Ethics]. Available at: https://seicdifusion.files.wordpress.com/2016/08/codigo_deontologico.pdf, page accessed 3.11.2022.

Victim Support Europe. FYDO. Available at: <https://victim-support.eu/what-we-do/our-projects/previous/prjct-fydo/>, page accessed 3.11.2022.

GEMA VARONA*

Pravo na pratnju osobe po izboru žrtve kao ključno pravo da se izbegne sekundarna viktimizacija: Eksplorativno kvalitativno istraživanje u Španiji

Predmet ovog rada je pravo svake žrtve kriminaliteta na pratnju osobe po njenom izboru od prvog kontakta sa institucijama. Ovo pravo je zvanično prepoznato u Direktivi Evropske unije o pravima žrtava kriminaliteta iz 2012. godine (Direktiva 2012/29/EU) i inkorporirano u Statut Španije iz 2015. godine, uz izvesna ograničenja. Opravdanost priznavanja ovog prava žrtvama proizilazi iz kontinuirane sekundarne viktimizacije, kojoj su izložene u okviru krivičnog sistema i neophodnosti primene procesne pravde. U radu su prikazani rezultati eksplorativnog kvalitativnog istraživanja, koje je sprovedeno tokom septembra, oktobra i novembra 2019. u Baskiji (Španija), a koji su zasnovani na podacima prikupljenim primenom tehnike posmatranja tokom rada na terenu, analizom fotografija, upitnika i intervju sa žrtvama i stručnjacima u pravosuđu, kao i analizom sekundarnih podataka programa Vlade Baskije koji nudi sveobuhvatniju profesionalnu podršku ženama žrtvama partnerskog nasilja. Analizirani su određeni aspekti implementacije prava žrtava kriminaliteta na pratnju u Španiji. Na kraju se zaključuje da, čak i ako je relevantno, posebno pravno uključivanje ovog prava u Direktivu 2012/29/EU treba da bude dopunjeno više responsivnom perspektivom ljudskih prava.

Ključne reči: pravo žrtava na pratnju, sekundarna viktimizacija, prava žrtava, potrebe žrtava, Španija.

* Dr Gema Varona je direktorka baskijskog Instituta za kriminologiju i redovna profesorka na Pravnom fakultetu, Univezitet Baskije, Španija. E-mail: gemmamarca.varona@ehu.eus.

TEMIDA
2024, vol. 27, br. 1, str. 95-110
ISSN: 1450-6637
DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2401095R>
Pregledni rad
Priljeno: 28.7.2023.
Odobreno za štampu: 3.4.2024.

Humanitarizam na klackalici etike i politike¹

BOJANA RADOVANOVIĆ*

PREDRAG KRSTIĆ

*C*ilj ovog rada je da pruži osvrt na glavne orijentire i osnovne probleme humanitarizma, koji se posmatra kao filozofija – etički odgovor na patnju – ali i kao „praksa” u vidu humanitarnih akcija. Postoji opšta saglasnost da se na patnju mora reagovati, u cilju njenog ublažavanja, ali ne i da su humanitarne akcije i, generalnije, humanitarni sektor, adekvatan odgovor. Međutim, ni sama praksa humanitarizma nije jasno omeđena. Dok za neke predstavlja isključivo delovanje u cilju otklanjanja ili ublažavanja neposredne patnje, drugi smatraju da humanitarizam nalaže suzbijanje uzroka patnje, a najekstremnije poimanje humanitarizma ne isključuje čak ni silu u vidu vojne intervencije kako bi se patnja zaustavila. Stoga su i prigovori humanitarizmu protivrečni – dok mu se sa jedne strane spočitava apolitičnost u ime vanvremene i dekontekstualizovane etike, sa druge mu se prigovara upravo politizacija. Za osudu ili pohvalu humanitarizma, bilo da dolazi iz ugla etike ili politike, zaključuju autori, važno je uvek imati u vidu na šta se tačno misli kada se o njemu govori.

Ključne reči: humanitarizam, humanitarna akcija, patnja, etika humanitarizma, politika ljudskih prava.

¹ Ovaj rad je realizovan uz podršku Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije prema Ugovoru o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada broj 451-03-66/2024-03/ 200025.

* Dr Bojana Radovanović je naučna saradnica na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. E-mail: bojana.radovanovic@ifdt.bg.ac.rs.

Dr Predrag Krstić je viši naučni saradnik na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. E-mail: predrag.krstic@ifdt.bg.ac.rs.

Uvod

Najčešća predstava humanitarizma vezuje se za narodne kuhinje, snabdevanje ugroženih odećom, obućom i svim potrepštinama, za novčanu i sva-kovrsnu pomoć ljudima koji su oboleli, izgubili krov nad glavom ili su na drugi način pogođeni prirodnim katastrofama ili ratnim pustošenjima. Nastojanje da se umanju patnja svih koji su joj izloženi pretpostavlja, takoreći, ultimativnu i univerzalnu vrednost svakog ljudskog života, kao i čovečanstva u celini, i dužnost da se on štiti, neguje i unapredi u meri u kojoj je to moguće. Svako ljudsko biće zaslužuje poštovanje sopstvenog dostojanstva, a humanitarni rad ima svrhu da nadomesti gubitak dostojanstva ili makar ublaži posledice o-grešenja o ono što se smatra životom dostojnim čoveka.

Sam pojam humanitarizam upotrebljava se u tri značenja (Maxwell, Gelsdorf, 2019). Prema jednom, smatra se filozofijom koja se temelji na moralnoj obavezi ublažavanja patnje. Humanitarizam se, potom, posmatra i kao „praktična afirmacija vrednosti ljudskog života“ (Slim, 2015: 2). Ovakvo poimanje humanitarizma podrazumeva humanitarne akcije i humanitarnu pomoć koje se najčešće preduzimaju kako bi se: 1) ublažila patnja, i to nepristrasno, neutralno, i gde god da se pojavi; 2) unapredilo ljudsko stanje, odnosno povećala dobrobit čovečanstva i/ili 3) pružio odgovor na „humanitarne vanredne situacije“ – iznenadne krize u kojima sukobi i prirodne katastrofe izazivaju ljudsku patnju (Calhoun, 2008). Najzad, ovaj termin se odnosi i na čitav jedan društveni sektor – skup različitih organizacija, koje se razlikuju od tržišta i države, a koje predstavljaju infrastrukturu za realizaciju humanitarnih akcija.

Dok se filozofiji humanizma ne može mnogo toga prigovoriti, praksa humanitarizma dovodi se u pitanje. Postoji saglasnost da se na patnju mora reagovati u cilju njenog ublažavanja, ali ne i da su humanitarne akcije, i, generalnije, humanitarni sektor, adekvatan odgovor. Međutim, praksa humanitarizma nije jasno omeđena. Dok za neke predstavlja isključivo delovanje u cilju otklanjanja neposredne opasnosti po život i ublažavanja patnje, drugi smatraju da humanitarizam nalaže suzbijanje uzroka patnje i unapređenje uslova života, a najekstremnije poimanje humanitarizma ne isključuje čak ni upotrebu sile u vidu vojne intervencije kako bi se patnja (makar onih koji se smatraju žrtvama) zaustavila.

Cilj ovog rada je da pruži osvrt na glavne orijentire i osnovne probleme humanitarizma kao koncepta i prakse. U prvom delu, dat je kratak osvrt na razvoj

humanitarizma od njegovog začetka do danas. Potom su analizirane karakteristike njegovih različitih vidova, kao i dileme i izazove humanitarizma, sa posebnim akcentom na preplitanje etike i politike u okviru značenja ovog pojma.

Kratka istorija humanitarizma

Humanitarizam se često izjednačava sa saosećanjem prema patnji drugih i delanjem kako bi se ona umanjila, što je praksa stara koliko i sama civilizacija (Barnett, 2011). Međutim, sam termin nije toliko drevan. Prva upotreba ovog termina zabeležena je u 18. veku, kada se koristio da označi hrišćane koji su naglašavali ljudsku prirodu Hrista (Calhoun, 2008). Ipak, tek sa konsolidacijom evropskih nacionalnih država, ekspanzijom evropskih kolonijalnih imperija i razvojem kapitalizma u 19. veku, humanitarizam se pojavio kao prepoznatljiva reč, koncept i praksa (Barnett, 2011). Tada je počeo da se odnosi na različite napore čiji je cilj ublažavanje patnje uopšte i/ili unapređenje stanja čoveka (Calhoun, 2008). Koncept humanitarne akcije nastao je u kontekstu filantropskih reformskih pokreta koji su bili usko povezani sa idejama civilizacije i modernizacije, a bazirale su se na načelima moralne jednakosti ljudskih bića i obavezama onih koji su dobrostojeći da poboljšaju položaj manje privilegovanih (Calhoun, 2008).

U literaturi se najčešće osnivanje Međunarodnog komiteta Crvenog krsta uzima kao začetak humanitarizma (Barnett, Weiss 2008; Moorehead, 1999; Krstić, Radovanović, 2023). Dunant je svedočio pokolju boraca u bici kod Solferina, između Francuske i Austrije, nakon čega je pozvao na uspostavljanje stalnog sistema ratne humanitarne pomoći, što je rezultiralo osnivanjem Međunarodnog komiteta Crvenog krsta (ICRC) 1863. godine. Godinu dana kasnije, potpisana je Ženevska konvencija, čime su se vlade složile da dopuste neutralnim poljskim bolnicama, ambulantomama i medicinskom osoblju pristup bojnopolju (Barnett, Weiss 2008). Ove istorijske dokumente pratile su desetine ugovora koji su precizirali pravila vođenja rata, uključujući Hašku konvenciju o zakonima i običajima ratovanja na kopnu (Barnett, Weiss 2008).

Prvi svetski rat doveo je do stvaranja brojnih sporazuma koji su pokušavali da upravljaju, posebno štetnim, novim vojnim metodama vođenja rata (Calhoun, 2008). Liga naroda usredsredila se na humanitarna pitanja, stvaranje mira i napore da se ublaže posledice sukoba. U međuvremenu, Crveni krst

je sticao reputaciju i već do Drugog svetskog rata postao najkredibilnija i, u svakom slučaju, najveća humanitarna organizacija koja nadgleda poštovanje Ženevskih konvencija.

U eri Holokausta i Drugog svetskog rata zaštita civila postala je najvažniji cilj humanitarizma. Masovno raseljavanje stanovništva dovelo je do toga da je izbeglicama bila potrebna humanitarna pomoć, a shvatanje razmera Holokausta proizvelo je nove ideje o zločinima protiv čovečnosti i genocidu i bilo povod za stvaranje novih institucija, kao što je Visoka komisija Ujedinjenih nacija za izbeglice (Calhoun, 2008). Posle Drugog svetskog rata, obnovljeni su i značajno unapređeni naponi da se artikulišu humanitarne norme i izgrade institucije za njihovo sprovođenje.

Tokom druge polovine 20. veka, termin „humanitarno“ postajao je sve više povezan sa nastojanjima da se ublaže civilne posledice rata, a savremeno međunarodno humanitarno pravo zasnovano je, zasad, na Četvrtoj ženevskoj konvenciji o zaštiti civila u sukobima iz 1949. i dodatnim protokolima iz 1977. i 2005. godine. Tako je humanitarno pravo postalo neodvojivi deo međunarodnog prava, i to onaj deo koji pretenduje na regulaciju upotrebe sile u oružanim sukobima. Specifičnije, ono definiše, između ostalog „brz i nesmetan prolaz humanitarne pomoći u oružanom sukobu; slobodu kretanja humanitarnih radnika; zaštitu civila (uključujući medicinske i humanitarne radnike); zaštitu izbeglica, zarobljenika, ranjenih i bolesnih“².

U opštijem smislu, humanitarizam se odnosi i na nastojanja da se ublaže patnje posle prirodnih katastrofa i pruži podrška stanovništvu zahvaćenom ratnim stradanjima. Crveni krst je ujedinio oba ova tipa humanitarizma – prvi, koji je nasledio *jus in bello* tradiciju, i drugi, koji se usredsređuje na pomoć ugroženima na bilo koji način i iz bilo kog razloga, te je već 1965. godine usvojio sedam temeljnih principa kao pravilnik humanitarnih delovanja: „čovečnost, nepristrasnost, neutralnost, nezavisnost, dobrovoljnost, jedinstvo i univerzalnost“ (Douzinas, 2007: 5). Broj ovih principa varira. U Kodeksu ponašanja Međunarodnog Crvenog krsta, Crvenog polumeseca i nevladinih organizacija za pomoć u katastrofama, koji je prvi put formulisan 1994. godine i koji ima preko 400 potpisa agencija za pomoć, nalazi se čak deset sržnih principa, doduše prilagođenih neposrednom delovanju njihovih članova, ali se u

² European Commission. European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations International Humanitarian Law. Dostupno na: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/what/humanitarian-aid/international-humanitarian-law_en, stranici pristupljeno 9.2.2023.

„statutarnom tekstu“ te asocijacije humanitarnih organizacija iz 2019. godine ponovo navodi i neprestano poziva na onih sedam principa, ovog puta okarakterisanih kao fundamentalnih (IFRC, 2023).

Na zvaničnoj stranici Evropske komisije, međutim, navode se samo četiri „temeljna“ principa na kojima se zasnivaju humanitarne akcije: čovečnost (humanost), neutralnost, nezavisnost i nepristrasnost. Ukratko se navodi i njihov opis ili sadržaj: „Čovečnost znači da se na ljudsku patnju mora odgovoriti gde god se na nju naišlo, posebno obraćajući pažnju na najugroženije. Neutralnost znači da humanitarna pomoć ne sme da favorizuje nijednu stranu u oružanom sukobu ili drugom sporu. Nepristrasnost znači da se humanitarna pomoć mora obezbediti isključivo na osnovu potrebe, bez diskriminacije. Nezavisnost znači autonomiju humanitarnih ciljeva u odnosu na političke, ekonomske, vojne ili druge ciljeve“³. Na osnovu tih principa određuje se šta je humanitarna pomoć, odnosno u čemu se razlikuje od drugih akcija (političkih, religijskih, ideoloških ili vojnih): „pružanje spasonosne pomoći onima kojima je potrebna, bez ikakve razlike“⁴. Kao relativno stabilna konstanta samorazumevanja humanitarizma, sa značajnim izuzetkom „čovečnosti“, javlja se insistiranje na negativnim odrednicama: na tome da hitno i nediskriminativno treba ili mora da se odgovori na neku humanitarnu krizu, da se reaguje na neku patnju ne bi li se ublažila, bezuslovno i bez skrivenih motiva.

Važno je napomenuti da je humanitarizam u praksi zaista dosledno izbegavao razlikovanje „...dobrih i loših ratova, pravednih i nepravednih ciljeva ili, čak, agresora i nevinih. Bio je posvećen direktnom i neposrednom umanjenju ljudske patnje štiteći ratne zarobljenike i civile uključene u sukob ili ublažavajući glad i pružajući medicinsku pomoć“ (Douzinas, 2007: 6). Sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka popularnost takvog humanitarizma bila je u porastu, a vrhunac je dostigla u kampanji Live Aid 1984–1985, kada su prikupljena sredstva za ublažavanje gladi u Etiopiji (Douzinas, 2007). Otvoreno opominjući i suprotstavljajući se ravnodušnosti vlada ili njihovoj pomoći kojom rukovode strateški ciljevi ili ideološki prioriteti, politički neutralan, na

³ European Commission. European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations. Humanitarian Principles. Dostupno na: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/who/humanitarian-principles_en, stranici pristupljeno 9.2.2023.

⁴ European Commission. European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations. Humanitarian Principles. Dostupno na: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/who/humanitarian-principles_en, stranici pristupljeno 9.2.2023.

potrebama zasnovan humanitarizam, sve do 1989. godine bio je jasno razgraničen od politika država i vlada.

Međutim, kraj 20. veka donosi nekoliko značajnih izmena u razumevanju i praktikovanju humanitarizma. Termin „kompleksna humanitarna vanredna situacija“ postao je popularan krajem 1980-tih i tokom 1990-tih godina, kada dolazi do talasa vanrednih situacija (Calhoun, 2008). Iako ni nesreće ni raseljavanja stanovništva nisu bili nova pojava, način njihovog razumevanja jeste. Shvatanje ovih događaja kao kriza i vanrednih situacija, zahtevalo je (ili opravdavallo) delovanje u cilju ublažavanja njihovih posledica, što je prouzrokovalo rast humanitarnih akcija i organizacija, a od tada već uveliko govorimo o posebnom humanitarnom sektoru. Ciljevi su se pomerili od spasavanja života, umanjenja patnje, obezbeđivanja neposredne pomoći žrtvama ka, sa jedne strane, dugoročnoj solidarnosti i brizi za zaštitu i bezbednost rizičnih grupa, a sa druge, ka dugoročnom razvoju siromašnih zemalja (Douzinas, 2007: 6). Tako je humanitarizam postao teško razlučiv od dva bliska koncepta – ljudskih prava i razvoja.

Pored toga, mada se humanitarne organizacije i akcije koje one preduzimaju obično shvataju kao poduhvati odvojeni od država i tržišta, i humanitarne akcije i ljudske patnje koje one nastoje da ublaže duboko su oblikovane njihovim vezama sa državama i sa tržištima (Calhoun, 2008). Finansiranje humanitarnih organizacija, uglavnom, dolazi od država, bilo direktno ili preko multilateralnih organizacija, dok tržište ima svoj upliv kroz plasiranje proizvoda i kroz tržišnu logiku, koja je zahvatila i humanitarni sektor (Calhoun, 2008). Od 1990-tih, humanitarne organizacije bivaju vođene instrumentalnom racionalnošću, te prihvataju koncepte i prakse menadžmenta, kao što su strateško planiranje, praćenje učinka, zadovoljenje potreba različitih grupa, stejkholdera, inovacije i slično (Joachim, Schneiker, 2018; Eagleton-Pierce, 2020). Humanitarizam kao odgovor na patnju nije više opravdanje po sebi, već je potrebno da bude delotvoran i efikasan, te su i savremene teorije humanitarizma zaokupljenije delotvornošću i uticajem, ili njihovim izostankom.

Verovatno najvećem rastezanju pojma humanitarizma svedočimo u njegovom korišćenju za označavanje vojnih intervencija. U kontekstu raspada Jugoslavije, kao i ratova u centralnoj Africi, nekima se činilo da određene vrste vanrednih situacija zahtevaju vojne intervencije kao humanitarni odgovor (Calhoun, 2008). Tako je veza između humanitarne akcije, neutralnosti i mirovnog pokreta dovedena u pitanje. Pre rata u Iraku, američka vlada je ponudila finansiranje humanitarnim organizacijama ne bi li se pridružile koaliciji, pod

uslovom da pokažu „privrženost američkim moralnim ciljevima i brigu za civile“ (Douzinas, 2007). Većina nevladinih organizacija prihvatila je vladino finansiranje i pridružila se ratnim naporima. Postali su „podizvođači koji se takmiče sa privatnim kompanijama za deo tržišta“ (Douzinas, 2007). Rezultat je da se nevladine organizacije više ne opažaju kao nepristrasne, već radije kao „prosjački red Imperije“ (Hardt, Negri, 2000: 36) ili „kolonijalni administratori“ (Ignatieff, 2000: 94). I zaista, humanitarci sada često sarađuju sa vojskom, čak i pri zagovaranju i upotrebi sile. Vojska je odustala od svog ekskluzivnog prava na silu, a humanitarni „radikali“ od svoje tradicionalne privrženosti pacifizmu da bi u potpunosti učestvovali u vojnom kreiranju politike i postkonfliktnoj vlasti.

Orijentiri i aporije humanitarizma

Humanitarizam kao etički odgovor na patnju

Razmatranja etičkih aspekata ljudske patnje zauzimaju značajno mesto u primenjenoj etici poslednjih decenija, te možemo govoriti i o jednoj etici humanitarizma (Slim, 2015). Etičari se uglavnom slažu da je potrebno delovati kako bi se patnja ublažila, pa većina etičkih teorija prihvata postojanje moralne obaveze pružanja pomoći koju dugujemo jedni drugima kao moralni činioци (Slim, 2015; Radovanović, 2023). Međutim, najznačajnija tačka sporenja tiče se toga šta se smatra osnovom te moralne obaveze. Argumenti se ugrubo mogu podeliti u dve grupe: 1) oni koji su zasnovani na dužnostima prema drugima u situaciji hitne potrebe - osoba je dužna da pruži pomoć osobi koja pati i 2) oni koji su zasnovani na pravima primalaca - osoba koja pati ima pravo na pomoć (Murphy, 2012). Drugim rečima, pitanje je da li bi se takvo ponašanje moglo podvesti pod zahtev dobročinstva ili pak pravde (Silm, 2002).

Teoretičari različitih orijentacija smatraju moralnom obavezom pružanje pomoći onima koji pate. Konsekvencijalistički pristup vidimo kod Singer-a (1972), koji možda i začinja debatu koja se tiče etičkih aspekata humanitarne pomoći. Singer iznosi poznati primer: osoba vidi dete kako upada u jezero i počinje da se davi. Ulaskom u vodu i pokušajem da spase dete, osoba bi se pokvasila i zakasnila na posao. On tvrdi da bi bilo pogrešno to ne učiniti, jer je kvašenje i kašnjenje na posao mala žrtva u poređenju sa spasavanjem života. Prema analogiji, Singer navodi da bi ljudi koji žive u razvijenim delovima

sveta, u relativnoj udobnosti, trebalo da doniraju dobrotvornim organizacijama kada na taj način mogu sprečiti smrt i patnju, a da pritom ne žrtvuju ništa približno važno (Singer, 1972, 2010, 2015). I još opštije: ukoliko se bilo ko nađe u situaciji da naiđe na bilo koju osobu kojoj je potrebna pomoć, a u poziciji je da joj pomogne, to bi trebalo da učini (Singer, 1972).

Na ovom argumentu zasniva se delotvorni altruizam, koji se može posmatrati i kao društveni pokret i kao moralni zahtev da se unapredi svet ostvarivanjem najveće moguće količine dobra (MacAskill, 2015). Takav altruizam podrazumeva doniranje značajnog dela ličnog dohotka najefektivnijim humanitarnim organizacijama, i to onima koje na najefikasnije načine spasavaju ili unapređuju život stanovnika zemalja u razvoju (MacAskill, 2015; Singer, 2015). Da bi se utvrdilo koje su organizacije najdelotvornije, neophodna je analiza njihovih rezultata, pri čemu se delotvornost organizacija meri količinom dobra koje ostvaruju. Dobro se razume u smislu uvećanja broja kvalitetno provedenih godina života (eng. *quality adjusted life-years*), a izražava sačuvanim ili unapređenim životima (MacAskill, 2015). Budući da ih svodi na istu mernu jedinicu, ovaj pokazatelj omogućava donatoru da uporedi rezultate i uticaj različitih organizacija i programa. Shodno delotvornom altruizmu, moralni činioци bi trebalo da doniraju novac onim organizacijama koje omogućavaju da se najveći broj ljudskih života spase ili u najvećoj meri poveća njihov kvalitet (Greavers, Pummer 2019; Radovanović, 2021). Tako delotvorni altruizam, koji se zasniva na konsekvencijalističkoj etici, ne samo da opravdava humanitarne akcije i delovanje humanitarnih organizacija, već zahteva doprinos kroz posvećivanje novca i vremena svih onih koji žive u relativnoj udobnosti.

Pojam dobročinstva deo je i Kantove teorije dužnost (Radovanović, 2022). Moralni činioци su dužni da unapređuju sreću drugih, ali dužnost dobročinstva ne govori čiju sreću, na koje načine i koliko svojih sredstava u te svrhe treba da posvetimo, te se u Kantovoj podeli dužnosti ona smatra nesavršenom dužnošću, što znači da je nepotpuna i neodređena, da ne postoji unapred zadati nosilac dužnosti sa odgovornošću da pritekne u pomoć u svim okolnostima; humanitarna pomoć nije u korelaciji s nekim konkretnim pravom i kao takva zavisi od karaktera pojedinaca (O’Neill, 2007, 2013). Međutim, u određenim situacijama ova dužnost postaje savršena (Herman, 1984; Stohr, 2011; Hill, 2018). Kada je nekome potrebna hitna pomoć da bi zadovoljio osnovne potrebe za preživljavanje (Stohr, 2011), ali i za podnošljivu egzistenciju (Hill, 2018), dužnost pružanja pomoći postaje savršena. Kako je, prema Kantu, ljudskost u čoveku

sama sebi svrha, koja ima безусловnu i neuporedivu vrednost, protivno je dostojanstvu „pustiti čoveka da umre od gladi ili da živi u potpunoj bedi kada se to lako može sprečiti odričući se relativno trivijalnih stvari koje imaju samo cenu“ (Hill, 2018: 231). Drugim rečima, odbijanjem da se pruži pomoć ljudima u nevolji pokazuje se nedovoljno poštovanje prema humanosti ovih pojedinaca. Herman (1984), pak, tvrdi da dužnost uzajamne pomoći proizilazi iz priznanja da su ljudska bića ranjiva i da zavise jedna od drugih, a da neuspeh u ispunjavanju istinskih potreba predstavlja prepreku za racionalno delovanje. Kada su nečije istinske potrebe ugrožene i neko može da ih zadovolji bez žrtvovanja svojih stvarnih potreba, uzdržavanje od pružanja pomoći nije dozvoljeno. Međutim, nije uvek jednoznačno određeno koju konkretno radnju treba preduzeti da bismo postupali u skladu sa dužnošću dobročinstva. Pored toga, dobročinstvo u kantovskom smislu nije ograničeno na humanitarni sektor (Radovanović 2022, 2023).

Poslednjih godina razvijene su etičke teorije pomoći zasnovane na pravima, koje u najopštijem obliku ističu da je pravo na pomoć onih koji pate u zemljama u razvoju nužno pitanje pravde, te da postoje korelativne obaveze drugih da deluju kako bi pružili neophodnu pomoć u zaštiti moralnog statusa pojedinca u nevolji (Murphy, 2012). Pravo na pomoć zahtevalo bi institucionalne promene, budući da su bogate zemlje postale bogate uzimajući prirodne i društvene resurse zemalja koje su sada pogođene teškim siromaštvom (Ashford, 2018). Štaviše, zbog superiorne pregovaračke moći u međunarodnim odnosima, bogate zemlje su vršile pritisak na pravila koja se tiču međunarodne trgovine, prava intelektualne svojine i slično, što dodatno povećava jaz između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju (Ashford, 2018). Takvi strukturalni aranžmani krše negativnu obavezu da se ljudima ne uskraćuju sredstva za život, što je „filozofski direktan i nesporan prikaz negativne dužnosti u vezi sa pravom na opstanak, čije neispunjavanje predstavlja kršenje ljudskih prava“ (Ashford, 2018: 114). Pojedinci koji žive u bogatim društvima uživaju u prednostima nepravednog svetskog poretka i njihova je dužnost da ga promene: „postojanje teškog siromaštva treba posmatrati kao strukturno kršenje ljudskih prava, a odgovornost za ovo kršenje ne ograničava se na vlade kao garante tih prava, već je deli Međunarodna zajednica“ (Ashford, 2018:115). Budući da humanitarne organizacije rade u okviru aktuelnog svetskog poretka, one ne mogu da uđu u sfere sistemskih promena (Kirk, 2012). Čini se da, paradoksalno, zahtev humanitarizma za ublažavanjem

patnje, nalaže upravo odustajanje od humanitarnih akcija i organizacija kao sredstva, a za račun političkog zalaganja za institucionalnu zaštitu ljudskih prava. Interesantno je da upravo mnoge humanitarne organizacije ističu da je zaštita ljudskih prava cilj njihovog delovanja.

Ljudska prava i razvojna pomoć: Srodnici humanitarizma ili sâm humanitarizam?

Rekli smo da humanitarne akcije za cilj mogu imati i unapređenje ljudskog stanja, odnosno dobrobiti ljudi. Humanitarno delovanje, tako, neretko nastoji da ishoduje društvenom organizacijom dizajniranom da poboljša uslove života i, kao takvo, blisko je konceptima ljudskih prava i razvoja, a često u praksi i nerazlučivo od njih. U literaturi se razlikuju humanitarna i razvojna pomoć na osnovu hitnosti situacije, pri čemu se potonja preduzima s ciljem sprečavanja ili smanjenja rizika od izlaganja budućim štetama (Albala-Bertrand 2000). Uopšteno govoreći, humanitarna pomoć se odnosi na delovanje koje uklanja neposrednu opasnost po život, dok se razvojna pomoć odnosi na uspostavljanje uslova za dugoročni društveno-ekonomski razvoj. Ipak, u praksi je neretko unapređenje uslova života i otklanjanje rizika upravo cilj delovanja humanitarnih organizacija.

Što se tiče odnosa humanitarizma i ljudskih prava, dominantno gledište je (bilo) da je humanitarizam „daleki rođak” ljudskih prava. Humanitarizam se, pritom, uvek shvata(o) kao praksa ograničena na hitnu pomoć udaljenim oblastima pogođenim masovnim stradanjima, a ljudska prava kao domaće jemstvo individualnih sloboda i jednakosti (Moyn 2020). Savremenost je, međutim, približila njihova značenja ili, bolje uputila na njihova „presecanja” kada je reč o delovanju u ratnim zonama i post-konfliktnim situacijama. Humanitarne organizacije sve češće se otvoreno zalažu za ljudska prava, te je linija razgraničenja između ljudskih prava i humanitarizma zamućena.

Crveni krst, kao i druge nevladine organizacije, poput Oxfam, Save the Children i Christian Aid, u novije vreme sigurno i Engineers Without Borders (Mitcham, Muñoz, 2010), usvojili su naglašeno nepolitičko držanje i afirmisali svoje organizacije kao nepolitičke i neutralne kada je reč o protagonistima sukoba. Među brojnim primerima plemenitog i/ali revnosnog humanitarizma i rizika neutralnosti može se navesti, pre svih, apsolutna posvećenost Međunarodnog komiteta Crvenog krsta principu čovečnosti i pružanju usluga svim

ljudskim bićima, bez obzira na okolnosti. Dokumentovan je čitav niz slučajeva u kojima je poštovanje tih principa nalagalo da aktivisti Crvenog krsta budu podvrgnuti nasilju, ponekad i sa smrtnim ishodom, a neretko i pružajući medicinsku pomoć samim nasilnicima. Primedba glasi da odveć revnosno pridržavanje apsolutizovanih zapovesti, poput principa neutralnosti i nezavisnosti, u ovom pogledu, izgleda upravo neracionalno i protivrečno (Malkki, 2015: 165–198).

Karakteristični primer apolitičnog držanja je neselektivna kampanja za oslobađanje zatvorenika savesti, bez obzira na njihove političke stavove, koju je vodio Amnesty International (Douzinas, 2007). Taj *rani humanitarizam* dosledno je izbegavao razlikovanje između ratova koji se smatraju dobrim i lošim, ciljeva koji se smatraju pravednim i nepravednim, ili čak između agresora i nevinih, i umesto toga, neposredno se usredsredio na smanjenje ljudske patnje kroz zaštitu ratnih zarobljenika i civila, ublažavanje gladi i pružanje medicinske pomoći (Douzinas, 2007).

Međutim, sa krajem hladnog rata, nastupio je *novi humanitarizam*. Zapad je, naravno, kriv, utoliko što je počeo aktivno da se meša u unutrašnje poslove sveta u razvoju i koristi ekonomske sankcije i silu u humanitarne svrhe: „Ovaj širi i dublji humanitarizam obavezao se da donosi strateške izbore u pogledu ciljeva kojima treba dati prednost i grupâ kojima treba pomoći. Kada je jednom princip neutralnosti prekinut, put je bio otvoren, 1990-tih, da različite nevladine organizacije zagovaraju zapadnu vojnu intervenciju u humanitarne svrhe” (Douzinas, 2007: 6).

Jedan od načina pomirenja suprotstavljenih prioriteta i opravdanja političkih odluka bilo je izbegavanje jezika politike za račun predstavljanja političkog intervencionizma jezikom morala, pa ljudska prava postaju omiljena sintagma u rečniku tog novog tipa humanitarizma, često prikrivajući sporne odluke. Principima ljudskih prava lakše se manipuliše i čak opravdava svako nepočinstvo nego onim juridičkim pravom koje izriče jasne zabrane delovanja države. Dugoročan razvoj siromašnih zemalja i zaštita ljudskih prava postaju novi ciljevi humanitarnih organizacija (Douzinas, 2007). Neminovni ishod toga je tenzija između apolitičkog profila humanitarnih organizacija i politizacije (njihovog) rada.

Vanredno stanje, kriza i moralni imperativ neposredne akcije

Napomenuli smo da je jedan od ciljeva humanitarnih akcija pružanje odgovora na humanitarne vanredne situacije, odnosno krize u kojima društveni sukobi i prirodne katastrofe uzrokuju ljudsku patnju (Calhoun, 2008). O krizi govorimo kada zajednica ljudi uoči pretnju osnovnim vrednostima ili funkcijama za održavanje života, sa kojima se mora nositi u uslovima neizvesnosti (Rozakou, 2020). Ključne karakteristike kriza su pretnja, neizvesnost i hitnost. Krize su izuzeci od normalnog društvenog života i poretka, iznenadne su, nepredvidive i smatra se da nose snažne moralne imperative za humanitarne i vojne intervencije (Calhoun, 2008).

Od kraja 20. veka naovamo suočeni smo sa talasom humanitarnih kriza i vanrednih situacija. Ne možemo dovesti u pitanje postojanje brojnih sukoba, raseljavanje, prirodne katastrofe, koji su, neretko, posledica čovekovog delanja. Međutim, upitno je da li su termini poput kriza i „vanredna situacija“ adekvatni. Pre svega, mnoge hitne situacije razvijaju se tokom dugog vremenskog perioda i nisu samo predvidive, već se posmatraju nedeljama, mesecima ili godinama pre nego što prođu u javnu svest ili dođu na dnevni red kreatora politike (Calhoun, 2008). Pored toga, termin *vanredne situacije* upućuje ne na problem unutar sistema, već na nešto što dolazi spolja. Međutim, talas vanrednih situacija nastaje upravo intenziviranjem globalizacije, pa je pitanje da li su humanitarne krize iznimni događaji ili su oni, pak, imanentni savremenom svetskom društvenom poretku. Sa tim u vezi, ponovo se nameće pitanje - da li humanitarne akcije pružaju samo „palijativnu negu“, održavajući postojeći društveni poredak i ne otvarajući prostor za suštinske promene koje bi dovele do rešavanja uzroka kriza?

Umesto zaključka: (Ne)određenost humanitarizma i izazovi

Humanitarizmu se sa jedne strane spočitava da je apolitičan, dok se sa druge uočava njegova politizacija. Glavni cilj humanitarizma, koji sebe nastoji jasno da razgraniči od politike, jeste da neposredno olakša patnju čovečanstva. Međutim, ovakav humanitarizam ne uzima u obzir sve ono što je dovelo do patnje - zloupotrebe moći, kolonijalna istorija, sukobi koji su prerasli u građanske ratove, ekonomija koja stvara glad i slično. Naime, čini se da su krize

na koje humanitarizam reaguje samo naizgled vanredne situacije. Pre bi se moglo reći da su imanentne savremenom društvenom poretku. Humanitarizmu se tada zamera neosetljivost na kontekst, kao i slepilo za širu sliku. Ukoliko humanitarizam tu razložnu primedbu uzme u obzir i usvoji, sustiže ga, sa druge strane, optužba za politizaciju. Ova „optužba“ je posebno relevantna otkad su humanitarne organizacije počele da zagovaraju ljudska prava i uspostavljanje različitih programa čiji cilj nije samo ublažavanje patnje, već unapređenje uslova života, odnosno, onaj opšti(ji) društveno-ekonomski razvoj koji nužno zahteva javne politike. (Zlo)upotrebom vojnih intervencija u (navodno) humanitarne svrhe, politizacija postaje imanentna humanitarizmu.

Ukratko, blagodareći različitim (ne)razumevanjima humanitarizma, i prigovori koji mu se upućuju protivrečni su. Izvesno je jedino da je i za argumentovanu osudu i za razboritu pohvalu humanitarizma, bilo da dolaze iz ugla etike ili politike, važno uvek imati u vidu na šta se ili na koji se humanitarizam tačno misli kada se o njemu govori.

Literatura

Albala-Bertrand J. (2000) Responses to Complex Humanitarian Emergencies and Natural Disasters: An Analytical Comparison. *Third World Quart*, 2, str. 215–227. <https://doi.org/10.1080/01436590050004328>

Ashford, E. (2018) Severe Poverty as an Unjust Emergency U: P. Wodruff (ur.) *The Ethics of Giving: Philosophers' Perspectives on Philanthropy*. Oxford: Oxford University Press, str. 103–148.

Barnett M. (2011) *Empire of Humanity: A History of Humanitarianism*. Ithaca: Cornell University Press.

Barnett M., Weiss T. G. (2008) Humanitarianism: Brief History of the Present. U: M. Barnett, T. G. Weiss (ur.) *Humanitarianism in Question: Politics, Power, Ethics*. Ithaca: Cornell University Press, str. 1–48.

Calhoun, C. (2008) The Imperative to Reduce Suffering: Charity, Progress, and Emergencies in the Field of Humanitarian Action. U: M. Barnett, T. G. Weiss (ur.) *Humanitarianism in Question: Politics, Power, Ethics*. Ithaca: Cornell University Press, str. 73–97.

Douzinas, C. (2007) The Many Faces of Humanitarianism. *Parrhesia* 2, str. 1-28.

Eagleton-Pierce, M. (2020) The Rise of Managerialism in International NGOs. *Review of International Political Economy*, 4, str. 970–994. <https://doi.org/10.1080/09692290.2019.1657478>

Ignatieff, M. (2000) *Human Rights as Politics and Idolatry*. Princeton: Princeton University Press.

Joachim, J., Schneiker, A. (2018) Humanitarian NGOs as Businesses and Managers: Theoretical Reflection on an Under-Explored Phenomenon. *International Studies Perspectives*, 2, str.170-187. <https://doi.org/10.1093/isp/ekx001>

Hardt, M., Negri A. (2000) *Empire*. Cambridge: Harvard University Press.

Herman, B. (1984) Mutual Aid and Respect for Persons. *Ethics* 94 (4), str. 577–602. <https://doi.org/10.1086/292578>

Hill, T. (2018) Duties and Choices in Philanthropic Giving. U: P. Wodruff (ur.) *The Ethics of Giving: Philosophers' Perspectives on Philanthropy*. Oxford: Oxford University Press, str. 13–39.

Greaves, E. H., Pummer T. (ur.) (2019) *Effective Altruism*. New York: Oxford University Press.

Kirk, M. (2012) Beyond Charity: Helping NGOs Lead a Transformative New Public Discourse on Global Poverty and Social Justice. *Ethics & International Affairs*, 2, str. 245–263. <https://doi.org/10.1017/S0892679412000317>

Krstić, P., Radovanović, B. (2023) Humanitarizam vs. humanizam. *Prolegomena* 2, str. 207-229.

MacAskill, W. (2015) *Doing Good, Better: How Effective Altruism Can Help You Make a Difference*. New York: Gotham Books.

Malkki, L. H. (2015) *The Need to Help: The Domestic Arts of International Humanitarianism*. Durham: Duke University Press.

Maxwell, D., Gelsdorf K. (2019) *Understanding the Humanitarian World*. London: Routledge.

Mitcham, C., Muñoz D. (2010) *Humanitarian engineering*. San Rafael: Morgan & Claypool.

Moorehead, C. (1999) *Dunant's Dream: War, Switzerland and the History of the Red Cross*. New York: Carroll & Graf.

Moyn, S. (2020) Human Rights and Humanitarianization: From Separation to Intersection. U: M. N. Barnett (ur.) *Humanitarianism and Human Rights. A World of Differences?*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 33-48.

Murphy, S. P. (2012) The Principle of Beneficence. U: D. Chatterjee (ur.) *Encyclopaedia of Global Justice*. London: Springer Publications.

O'Neill, O. (2007) Kantian Approaches to Some Famine Problems. U: R. Shafer-Landau (ur.) *Ethical Theory: An Anthology*. Sussex: John Wiley & Sons, str. 549–551.

O'Neill, O. (2013) *Acting on Principle: An Essay on Kantian Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press, Cambridge.

Radovanović, B. (2021) *O čemu govorimo kada govorimo o filantropiji*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Radovanović, B. (2022) Kantova moralna teorija kao vodilja u filantropiji. *Filozofija i društvo* 3, str. 585–600. <https://doi.org/10.2298/FID2203585R>

Radovanović, B. (2023) Dobročinstvo i etika: Moralni status lečenja putem humanitarnih akcija. *Theoria*, 4, str. 133–146. <https://doi.org/10.2298/THEO2304133R>

Rozakou, K. (2020) Crisis. U: A. de Lauri (ur.) *Humanitarianism: Keywords*. Boston: Brill.

Slim, H. (2002) Not Philanthropy but Rights: The Proper Politicisation of Humanitarian Philosophy. *The International Journal of Human Rights*, 2, str. 1-22.

Slim, H. (2015) *Humanitarian Ethics: A Guide to the Morality of Aid in War and Disaster*. London: Hurst & Company.

Singer, P. (1972) Famine, Affluence and Morality. *Philosophy and Public Affairs*, 3, str. 229-243. <http://www.jstor.org/stable/2265052>

Singer, P. (2010) *The Life You Can Save: How to Play Your Part in Ending World Poverty*. London: Picador.

Singer, P. (2015) *The Most Good You Can Do*. New York: Yale University Press.

Stohr, K. (2011) Kantian Beneficence and the Problem of Obligatory Aid. *Journal of Moral Philosophy*, 1, str. 45–67. <https://doi.org/10.1163/174552411x549372>

Internet izvori

European Commission. European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations International Humanitarian Law. Dostupno na: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/what/humanitarian-aid/international-humanitarian-law_en, stranici pristupljeno 9.2.2023.

European Commission. European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations. Humanitarian Principles. Dostupno na: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/who/humanitarian-principles_en, stranici pristupljeno 9.2.2023.

IFRC (2023) Code of Conduct for The International Red Cross and Red Crescent Movement and NGOs in Disaster Relief. International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies. Dostupno na: <https://www.ifrc.org/our-promise/do-good/code-conduct-movement-ngos#:~:text=What%20is%20the%20Code%20of,principled%20and%20effective%20humanitarian%20action>, stranici pristupljeno 10.3.2023.

BOJANA RADOVANOVIĆ*

PREDRAG KRSTIĆ

Humanitarianism Torn between Ethics and Politics

This paper aims to provide an overview of the main landmarks and basic problems of humanitarianism, which is seen as a philosophy - an ethical response to suffering - but also as a practice in the form of humanitarian actions. There is general agreement that suffering ought to be alleviated, but not that humanitarian actions, and the humanitarian sector in general, are an adequate response. However, the practice of humanitarianism itself is not clearly demarcated. While for some it only refers to the actions aimed at eliminating or alleviating immediate suffering, others believe that humanitarianism requires dealing with the causes of suffering, and in its most extreme form, that humanitarianism requires force in the form of military intervention to stop suffering. Therefore, the objections to humanitarianism are contradictory - while on the one hand, its apolitical stances are respected in the name of timeless and decontextualized ethics, on the other its politicization is criticised. To condemn or praise humanitarianism, whether it comes from the point of ethics or politics, the authors conclude, it is important to always keep in mind what exactly is meant when referring to it.

Keywords: humanitarianism, humanitarian action, suffering, ethics of humanitarianism, human rights politics.

* Dr Bojana Radovanović is a research fellow at the Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade. E-mail: bojana.radovanovic@ifdt.bg.ac.rs.

Dr Predrag Krstić is a senior research fellow at the Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade. E-mail: predrag.krstic@ifdt.bg.ac.rs.

TEMIDA

2024, vol. 27, br. 1, str. 111-137

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2401111N>

Pregledni rad

Primljeno: 10.1.2024.

Odobreno za štampu: 13.3.2024.

Beyond Cruelty: Analyzing Sexual and Gender-Based Violence as Torture and Inhuman Treatment

FILIP NOVAKOVIĆ*

This article delves into the critical intersection of sexual and gender-based violence (SGBV) and the international legal frameworks governing torture and inhuman treatment. SGBV represents one of the most pervasive and devastating violations of human rights worldwide, with women and girls disproportionately affected. It aims to analyze how categorizing SGBV as acts of torture and inhuman treatment under international law can provide a more robust legal framework for addressing these violations, acknowledging the prevalent majority of victims being women and girls. By elucidating the multifaceted nature of SGBV and its impact, and examining legal precedents and jurisprudential developments, the article contributes to the evolving conceptualization of SGBV within the context of torture and inhuman treatment, with a focus on women's suffering. Moreover, it highlights the practical and symbolic benefits of this categorization, including enhanced legal accountability and increased protection for survivors. The article concludes by emphasizing the urgent need for a unified approach by international stakeholders and policymakers to address SGBV as a distinct and pervasive form of torture and inhuman treatment, contributing to the ongoing discourse on sexual and gender-based violence and offering insights for advancing the protection of vulnerable individuals and marginalized communities on a global scale.

* Filip Novaković, LL.B. in General Law, LL.M. in Criminal Law, is a student of master academic studies of law at the Faculty of Law of the University of Banja Luka (International Law) and PhD student at the Faculty of Law of the University of Zenica (Criminal Law). Additionally, Filip Novaković is an In-house lawyer at Helsinki Citizens' Assembly Banja Luka, a Corresponding Member of the Bosnian-Herzegovinian-American Academy of Arts and Sciences, a member of the Association of Lawyers of the Republic of Srpska and a member of the Victimology Society of Serbia. E-mail: filipnovakovic.iur@gmail.com.

Keywords: *sexual violence, gender-based violence, torture, inhumane treatment, ECtHR.*

Introduction

Sexual and gender-based violence (further: SGBV) constitutes a pervasive and alarming challenge that transcends geographical boundaries, cultural contexts, and socio-economic strata. This complex and multifaceted phenomenon involves various forms of aggression, coercion, and abuse, targeting individuals based on their gender, sex, or sexual orientation, disproportionately targeting women and girls, as emphasized by global empirical estimates. Such violence can manifest in a spectrum of acts, ranging from intimate partner violence, sexual harassment, and human trafficking to sexual assault, rape, and femicide. Its profound and enduring impact on victims, survivors, and societies at large demands a comprehensive examination that extends beyond traditional frameworks of understanding.

This article seeks to contribute to the discourse surrounding SGBV by delving into the often-overlooked aspect of the legal classification of SGBV as torture and inhuman treatment under international human rights law. The primary aim of this paper is to examine how categorizing SGBV as acts of torture and inhuman treatment under international law can provide a more robust legal framework for addressing these violations, particularly in recognizing and addressing the specific vulnerabilities and experiences of women and girls. The central thesis posits that in order to confront the profound and enduring harm caused by SGBV, it is imperative to comprehend it through the lens of torture and inhuman treatment, thereby shifting the discourse from merely perceiving such acts as crimes or societal issues to recognizing them as violations of fundamental human rights. The connection between SGBV and torture or inhuman treatment is rooted in the deeply embedded power dynamics and discriminatory structures that underpin gender inequality in societies across the globe. By analyzing SGBV through the human rights framework, we can explore its systematic and widespread nature, as well as the state's obligations to prevent, investigate, and redress these violations. This approach provides an opportunity to foster accountability, promote the protection of vulnerable populations, and ultimately work towards eradicating SGBV.

In this article, the historical and legal foundations of human rights standards related to torture and inhuman treatment, including international treaties, conventions, and jurisprudence are examined. It is scrutinized how the experiences of SGBV survivors intersect with the legal definitions and principles surrounding torture and inhuman treatment. Furthermore, the article explores the consequences of recognizing SGBV as torture or inhuman treatment, including the potential for improved access to justice, reparations, and redress for victims.

It is important to acknowledge the broader implications of this analysis. By equating SGBV with torture and inhuman treatment, it is aimed to challenge societal norms that have perpetuated such violence, encourage states to fulfil their human rights obligations, and promote a comprehensive approach to prevention and response. Moreover, the application of human rights principles in the context of SGBV can contribute to a more holistic understanding of violence, which transcends individual acts and exposes the underlying systemic injustices that allow these abuses to persist. In conclusion, this article endeavours to shed light on the pressing issue of sexual and gender-based violence by framing it within the realm of human rights, specifically as torture and inhuman treatment. By doing so, it is intended to advance the discourse surrounding SGBV, challenge the existing paradigms, and contribute to the ongoing efforts to address this critical issue with a more comprehensive, rights-based approach.

Understanding sexual and gender-based violence through theoretical lenses

Gender-based violence (GBV) constitutes a reprehensible phenomenon characterized by harmful acts directed against individuals or groups based on their gender, encompassing a spectrum of abusive behaviours (Rokvić, 2017: 114). A subset of GBV, sexual violence, gains specificity within the jurisdiction of the International Criminal Court (ICC). Sexual violence, as delineated by the ICC, involves acts of a sexual nature perpetrated against one or more individuals or compelling them to engage in such acts through force, the threat of force, coercion, fear of violence, duress, detention, psychological oppression, or an

abuse of power.¹ This definition underscores the multifaceted nature of sexual violence, emphasizing both the physical and psychological elements that distinguish it as a grave violation of human rights (Davies, True, 2015: 496-497).

Sexual violence, a reprehensible violation of individual autonomy and dignity, encompasses a broad spectrum of acts, constituting any sexual act, attempt to obtain a sexual act, or other act directed against a person's sexuality. The perpetration of such acts involves coercion and may be committed by any person, irrespective of their relationship to the victim, and can transpire in any setting. A nuanced examination of sexual violence reveals its multifaceted nature, incorporating a range of behaviours that extend beyond conventional definitions. At its core, sexual violence encapsulates the use of coercion to violate an individual's sexual autonomy. This coercive element distinguishes sexual violence from consensual sexual interactions and underscores the non-consensual nature of the acts perpetrated (Colombini, 2002: 167-183; Scully, 2010: 21-33). The perpetration of sexual violence can occur within a variety of relationships, spanning familial, intimate, or acquaintance contexts, emphasizing the universal application of legal frameworks addressing this pervasive issue.

A focal point within the realm of sexual violence is the abhorrent act of rape, which is legally defined as the physically forced or otherwise coerced penetration of the vulva or anus with a penis, other body part, or object. Rape stands out as a heinous crime that embodies the epitome of sexual violence, and its definition underscores the grave violation of bodily integrity and sexual autonomy. The legal parameters surrounding the definition of rape serve as a crucial tool in delineating the boundaries of permissible and impermissible conduct, establishing a foundation for the prosecution and condemnation of such egregious offences. Moreover, the expansive nature of sexual violence necessitates a comprehensive legal understanding that goes beyond conventional definitions. Acts such as attempted sexual coercion, non-consensual attempts to obtain a sexual act, and other forms of sexual aggression fall within the purview of sexual violence. This broader conceptualization

¹ In this context see generally: *Prosecutor v. Muthaura, Kenyatta and Ali*, Decision on the Confirmation of Charges Under Article 61(7)(a) and (b) of the Rome Statute, ICC-01/09-02/11, 23 January 2012, §§ 265-266; *Prosecutor v. Vlastimir Đorđević*, Appeals Judgement, IT-05-87/1, 27 January 2014, § 850; *Prosecutor v. Anto Furundžija*, Judgement, IT-95-17/1-T, 10 December 1998, § 186; *Prosecutor v. Kunarac, Kovač and Vuković*, Judgement, IT-96-23-T and IT-96-23/1-T, 22 February 2001, § 457; *Prosecutor v. Akayesu*, Judgement, ICTR-96-4-T, 2 September 1998, § 688; *Prosecutor v. Milutinović et al.*, Judgement, IT-05-87-T, 26 February 2009, § 199.

ensures that legal frameworks are equipped to address the evolving nature of these offences and provide adequate protection to victims. Sexual violence is a way of expressing humiliation, degradation, and intimidation, not only of a woman or a girl but also of society as a whole. It is not just an attack on a woman's body at the most intimate possible level.² It has far-reaching consequences of long-term trauma and feelings of loss of control over the situation and life in general (Das, 2008: 289-290; Fabijanić Gagro, 2010: 1309-1311; Murphy, Burke, 2015: 228; Fabijanić Gagro, Crgol, 2021: 136).

The term 'sexual and gender-based violence' (SGBV) is inherently rooted in gender dynamics and is profoundly discriminatory. Acknowledging its dual nature, SGBV is recognized as an amalgamation of sexual violence and discrimination based on gender, sexual orientation, or identity. The origin of SGBV can be traced to deeply ingrained gender norms, stereotypes, pervasive gender inequality, and the existence of unequal power relations within societies. The victims of SGBV are deliberately targeted due to their gender and the societal constructs of gender roles, with women, girls, LGBT individuals, and gender non-conforming persons being primary targets (Stewart et al., 2021: 1-15). While it is imperative to note that men and boys can also fall victim to SGBV, the prevalence and impact disproportionately affect women and girls (Idriss, 2022: 13-14).

SGBV manifests in diverse forms, extending beyond sexual violence alone. The United Nations Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1985) recognizes SGBV as comprising various manifestations, including physical violence and mental torment. The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women – CEDAW identifies specific forms of SGBV, such as rape, domestic violence, forced sterilization, forced abortion, forced pregnancy, criminalization of abortion, and the abuse and mistreatment of women and

² The empirical data underscore a distressing prevalence of sexual and gender-based violence, with a conspicuous focus on women and girls as the primary victims. However, it is imperative to elucidate that, while these statistics overwhelmingly reflect the victimization of women and girls, instances of sexual and gender-based violence against men and boys do exist, albeit occurring less frequently. The available statistical evidence unequivocally highlights the disproportionate victimization of women and girls within the realm of sexual and gender-based violence. Nevertheless, it is essential to acknowledge and delve into the less prevalent but significant occurrences of such violence directed towards men and boys. This nuanced perspective seeks to avoid inadvertently perpetuating a gender-binary narrative, fostering a comprehensive understanding of the multifaceted nature of sexual and gender-based violence. See generally: Russel, 2007: 22-23; Schultz, 2015: 39-50.

girls seeking sexual and reproductive health information. In certain circumstances, these acts may amount to torture or cruel, inhuman, or degrading treatment, as articulated by international legal standards (Ulrich, 2000: 629-654; Samara, 2002: 31-33). Moreover, the Istanbul Protocol delineates instances of sexual torture and ill-treatment, providing a comprehensive understanding of the breadth of SGBV (United Nations, 2022). These instances encompass rape, threats of rape, forced nudity, the application of electrical currents to the genitals, buttocks, or breasts, and verbal insults and humiliation of a sexual nature. These acts are often perpetrated under conditions of fear, duress, force, threat of force, psychological oppression, and/or abuse of power, further highlighting the egregious nature of SGBV and its profound violation of human dignity.

Gender-based violence poses a multifaceted and persistent challenge within the landscape of human rights, necessitating the establishment of a thorough legal framework to confront and counteract its myriad manifestations. The international community's acknowledgement and censure of GBV underscore the imperative to cultivate a global commitment aimed at eliminating gender-based violence while concurrently ensuring the safeguarding and advancement of human rights for every individual, regardless of their sex, gender identity or orientation. Within the confines of a legal context, sexual violence encompasses an extensive array of coercive behaviours specifically directed at an individual's sexuality. A nuanced comprehension of the diverse forms and contexts in which such acts transpire is indispensable for formulating legal responses that are efficacious and equitable. The all-encompassing elucidation of sexual violence articulated herein serves as a foundational underpinning for legal frameworks designed to combat this egregious violation of human rights, thereby fostering a societal ethos that upholds the cardinal principles of consent, autonomy, and dignity for all individuals, but primarily women and girls.

Prohibition of torture and inhuman treatment

In the contemporary discourse on human rights, the unequivocal condemnation of torture and inhumane treatment stands as a cornerstone, reflecting the collective international commitment to safeguarding the inher-

ent dignity of every human being (Schabas, 2015: 164).³ The prohibition of torture is deeply rooted in the principles espoused by various international instruments, treaties, and conventions, forming a robust legal framework that seeks to protect individuals from the scourge of cruel, degrading, or inhumane treatment. The prohibition against torture has ancient roots, embedded in the jurisprudential and ethical traditions of diverse cultures. However, it was only in the aftermath of the atrocities committed during World War II that the international community, recognizing the imperative to establish a universal standard, enshrined the absolute prohibition of torture in various international legal instruments.

The Universal Declaration of Human Rights of 1948, a milestone in the history of human rights, explicitly declares in Article 5 that: „No one shall be subjected to torture or cruel, inhuman or degrading treatment or punishment“. This foundational document laid the groundwork for subsequent treaties that would expound and reinforce these principles, such as the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) and the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman, or Degrading Treatment or Punishment (CAT). The ICCPR, adopted in 1966, further solidified the international commitment to protecting individuals from torture and inhumane treatment. Article 7 of the ICCPR unequivocally prohibits torture and cruel, inhuman, or degrading treatment, emphasizing the non-derogable nature of this prohibition even in times of emergency. The CAT, adopted in 1984 and entering into force in 1987, represents a pivotal development in the evolution of international law against torture (Bhat, 2006: 554-558). This convention not only reiterates the prohibition against torture but also imposes an obligation on states to prevent torture within their jurisdictions and to prosecute or extradite perpetrators.

The absolute prohibition of torture is complemented by a substantive jurisprudential framework established by international tribunals and courts. The International Court of Justice (ICJ), through its advisory opinions and contentious cases, has elucidated the customary nature of the prohibition against torture (de Wet, 2004: 114-119). Additionally, the International Criminal Court (ICC), created by the Rome Statute in 1998, has jurisdiction over the crime of torture as a crime against humanity, reinforcing the principle that perpetrators of such acts will be held accountable on the international stage.

³ See generally: *Ould Dah v. France* (2009).

The proscription against torture has presently attained the esteemed designation of a peremptory norm, recognized as *ius cogens* within the realm of international law. This elevation in status signifies its paramount importance and non-derogable nature, thereby establishing it as an incontrovertible legal principle that holds universal applicability and binding force on all states, irrespective of their consent. The evolution of the prohibition against torture into a *ius cogens* norm underscores the international community's unequivocal commitment to safeguarding human dignity and promoting a world order founded on respect for fundamental human rights. As a peremptory norm, the prohibition against torture stands as a cornerstone, forming an integral part of the *ius cogens* framework, representing the non-negotiable and foundational principles upon which the edifice of international law is constructed. The recognition of the prohibition of torture as *ius cogens* emanates from a confluence of customary international law, treaty provisions, and the evolving conscience of the international community. Its elevation to the status of a peremptory norm reflects a shared global commitment to the eradication of torture in all its forms and an affirmation of the inherent worth and inviolability of every human being (Brunnée, 2010: 454-457; Schabas, 2015: 179).

In light of its *ius cogens* status, the prohibition against torture imposes an absolute and categorical prohibition, leaving no room for exceptions or derogations. States are duty-bound to respect and ensure compliance with this norm, and any attempt to circumvent or undermine it is incompatible with the imperatives of *ius cogens*. The binding nature of this norm also imposes obligations on individuals, non-state actors, and international organizations, emphasizing the collective responsibility to uphold and enforce the prohibition against torture.

The prohibition of torture, as well as inhuman and degrading treatment and punishment, is outlined in various regional human rights instruments. Notably, the European Convention on Human Rights stands out, specifically in Article 3, which declares that no one should undergo torture or experience inhuman or degrading treatment or punishment. This prohibition applies to all instances of mistreatment (*Savran v. Denmark*, § 122). Naturally, for a case to fall under the purview of Article 3 of the ECHR, it must reach a certain level of severity (van Dijk, van Hoof, 2003: 290-291). The evaluation of this severity is subjective and depends on all the circumstances of the case, including the duration of the treatment, its physical and psychological impact, and, in some instances,

the gender, age, and health of the victim (*Muršić v. Croatia*, § 97). To ascertain whether the severity threshold has been met, other factors may be considered, including: a) the purpose of the mistreatment and whether it was intentionally committed or what motivated it, although, the absence of an intention to humiliate or demean the victim cannot definitively rule out the possibility of a violation of Article 3; b) the context in which the mistreatment occurred, such as an environment of heightened tension and intense emotions; and c) whether the victim is in a vulnerable situation (*Khlaifa and Others v. Italy*, § 160).

Article 5 of the American Convention on Human Rights elucidates the entitlements inherent to individuals in the sphere of humane treatment. This provision comprises two distinct clauses, each delineating specific facets of the right to humane treatment. Clause 1 asserts the entitlement of every person to the preservation of their physical, mental, and moral integrity. This stipulation underscores the fundamental right of individuals to safeguard the holistic well-being of their personhood. By enshrining the respect for physical, mental, and moral integrity, this clause establishes a protective framework that extends to various dimensions of an individual's identity and selfhood. Clause 2 addresses the prohibition of specific forms of treatment, explicitly denouncing torture and cruel, inhuman, or degrading punishment. Furthermore, this clause explicitly extends its protection to individuals deprived of their liberty, mandating that such individuals shall be treated in a manner that upholds and respects the inherent dignity of the human person. The phrase 'inherent dignity' emphasizes the intrinsic worth and value of each human being, irrespective of their legal or custodial status.

Article 5 of the African Charter on Human and Peoples' Rights articulates the foundational principles related to the right to dignity and legal recognition for every individual – woman, man or child. This provision is comprised of two key components, each delineating specific dimensions of the protection accorded to individuals within the African human rights framework. The first component of Article 5 underscores the entitlement of every individual to the preservation of their inherent human dignity. This fundamental right encompasses the recognition and protection of the intrinsic worth and value inherent in each person by virtue of their humanity. The guarantee of the right to dignity serves as a cornerstone, emphasizing the significance of acknowledging and respecting the basic humanity of all individuals, regardless of their circumstances or background. The second component of Article 5 addresses the

imperative to recognize the legal status of individuals. This recognition affirms the legal personality and standing of every person within the legal framework, ensuring that their rights and obligations are duly acknowledged and protected. By emphasizing the recognition of legal status, this provision contributes to the broader objective of fostering a legal environment that upholds the rights and responsibilities of individuals within the African human rights context. Furthermore, Article 5 explicitly prohibits various forms of exploitation and degradation of individuals, including but not limited to slavery, slave trade, torture, and cruel, inhuman, or degrading punishment and treatment. This prohibition reflects the Charter's commitment to eradicating practices that undermine the inherent dignity of individuals, emphasizing the absolute prohibition of such practices within the African human rights paradigm.

The State's responsibility, as derived from the provisions mentioned above, primarily assumes a negative character, manifesting itself in the proscription of behaviours emanating from public authorities. Succinctly put, public authorities are obligated to abstain from inflicting significant harm upon individuals within their jurisdiction. Regarding the negative obligation of the state, established Strasbourg practice, exemplified in cases such as *Hristozov and Others v. Bulgaria* (2012), is evident. A noteworthy development in the jurisprudence of the European Court of Human Rights (ECtHR) is the recognition, through its adjudicative history, of a positive obligation imposed on the state. This positive obligation encompasses, firstly, the duty to formulate a legislative and regulatory framework for protection; secondly, under specific well-defined circumstances, the obligation to undertake operational measures aimed at shielding certain individuals from the risk of contravening said provisions; and thirdly, an obligation to conduct a thorough investigation into credible and arguable allegations of such ill-treatment. Broadly characterized, the initial two facets of these positive obligations are categorized as 'material' obligations, while the third facet entails the procedural obligation incumbent upon the state. There is also a procedural obligation that refers to conducting an effective investigation in the event of an alleged violation of Article 3 of the ECHR (Schabas, 2015: 191-194). In Article 3 of the ECHR, there are three types of prohibited treatment or punishment: torture, inhumane treatment or punishment, and humiliating treatment or punishment.

In the process of ascertaining whether a specific instance of ill-treatment meets the threshold for categorization as torture, the Court considers the

delineation articulated in Article 3 of the ECHR, which distinguishes between torture and inhuman or degrading treatment. The underlying intent of the Convention is to attach a distinctive stigma to deliberate acts of inhumane treatment that result in severe and cruel suffering. A parallel distinction is evident in Article 1 of the CAT (*Ireland v. the United Kingdom*, § 167). Beyond the gravity of the treatment itself, an additional criterion involves the element of intent, as acknowledged by CAT. Torture, according to CAT, is defined as the intentional infliction of severe pain or suffering with the purpose, among others, of extracting information, eliciting a confession, administering punishment, or instilling intimidation (*Salman v. Turkey*, § 114). Recognizing the evolving nature of the Convention as a living instrument, subject to interpretation in light of contemporary conditions, actions formerly categorized as inhuman and degrading treatment, as opposed to torture, may undergo reevaluation in the future. The ECtHR maintains a perspective that the pursuit of increasingly elevated standards in the realm of human rights and fundamental freedoms necessitates heightened determination in the evaluation of violations against the core values underpinning democratic societies (*Selmouni v. France*, § 101). This approach underscores the dynamic nature of the Convention and its imperative role in adapting to evolving societal norms and expectations.

Significantly, the ECtHR has not precluded the possibility that the apprehension of torture may itself be considered a form of torture, given the comprehensive nature of torture, which encompasses both physical pain and mental suffering. Notably, the sheer anticipation of physical torture can, under specific conditions, amount to psychological torture. However, the ECtHR underscored that the determination of whether a particular threat of physical torture qualifies as psychological torture or as inhuman or degrading treatment hinges on a comprehensive evaluation of all the circumstances within the specific case. This assessment includes but is not limited to, considerations such as the severity of the coercion applied and the intensity of the mental suffering induced (*Gäfgen v. Germany*, § 108).

The distinction between torture, inhuman treatment, and degrading treatment or punishment primarily, as the Court states in *Ireland v. the United Kingdom* (2018), arises from variations in the severity of the inflicted suffering (Schabas, 2015: 175). The ECtHR has deliberated that a particular treatment or punishment is deemed „inhumane“ when, among other factors, it is premeditated, sustained for an extended duration without interruption, and results in

either demonstrable physical harm or profound physical and mental distress (*Kudła v. Poland*, § 92; *Labita v. Italy*, § 120).

Treatment is characterized as humiliating when it subjects an individual to humiliation or belittlement, resulting in a lack of respect for their human dignity, a diminishment thereof, or the arousal of feelings of fear and mental anguish, thereby diminishing their moral and physical resilience. The threshold for perceiving humiliation need not align with external perspectives; the subjective experience of the victim is paramount, even if others may not share this perception. Moreover, while the intention behind the mistreatment, whether aimed at humiliation or belittlement, is a relevant factor, the absence of such intent does not categorically negate the possibility of establishing a violation of Article 3 of the ECHR (*Gäfgen v. Germany*, § 89).

For punishment to be deemed humiliating and consequently constitute a breach of Article 3, it must reach a specific level of humiliation or disparagement. The evaluation of this criterion is inherently relative, contingent upon the circumstances of the case, including the nature and context of the punishment itself, as well as the manner and method of its implementation (*Tyrer v. the United Kingdom*, § 30). It is imperative to note that the characterization of punishment as potentially effective in deterring crime does not absolve it from being deemed humiliating, nor does it excuse violations of Article 3 of the ECHR (*Tyrer v. the United Kingdom*, § 31). The ECtHR emphatically highlights the profound connection between the concepts of humiliating treatment or punishment, as articulated in Article 3 of the Convention, and the imperative of upholding human dignity (*Bouyid v. Belgium*, § 90).

Sexual and Gender-Based Violence as Human Rights Violation – Torture and Inhuman Treatment

Recognition of certain forms of SGBV as constituting torture is imperative in order to underscore the severity of these acts, illuminate the pervasive nature of the violations, and safeguard the rights of survivors. This acknowledgement serves a dual purpose: firstly, by rendering survivors visible, and secondly, by triggering specific obligations on the part of States, particularly the obligation to provide redress.

In delineating the relationship between SGBV and torture, it is crucial to emphasize that an act of SGBV can only be considered torture if it meets the criteria established by international instruments such as the CAT (or regional human rights instruments – ECHR, ACHR or ACHPR, and standards of the regional human rights forums – ECtHR, IACtHR, ACTHPR) or is consistent with provisions within national criminal law. The fundamental components of the definition of torture, as outlined by CAT and mirrored in various domestic legal frameworks, encompass the following key elements:

- 1) Severe pain or suffering: Torture involves conduct that inflicts severe pain or suffering, whether physical or mental. This criterion underscores the gravity of the harm inflicted on the victim, emphasizing the intensity of the experience endured.
- 2) Element of intent: A critical aspect in determining an act as torture is the presence of intent. Unlike acts resulting from mere negligence, torture requires a deliberate and purposeful infliction of harm. The intent element underscores the mens rea aspect of torture, emphasizing that the perpetrator must have intended to cause severe pain or suffering.
- 3) Specific purpose: The motivation behind the act is pivotal to its classification as torture. Whether the purpose is to gain information, impose punishment, instil intimidation, or coerce compliance, the spectrum of motives is broad. It is noteworthy that the list provided in Article 1 of UNCAT is not exhaustive, allowing for a comprehensive assessment of varied intentions behind acts of SGBV.
- 4) Involvement of a State Official, at Least by Acquiescence: To meet the threshold of torture, there must be a connection to the state apparatus, either through direct involvement of a state official or, at the very least, through their acquiescence to the act. This connection establishes state responsibility and underscores the need for accountability in instances where state actors are implicated in or fail to prevent acts of SGBV amounting to torture.

The fulfilment of the intent and purpose element within the definition of torture hinges on the act being gender-specific or targeted against individuals (women or men) based on their sex, gender identity, actual or perceived sexual orientation, or non-conformity with societal norms on gender and sexuality. This nuanced analysis underscores the intersectionality inherent in

acts of SGBV, emphasizing the broader implications of discrimination and its potential to elevate SGBV to the status of torture. The discriminative nature inherent in SGBV imbues it with the capacity to constitute a distinct form of torture. The discriminatory purpose is manifest in the deliberate selection of victims based on gender-related factors, thereby establishing a direct link between the act and entrenched forms of gender-based oppression. Recognizing this connection is vital for comprehending the gravity of SGBV within the framework of torture, as it acknowledges the specific intent to target individuals based on their gender characteristics.

To effectively assess instances of SGBV and their potential categorization as torture, states are obligated to consider the totality of circumstances surrounding each case. This imperative recognizes the diverse and intersecting factors contributing to the lived realities of survivors, taking into account the compounded forms of oppression they may endure. The multidimensional nature of discrimination, whether based on gender, sexual orientation, or non-conformity to societal norms, necessitates a holistic examination of the circumstances surrounding SGBV to accurately gauge the severity of the violation.

An illustrative example of the importance of discerning discriminatory intent is found in the case of *Linda Loaiza López Soto and Others v. Venezuela* (2018), as adjudicated by the Inter-American Court of Human Rights (IACtHR). In this landmark case, the IACtHR made a significant finding that the perpetrator's intention to establish a relationship of power and patriarchal domination over the victim demonstrated a clear discriminatory purpose. This judicial pronouncement underscores the relevance of understanding the underlying dynamics of power and gender-based discrimination in evaluating acts of SGBV within the legal framework of torture.⁴

The manifestation of a public official's involvement arises when acts are committed by state actors or when states, through a lack of due diligence, neglect to prevent and safeguard victims from gender-based violence (GBV). This obligation materializes when State authorities, or those in an official capacity, are aware or should have been cognizant of a genuine or imminent risk of torture or ill-treatment but fail to take reasonable measures to prevent or alleviate such violations (Petrušić, Konstantinović Vilić, Žunić, 2015: 31-54). The State's failure to fulfil positive obligations through indifference or inaction

⁴ See also a similar case: *Women victims of sexual torture in Atenco v. Mexico* (2018) where IACtHR sets out the State obligations in cases of sexual torture by state security forces.

effectively constitutes a form of endorsement and/or tacit permission. Jurisprudence from the ECtHR, notably within the Strasbourg framework, recognizes the potential of SGBV to qualify as torture.

In the seminal case of *Maria da Penha v. Brazil* (2001), the Inter-American Commission on Human Rights (IACoHR) delivered a significant judgment highlighting Brazil's failure to exercise due diligence in preventing and addressing domestic violence. The IACoHR, upon careful consideration, determined that Brazil had fallen short of its obligation to take effective measures despite the existence of clear evidence against the accused and the gravity of the charges levied. The case, according to the Commission, exemplified a broader pattern of negligence and a lack of proactive measures by the State in prosecuting and convicting perpetrators of domestic violence. The IACoHR emphasized that the shortcomings, in this case, were not confined merely to the failure to fulfil the obligation to prosecute and convict offenders but extended to the State's duty to prevent such degrading practices altogether. The IACoHR characterized the systemic lapses as part of a larger and troubling trend, constituting a failure on the part of the State to meet its obligations comprehensively. The consequential impact of *Maria da Penha v. Brazil* was instrumental in prompting legislative change within the country. As a direct result of this case, Brazil enacted its first law specifically addressing domestic violence, named in honour of the victim herself. This legislative development not only marked a critical step towards addressing the inadequacies identified by the IACoHR but also symbolized a commitment by the Brazilian government to rectify systemic deficiencies and protect individuals from domestic violence. The *Maria Da Penha* case, therefore, stands as a pivotal precedent, demonstrating the potential of international human rights mechanisms to drive legal reform and spur positive change at the national level. It serves as a reminder of the essential role that legal adjudication can play in advancing human rights protections and fostering a more just and accountable society.

The ECtHR, in its expansive interpretation of Article 3 of the ECHR, has acknowledged specific instances of SGBV as violations of the prohibition against torture. Notable cases include *M.C. v. Bulgaria* (2004), where rape was recognized as a violation, and *Opuz v. Turkey* (2009), which addressed domestic violence. These precedents underscore the imperative for States to adhere to their obligations under the ECHR, obliging them to prohibit, prevent,

investigate, prosecute, punish, and provide redress for SGBV as a form of torture and other cruel, inhuman, or degrading treatment. Furthermore, both the CEDAW and the CAT impose similar obligations on State parties. These include the duty to prohibit, prevent, investigate, prosecute, punish, and provide redress for SGBV. The United Nations Special Rapporteur on Torture has interpreted these obligations to encompass the duty to prevent, investigate, and punish SGBV (United Nations – General Commnet No. 2 on CAT, 2008).

Instances where States neglect their duty to prosecute perpetrators of violence have severe repercussions, perpetuating impunity and rendering them complicit in a cycle of violence.⁵ For example, in *Opuz v. Turkey*, a woman reported domestic abuse to the police multiple times, yet her mother was eventually killed by her husband. The ECtHR found a violation of Article 3 of the ECHR, as the State failed to meet its positive obligations to protect the victims and prevent the violence, despite numerous reports. In *M.C. v. Bulgaria*, where the victim had been raped by non-state officials, the ECtHR held that Bulgaria failed to establish an effective criminal law system for the investigation and prosecution of all forms of rape and sexual abuse, thus breaching its positive obligation under Article 3 of the ECHR.

SGBV, when construed as a manifestation of torture, can manifest itself under various circumstances, encompassing instances such as pre-trial detention and incarceration. In these settings, individuals may find themselves subjected to SGBV, irrespective of their formal designation as prisoners. The perpetration of SGBV is not confined solely to the confines of formal imprisonment; rather, it extends to instances where (acting) law enforcement officials engage in such reprehensible conduct in alternative contexts. Furthermore, the spectrum of SGBV broadens to encompass scenarios wherein detainees themselves become both victims and perpetrators. The complex dynamics within detention settings give rise to an intricate web of power relations that can foster instances of SGBV among detainees. Moreover, it is imperative to acknowledge that SGBV is not only an unfortunate consequence of institutional confinement but can also be rooted in inherent discrimination based on gender identity or sexual orientation. In this context, individuals may

⁵ In cases of domestic violence, victims usually initially turn to immediate family members and friends rather than authorities or centres for social protection (Mitrović, Raosavljević, 2021).

become targets of SGBV due to prevailing societal prejudices and discriminatory norms, reflecting a deeply entrenched violation of human rights.⁶

In the landmark case of *Aydin v. Turkey* (1997), the European Court of Human Rights marked a significant jurisprudential development by recognizing, for the first time, that acts of rape perpetrated by public officials or individuals acting in an official capacity constitute a distinct form of torture. The ECtHR, in its pronouncement, characterized the rape of a detainee by a state official as an “especially grave and abhorrent form of ill-treatment” (*Aydin v. Turkey*, § 83). The Court underscored the inherent vulnerability of the victim within the context of detention, emphasizing the potential for exploitation by the perpetrator. Moreover, it acknowledged the profound physical and emotional suffering endured by the victim, leading to lasting psychological trauma.

A parallel instance of legal recognition occurred in the case of *Prosecutor v. Kunarac, Kovač & Vuković*, where the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia determined that the sexual enslavement of Muslim women in various private locations amounted to torture. The tribunal elucidated that such acts were carried out with the intent to intimidate and discriminate against Muslims, as exemplified in the *Magdulein Abaida* case.⁷ In the case of *Prosecutor v. Akayesu*, which pertained to the systematic sexual violence and rape of Tutsi women during the Rwandan genocide, the International Criminal Tribunal for Rwanda rendered a seminal judgment. Akayesu, a mayor, was found guilty of sexual violence, with the tribunal categorizing sexual violence as an inhumane act constituting a crime against humanity, an act of genocide, and a violation of common Article 3 of the Geneva Conventions.

These judicial pronouncements underscore the evolving recognition within international jurisprudence regarding the gravity of sexual and gender-based violence, particularly when perpetrated by state officials or in the context of armed conflicts and genocidal acts. They contribute significantly to the crystallization of legal norms that condemn such heinous acts and

⁶ A comprehensive understanding of the various contexts in which SGBV as a form of torture manifests itself is essential for crafting legal frameworks and policies that effectively address and redress these egregious violations. It necessitates an interdisciplinary approach that considers both legal and socio-cultural dimensions, thereby fostering a holistic response to the multifaceted challenges posed by SGBV within the realm of human rights.

⁷ See CEDAW Committee, *Magdulein Abaida v. Libya*, 8 March 2017; CEDAW Committee, *Magdulein Abaida v. Libya*, Decision of 7 April 2021

emphasize the imperative of accountability in the pursuit of justice for the victims of these egregious human rights violations.

Sexual and gender-based violence, also, can be perpetrated by detainees against their fellow detainees represents a distressing facet of human rights violations within detention settings. This reprehensible conduct encompasses instances of SGBV directed at women or child detainees, often orchestrated by male inmates due to the failure of public officials to implement adequate measures for the separation of males, females, and children within detention facilities. Likewise, it encompasses instances of SGBV against male detainees, carried out by their fellow male inmates, often with the complicity, consent, or acquiescence of detention officials.

An illustrative case shedding light on this issue is *J. L. v. Latvia* (2012), wherein the applicant cooperated with the police in securing evidence against another individual in a criminal case. Subsequently, the applicant was convicted of an unrelated crime and placed in a filtering cell with 11 other inmates. Tragically, he became the victim of assault and rape, directly attributed to his prior cooperation with law enforcement. The applicant, cognizant of the grave risks he faced, sought a transfer to another prison. In adjudicating the case, the ECtHR found that the police had violated the procedural aspect of Article 3 of the ECHR, which prohibits torture and inhuman or degrading treatment. The ECtHR underscored the inadequacy in the coordination among investigators, the prosecution, and detention institutions, emphasizing the need for a more concerted effort to prevent potential ill-treatment of detainees who, by their cooperation in disclosing criminal offences, become particularly vulnerable and susceptible to violence within the prison environment. Because of everything that happened, the *J.L. v. Latvia* case serves as a poignant reminder of the profound duty incumbent upon authorities to safeguard the rights and well-being of detainees, especially those rendered vulnerable due to their cooperation with law enforcement. It underscores the imperative for systemic improvements in the coordination among various stakeholders in the criminal justice system to proactively address and prevent SGBV within detention settings, thereby upholding the principles enshrined in international human rights instruments.

Sexual and gender-based violence predicated on inherent discrimination, particularly on gender identity or sexual orientation, constitutes a grave violation of human rights. The case of *Azul Rojas Marín v. Peru* (2020) before

the IACtHR exemplifies this, as Peru was held accountable for the perpetration of rape and sexual violence, deemed a form of torture, by police officers against an individual from the LGBTI community in detention. The motivation behind this heinous act was identified as rooted in discrimination based on the victim's sexual orientation or gender identity. This landmark decision by the IACtHR underscores the imperative of addressing and condemning acts of violence that stem from prejudice against individuals on the grounds of their gender identity or sexual orientation. Moreover, instances of SGBV as a form of torture can extend beyond discrimination based on gender identity or sexual orientation to include other forms of bias. A compelling illustration of this is found in the case of *Mariam Yahia Ibraheem and Others v. Sudan* (2014) before the African Commission on Human and Peoples' Rights (AComHPR). In this case, the victim, a Muslim woman who married a Christian man, faced a conviction and sentencing by Sudanese courts to lashing and death on charges of adultery and apostasy. While the AComHPR has yet to render a final judgment on the merits of the case, it found the matter admissible. It is noteworthy that, in the interim, Mariam was released, and Sudan repealed its apostasy laws. This legal development exemplifies the potential impact of legal processes in challenging and rectifying discriminatory laws and practices.

The *Azul* and *Mariam Ibraheem* cases collectively highlight the crucial role of international human rights mechanisms in addressing SGBV as a form of torture rooted in discrimination. They emphasize the necessity of legal avenues to challenge and eradicate discriminatory practices and laws, ultimately contributing to the advancement of human rights and the protection of vulnerable individuals against violence and persecution.

In this academic discourse, attention is drawn to the intersection of SGBV within the framework of inhuman treatment. Sexual and gender-based violence can indeed be construed as inhuman treatment, aligning with the aforementioned jurisprudential criteria. The designation of treatment as inhuman is rooted in factors such as premeditation, prolonged duration, and the infliction of either actual bodily injury or intense physical and mental suffering. SGBV often exhibits these characteristics. When acts of violence are premeditated, deliberately targeted at individuals based on their gender, and extend over a significant duration, they meet the criteria of inhuman treatment. The physical and mental suffering endured by victims of sexual and gender-based violence can be profound, leaving lasting scars that extend

beyond the immediate incident. As such, these acts can be considered inhuman within the legal parameters established by the ECtHR.⁸ Moreover, sexual and gender-based violence goes beyond mere physical harm, as it also inflicts deep psychological and emotional trauma on the victims. The violation of women's and men's or girls' and boys' bodily integrity and personal dignity in the context of such violence underscores the intensity of the suffering involved. The jurisprudential framework, with its emphasis on the gravity of harm inflicted, aptly accommodates the recognition of sexual and gender-based violence as a form of inhuman treatment.

In conclusion, sexual and gender-based violence, when characterized by premeditation, prolonged duration, and the infliction of significant physical and mental suffering, aligns with the criteria established by the ECtHR for categorizing treatment as inhuman. As our understanding of human rights evolves, it is imperative to recognize and condemn acts that cause profound harm, acknowledging the inhumanity inherent in such egregious violations.

Conclusion

This article has delved into the complex and often distressing issue of sexual and gender-based violence, seeking to present a compelling argument for categorizing such acts as a form of torture and inhuman treatment under international law. In doing so, we have explored the various dimensions of this pervasive and deeply rooted problem, bringing to light the harrowing experiences of countless individuals who suffer these atrocities. We have carefully analyzed the legal framework surrounding torture and inhuman treatment under international human rights law, with a particular focus on the European context, to demonstrate that such violence not only violates the most fundamental principles of humanity but also has far-reaching implications for the rights and dignity of victims. In this concluding section, we reiterate our position that sexual and gender-based violence must be unequivocally

⁸ For example, in this context see *Opuz v. Turkey* (2009), which involved domestic violence and the failure of state authorities to protect the victim. The ECtHR held that the inadequate response of the authorities to domestic violence could constitute a violation of the prohibition of inhuman treatment; *Eremia and Others v. Moldova* (2013) in which ECtHR addressed the issue of human trafficking and forced prostitution. It held that the failure of the state to prevent, investigate, and punish these acts amounted to a violation of Article 3, emphasizing the particularly vulnerable position of women subjected to such exploitation.

cally recognized as a form of torture and inhuman treatment and briefly summarize the main arguments supporting this thesis.

At the core of the argument presented in this article is the notion that human rights are universal and inalienable. The very foundation of human rights law, as enshrined in various international instruments such as the Universal Declaration of Human Rights and the European Convention on Human Rights, is that all individuals possess inherent dignity and should be free from cruel, inhuman, or degrading treatment. This universality implies that no individual or group should be subjected to violence, degradation, or suffering based on their gender or sex. As sexual and gender-based violence systematically targets individuals based on their gender, it stands in stark violation of this universal principle and therefore qualifies as torture and inhuman treatment.

Sexual and gender-based violence often involves extreme physical, psychological, and emotional suffering, which can result in severe and long-lasting trauma for survivors. These acts frequently include acts of rape, sexual mutilation, forced prostitution, and other forms of extreme brutality. When examining the definitions and thresholds for torture and inhuman treatment, it is evident that sexual and gender-based violence frequently meets these criteria. The European Court of Human Rights, in particular, has recognized the need for an assessment of the overall suffering inflicted on the victim, which includes physical and psychological components. By considering the severity and intensity of the suffering endured by victims, it becomes clear that such violence meets the legal definitions of torture and inhuman treatment.

Gender-based violence is inherently rooted in discrimination, with perpetrators targeting individuals due to their gender or sex. This discrimination violates the principles of equality and non-discrimination, which are fundamental human rights principles protected under international law. The pervasive nature of sexual and gender-based violence reflects deeply ingrained gender inequalities in society. As a result, failing to classify these acts as torture and inhuman treatment perpetuates this discrimination, leaving victims without adequate legal protection. Recognizing these acts as torture and inhuman treatment acknowledges the structural violence and discrimination that underlie them, and compel the states to take decisive action to address and prevent them.

States have an obligation to prevent, investigate, and prosecute acts of torture and inhuman treatment under international human rights law. Failure

to recognize sexual and gender-based violence as torture and inhuman treatment allows states to evade their responsibility in addressing these crimes. Holding states accountable for acts of sexual and gender-based violence as torture and inhuman treatment not only serves justice for victims but also acts as a powerful deterrent. It sends a clear message that such violence will not be tolerated and that states must take measures to eliminate it within their jurisdiction.

In conclusion, the analysis conducted in this article leaves us with a compelling and morally imperative thesis: sexual and gender-based violence must be unequivocally recognized as a form of torture and inhuman treatment under international human rights law. This recognition aligns with the universal principles of human rights, reflects the severity and intensity of the suffering experienced by victims, addresses the discrimination and vulnerability inherent in these acts, and holds states accountable for their obligations. By taking this stance, we not only acknowledge the magnitude of the problem but also affirm our commitment to a world where every individual is free from violence and can live with dignity and respect for their human rights. We hope that this argument will contribute to ongoing efforts to combat sexual and gender-based violence and promote a more just and equitable society.

Literature

Bhat, M. Y. (2006) Menace of Torture: Prohibition in International Law. *The Indian Journal of Political Science*, 3, pp. 553-572.

Brunnée, J. (2010) *The Prohibition on Torture: Driving Jus Cogens Home?*. Proceedings of the Annual Meeting of the American Society of International Law, 104, pp. 454-457.

Colombini, M. (2002) Gender-based and Sexual Violence against Women during Armed Conflict. *Journal of Health Management*, 2, pp. 167-183. <https://doi.org/10.1186/1752-1505-7-16>

Das, V. (2008) Violence, Gender, and Subjectivity. *Annual Review of Anthropology*, 37, pp. 283-299.

Davies, S. E., True, J. (2015) Reframing Conflict-related Sexual and Gender-based Violence: Bringing Gender Analysis Back In. *Security Dialogue*, 6, pp. 495-512. <https://doi.org/10.1177/0967010615601389>

de Wet, E. (2004) The Prohibition of Torture as an International Norm of *Jus Cogens* and Its Implications for National and Customary Law. *European Journal of International Law*, 15, pp. 97-121. <https://doi.org/10.1093/ejil/15.1.97>

Fabijanić Gagro, S. (2010) The Crime of Rape in the ICTY's and the ICTR's Case-Law. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 6, str. 1309-1334.

Fabojanić Gagor, Crgol, R. (2021) Seksualno nasilje povezano s oružanim sukobima i primjena koncepta odgovornosti za pružanje zaštite (RToP). *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 1, str. 131-149.

Idriss, M. M. (2022) Abused by the Patriarchy: Male Victims, Masculinity, "Honor" - Based Abuse and Forced Marriages. *Journal of Interpersonal Violence*, 13-14, pp. NP11905-NP11932. <https://doi.org/10.1177/0886260521997928>

Mitrović, Lj., Raosavljević, P. (2021) Human Rights Ombudsmen in the Pandemic: Challenges in Protection of Vulnerable Groups. *EU and Comparative Law Issues and Challenges Series*, (ECLIC), 5/2021, pp. 805-819.

Murphy, R., Burke, R. (2015) Sexual and Gender-based Violence and the Responsibility to Protect: Where Does Gender Come In?. *Irish Studies in International Affairs*, 26, pp. 227-255. <https://doi.org/10.3318/isia.2015.26.11>

Petrušić, N., Konstantinović Vilić, S., Žunić, N. (2015) Institucionalni seksizam – Prepreka efikasnoj zaštiti od nasilja u porodici. *Temida*, 1, str. 31-54. <https://doi.org/10.2298/TEM1501031P>

Rokvić, V. (2017) Seksualno i rodno zasnovano nasilje u oružanim sukobima. *Godišnjak Fakulteta bezbednosti*, 1, str. 111-126.

Russell, W. (2007) Sexual Violence against Men and Boys. *Forced Migration Review*, 27, pp. 22-23.

Samara, K. (2002) Gender Equality and Its Impact on Sexual and Gender-based Violence. *Refugee Survey Quarterly*, 21, pp. 30-34.

Schabas, W. (2015) *The European Convention on Human Rights, A Commentary*. Oxford: Oxford University Press.

Schulz, P. (2015) Transitional Justice for Male Victims of Conflict-Related Sexual and Gender-based Violence. *International Journal on Rule of Law, Transitional Justice and Human Rights*, 6, pp. 39-50.

Scully, P. (2010) Expanding the Concept of Gender-based Violence in Peacebuilding and Development. *Journal of Peacebuilding & Development*, 3, pp. 21-33. <https://doi.org/10.1080/15423166.2010.735076776752>

Stewart, R., Wright, B., Smith, L., Roberts, S., Russell, N. (2021). Gendered stereotypes and norms: A systematic review of interventions designed to shift attitudes and behaviour. *Heliyon*, 7(4), pp. 1-15. doi: 10.1016/j.heliyon.2021.e06660

Ulrich, J. L. (2000) Confronting Gender-based Violence with International Instruments: Is a Solution to the Pandemic within Reach?. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 2, pp. 629-654.

van Dijk, P., van Hoof, G. J. H. (2003) *Teorija i praksa Evropske konvencije o ljudskim pravima* (treće izdanje). Sarajevo: Müller.

Internet sources

American Convention on Human Rights (1969). Available at: https://www.oas.org/dil/treaties_b-32_american_convention_on_human_rights.pdf, page accessed 6.12.2023.

African Charter on Human and Peoples' Rights (1981). Available at: https://au.int/sites/default/files/treaties/36390-treaty-0011_-_african_charter_on_human_and_peoples_rights_e.pdf, page accessed 6.12.2023.

Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1985). Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 39/46 of 10 December 1984 entry into force 26 June 1987, in accordance with article 27 (1). Available at: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/cat.pdf>, page accessed 29.11.2023.

Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman, or Degrading Treatment or Punishment, General Comment No. 2, CAT/C/GC/2, 24 January 2008. Available at: <https://www.refworld.org/docid/47ac78ce2.html>, page accessed 6.12.2023.

Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (1979). Available at: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/cedaw.pdf>, page accessed 29.11.2023.

European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms (1950). Available at: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG, page accessed 29.11.2023.

International Covenant on Civil and Political Rights (1966). Available at: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/ccpr.pdf>, page accessed 29.11.2023.

Universal Declaration of Human Rights (1948). Available at: https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/eng.pdf, page accessed 29.11.2023.

United Nations (2022) Istanbul Protocol: Manual on the Effective Investigation and Documentation of Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. Available at: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/publications/2022-06-29/Istanbul-Protocol_Rev2_EN.pdf, page accessed 29.11.2023.

Court cases

Aydin v. Turkey, no. 23178/94, ECtHR 1997.

Azul Rojas Marín v. Peru, Inter-American Court of Human Rights, Judgement of 12 March 2020, Serie C No. 405.

Bouyid v. Belgium [GC], no. 23380/09, ECtHR 2015.

Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW), *Magdulein Abaida v. Libya*, Individual Communication Submitted under Article 2 of the Optional Protocol to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, 8 March 2017.

Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW), *Magdulein Abaida v. Libya*, Views Adopted by the Committee under Article 7(3) of the Optional Protocol, Concerning Communication 130/2018, CEDAW/C/78/D/130/2018, Decision on 7 April 2021.

Eremia and Other v. Moldova, no. 3564/11, ECtHR 2013.

Gäfgen v. Germany [GC], no. 22978/05, ECtHR 2010.

Hristozov and Others v. Bulgaria, nos. 47039/11 and 358/12, ECtHR 2012.

Ireland v. the United Kingdom, no. 5310/71, ECtHR 2018.

J.L. v. Latvia, no. 23893/06, ECtHR 2012.

Khlaifa and Others v. Italy, no. 16483/12, ECtHR 2016.

Kudła v. Poland [GC], no. 30210/96, ECtHR 2000.

Labita v. Italy [GC], no. 26772/95, ECtHR 2000.

Linda Loaiza López Soto and Others v. Venezuela, Inter-American Court of Human Rights, Judgement of 26 September 2018, Serie C No. 362.

Maria da Penha v. Brazil, Case 12.051, Inter-American Commission on Human Rights, Report No. 54/01, OEA/Ser./L/V/II.111 doc. 20 rev. (2001).

M.C. v. Bulgaria, no. 39272/98, ECtHR 2004.

Meriam Yahia Ibrahim and Others v. The Republic of Sudan, African Commission on Human and Peoples' Rights, Communication 471/14, Admissibility Decision of May 2019.

Muršić v. Croatia, no. 7334/13, ECtHR 2016.

Opuz v. Turkey, no. 33401/02, ECtHR 2009.

Ould Dah v. France (dec.), no. 13113/03, ECtHR 2009.

Prosecutor v. Akayesu, Judgement, ICTR-96-4-T, 2 September 1998.

Prosecutor v. Anto Furundžija, Judgement, IT-95-17/1-T, 10 December 1998.

Prosecutor v. Milutinović et al., Judgement, IT-05-87-T, 26 February 2009.

Prosecutor v. Muthaura, Kenyatta and Ali, Decision on the Confirmation of Charges Pursuant to Article 61(7)(a) and (b) of the Rome Statute, ICC-01/09-02/11, 23 January 2012.

Prosecutor v. Kunarac, Kovač and Vuković, Judgement, IT-96-23-T and IT-96-23/1-T, 22 February 2001, Appeals Judgement, IT-96-23-T and IT-96-23/1-T, 12 Jun 2002.

Prosecutor v. Vlastimir Dorđević, Appeals Judgement, IT-05-87/1, 27 January 2014.

Salman v. Turkey [GC], no. 21986/93, ECtHR 2000.

Savran v. Denmark, 57467/15, ECtHR 2021.

Selmouni v. France [GC], no. 25803/94, ECtHR 1999.

Tyrer v. the United Kingdom, no. 5856/72, ECtHR 1978.

Women Victims of Sexual Torture in Atenco v. Mexico, Inter-American Court of Human Rights, Judgement of 28 November 2018, Serie C No. 371.

FILIP NOVAKOVIĆ*

Iznad okrutnosti: Analiza seksualnog i rodno zasnovanog nasilja kao oblika mučenja i nehumanog postupanja

Ovaj rad se bavi kritičnim ukrštanjem seksualnog i rodno zasnovanog nasilja i međunarodnih pravnih okvira koji uređuju mučenje i nečovečno postupanje. Seksualno i rodno zasnovano nasilje predstavlja jedno od najraspostranjenijih i najrazornijih kršenja ljudskih prava u svetu, sa ženama i devojčicama kao predominantnim žrtvama. Cilj rada je analiza na koji način klasifikovanje seksualnog i rodno zasnovanog nasilja, kao dela mučenja i nečovečnog postupanja prema međunarodnom pravu, može pružiti širi pravni okvir za rešavanje ovih oblika nasilja, priznajući da su prevladavajuća većina žrtava žene i devojčice. Analizom višestruke prirode seksualnog i rodno zasnovanog nasilja i njegovog uticaja, te prikazom pravnih presejana i razvoja sudske prakse, rad doprinosi razvoju konceptualizacije ovog oblika nasilja u kontekstu mučenja i nečovečnog postupanja, sa fokusom na patnju žena i devojčica. Dodatno, rad naglašava praktične i simbolične prednosti ove kategorizacije, uključujući veću pravnu odgovornost i bolju zaštitu žrtava. Najzad, u zaključku se ukazuje na neophodnost razvoja jedinstvenog pristupa međunarodnih aktera i kreatora politike u rešavanju seksualnog i rodno zasnovanog nasilja kao posebnog i sveprisutnog oblika mučenja i nečovečnog postupanja. Time se doprinosi tekucem diskursu o seksualnom i rodno zasnovanom nasilju, uz istovremeni osvrt na mogućnost unapređenja zaštite ranjivih kategorija pojedinaca i marginaliziranih zajednica na globalnoj razini.

ključne reči: seksualno nasilje, rodno zasnovano nasilje, mučenje, nečovečno postupanje, EKLJP.

* Filip Novaković je magistar prava, student master akademskih studija na Pravnom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci (uža naučna oblast: Međunarodno pravo) i doktorand na Pravnom fakultetu Univerziteta u Zenici (uža naučna oblast: Krivično pravo). Takođe, Filip Novaković je In-house advokat u Helsinškom parlamentu građana Banja Luka, dopisni član Bosansko-Hercegovačko-Američke Akademije umjetnosti i nauka, član Udruženja pravnika Republike Srpske i član Viktimološkog društva Srbije. E-mail: filipnovakovic.iur@gmail.com.

TEMIDA
2024, vol. 27, br. 1, str. 139-145
ISSN: 1450-6637

XIII godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije *Podrška žrtvama i prevencija viktimizacije:* *Izazovi i perspektive*

Beograd, Srbija, 23. i 24. novembar 2023. godine

Trinaesta godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije pod nazivom *Podrška žrtvama i prevencija viktimizacije: Izazovi i perspektive* održana je u Beogradu 23. i 24. novembra 2023. godine. Konferencija je okupila preko 80 učesnica i učesnika iz Srbije, Hrvatske, Republike Severne Makedonije, Crne Gore, Kanade, Belgije, Sjedinjenih Američkih Država, Ujedinjenog Kraljevstva, Španije, Mađarske i Irske, koji se bave pravima žrtava, pružanjem pomoći i zaštitom žrtava kriminaliteta, kršenja ljudskih prava i drugih vidova stradanja, čime je omogućena sveobuhvatna razmena iskustava i znanja. U okviru dva dana konferencije, izlaganja učesnica i učesnika su bila posvećena analizi izazova i perspektiva u pogledu podrške žrtvama i prevencije viktimizacije, kao i vezi i značaju uvremenjene, adekvatne i na potrebama žrtava zasnovane podrške za prevenciju reviktimizacije, retraumatizacije i sekundarne viktimizacije. Kao i prethodnih godina, konferencija u organizaciji Viktimološkog društva Srbije predstavljala je doprinos kampanji 16 dana aktivizma protiv nasilja nad ženama.

Zvanično otvaranje konferencije započeto je govorom dobrodošlice prof. dr Slobodana Savića, predsednika Viktimološkog društva Srbije (VDS) i redovnog profesora Medicinskog fakulteta u Beogradu, u penziji. Nakon toga, učesnicama i učesnicima su se obratile Brankica Janković, Poverenica za zaštitu ravnopravnosti, Aleksandra Ivanković, zamenica direktora organizacije Evropska pomoć žrtvama (Victim Support Europe) i Jasmina Nikolić, direktorka Viktimološkog društva Srbije. Tokom svečanog otvaranja konferencije uručene su i godišnje nagrade VDS.¹

¹ Nagrada za doprinos unapređenju prava žrtava dodeljena je Brankici Janković, Poverenici za zaštitu ravnopravnosti. Nagrade talentovanim mladim istraživačicama dodeljene su Sanji Kalajdžić, Tamari Trajković i Aleksandri Stojanović za kvalitetno urađene i uspešno odbranjene master radove iz oblasti viktimologije na Fakultetu za specijalnu edukaciju i

Rad na konferenciji odvijao se kroz dve plenarne i pet tematskih sesija, kao i jednu poster prezentaciju. Na prvoj plenarnoj sesiji pod nazivom *Podrška žrtvama i prevencija viktimizacije*, prof. dr Jo-Anne Wemmers sa Fakulteta za kriminologiju, Univerziteta u Montrealu i Međunarodnog centra za komparativnu kriminologiju (Kanada) govorila je o prevenciji viktimizacije kroz pružanje podrške žrtvama kako bi se izbegla reviktimizacija i smanjila stopa kriminaliteta. Prof. dr Jo-Anne je učesnicama i učesnicima približila kako pružanje podrške i pomoći žrtvama u procesima suočavanja sa posledicama sopstvene viktimizacije zapravo promoviše isceljenje, umanjuje njihovu ranjivost i utiče na smanjenje rizika od reviktimizacije. Aleksandra Ivanković, zamenica direktora Evropske pomoći žrtvama (Belgija), u svom izlaganju je naglasila da je masovna viktimizacija kompleksan fenomen koji zahteva specifične odgovore na potrebe žrtava na nacionalnom nivou. Razmatrajući različite pristupe i nacionalne okvire, posebno se fokusirala na dobre prakse u odgovorima na potrebe žrtava i analizu postojećih modela reagovanja na masovnu viktimizaciju i nasilje koje je izazvano ljudskim faktorom.

Drugu plenarnu sesiju pod nazivom *Sistem podrške žrtvama i resursi za prevladavanje posledica viktimizacije* otvorila je Nikica Hamer Vidmar, rukovoditeljka Službe za podršku žrtvama i svedocima pri Ministarstvu pravde i uprave Republike Hrvatske (Hrvatska). Hamer Vidmar je predstavila održiv sistem podrške žrtvama i svedocima koji se u Republici Hrvatskoj razvija od 2006. godine. Nataša Novaković, rukovoditeljka jedinice za ljudska prava i krivično-pravni sistem u Misiji OEBS u Srbiji, u svom izlaganju predstavila je koautorski rad sa Imolom Soroš koja je pravna savetnica Odeljenja za vladavinu prava i ljudska prava Misije OEBS u Srbiji. Kroz ovo izlaganje predstavljeno je na koji način Misija OEBS pruža podršku Ministarstvu pravde u nastojanju da unapredi prava žrtava u Republici Srbiji (kroz usklađivanje zakonodavstva sa Dikretivom 2012/29/EU) i kako da se uspostavi nacionalni sistem podrške žrtvama i svedocima krivičnih dela. Dr Mirjana Dokmanović, iz Instituta društvenih nauka (Srbija), predstavila je analizu medijskog zakonodavstva Republike Srbije iz ugla prevencije nasilja i zaštite žrtava i njihov ogroman uticaj na formiranje stavova, etičkih vrednosti i ponašanja ljudi, dece i mladih. Takođe, dr Dokmanović se osvrnula na poslednje izmene dva značajna dokumenta: Zakona o javnom informisanju i medijima i Zakona o elektronskim medijima u Republici

rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu, i Filozofskom fakultetu, Univerzitet u Nišu. Više o nagradama videti na: <https://vds.rs/File/Nagradae%20VDS%202023.pdf>.

Srbiji, koji su usvojeni početkom novembra 2023. godine. Poslednje izlaganje u okviru ove sesije imao je prof. dr Oliver Bačanović sa Fakulteta bezbednosti, Univerziteta „Sv. Kliment Ohridski“, Bitola (Republika Severna Makedonija), koji je predstavio rad pod nazivom *Društvene reakcije prema beskućnicima: Stigmatizacija, marginalizacija i viktimizacija*, pripremljen u koautorstvu sa prof. dr Natašom Peovskom i prof. dr Vesnom Stefanovskom. U ovom izlaganju su predstavljani glavni nalazi istraživanja viktimizacije beskućnika, koje je sprovedeno u periodu od februara do septembra 2022. godine. Prof. dr Bačanović je naglasio da je opšti cilj istraživanja bio da se razumeju uslovi i društveni kontekst u kome se javlja beskućništvo i da su takva saznanja nužna za dizajniranje odgovarajućih politika na društvenom, socijalnom i ličnom planu.

Prvog dana konferencije održane su i dve tematske sesije. Prvu tematska sesiju, pod nazivom *Međusektorska saradnja i podrška žrtvama*, otvorile su tri stručnjakinje i članice Grupe za koordinaciju i saradnju pri osnovnom javnom tužilaštvu u Lazarevcu: Jasmina Kršenić, javna tužiteljka u Osnovnom javnom tužilaštvu u Lazarevcu, Dušica Dimitirijević iz Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Policijske stanice Lazarevac, i Anđela Pejović, socijalna radnica iz Gradskog centra za socijalni rad u Beogradu, Odeljenje Lazarevac. One su ukazale na značaj multisektorske saradnje u slučajevima rodno zasnovanog nasilja, posebno nasilja u porodici. Nakon njih, Tijana Mitrašević je predstavila značaj Službe za podršku žrtvama i svedocima krivičnih dela rodno zasnovanog nasilja pri Višem javnom tužilaštvu u Beogradu, čiji je zadatak da svakom svedoku ili žrtvi nasilja olakša učešće u krivičnom postupku tako što će joj dati neophodne informacije o samom postupku, ali i prepoznati da li je žrtvi neophodna dalja podrška neke od organizacija civilnog društva ili državnih institucija, a zatim ih i uputiti na neku od njih radi daljeg pružanja kontinuirane pomoći i podrške. U nastavku, u okviru izlaganja na temu *Racionalno korišćenje postojećih resursa u lokalnoj zajednici u cilju prevencije i reakcije na nasilje*, predstavljena je saradnja Viktimološkog društva Srbije, Gradskog centra za socijalni rad Beograd, Odeljenja Novi Beograd, Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije, Policijske stanice Novi Beograd i Centra za brigu o starima, deci i osobama sa invaliditetom „Novi Beograd“. Jasmina Nikolić, Ana Lazarov, Marko Ranković i Milka Milovanović Minić su kao predstavnice i predstavnik navedenih organizacija i institucija govorili o važnosti umrežavanja, iskustvima i izazovima sa kojima su se suočavale organizacije i institucije na lokalnom nivou tokom dosadašnje saradnje. Tokom izlaganja, analizirani

su problemi sa kojima se suočavaju posebno osetljive žrtve, kao što su stari, osobe sa invaliditetom i deca. Takođe, razmenjivani su predlozi za buduće unapređenje saradnje, prevenciju i reakciju na nasilje na lokalnom nivou.

Druga tematska sesija nosila je naziv *Viktimizacija i društvena reakcija*. Prva izlagačica u okviru ove sesije bila je prof. dr Irma Kovčo Vukadin sa Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (Hrvatska). U svom izlaganju, pod nazivom *Odnos između nasilne viktimizacije i nekih indikatora mentalnog zdravlja*, prof. dr Kovčo Vukadin je predstavila rezultate istraživanja koje je sprovedeno na uzroku od 1580 studenata različitih studijskih programa u Hrvatskoj, sa ciljem da se utvrdi odnos između nasilne viktimizacije i nekih indikatora mentalnog zdravlja. Prof. dr Kovčo Vukadin je ukazala na postojanje odnosa između različitih oblika nasilne viktimizacije (seksualno nasilje, emocionalno i fizičko nasilje u detinjstvu i odraslom dobu) i nekih indikatora mentalnog zdravlja, kao što su simptomi depresije, anksioznosti, stresa. Potom je predstavila nalaze o stepenu ukupnog zadovoljstva životom među studentima s obzirom na njihovo iskustvo sa različitim oblicima nasilne viktimizacije. Prof. dr Ksenija Butorac sa Veleučilišta kriminalistike i javne sigurnosti, Policijske akademije i Ministarstva unutarnjih poslova Hrvatske, predstavila je rad *Procjena i upravljanje rizikom od nasilja*, pripremljen u koautorstvu sa Suzanom Kikić. Prof. dr Butorac je prezentovala rezultate istraživanja u okviru kojeg je ispitivan obim, struktura i dinamika prekršajnih i krivičnih dela porodičnog nasilja, kao i socio-demografska obeležja učinilaca, sa posebnim osvrtom na analizu najčešćih rizičnih faktora za ponavljanje ovih kažnjivih radnji u urbanim i ruralnim područjima Hrvatske (Sisak i Glina) u periodu od 2018. do 2022. godine. Nakon toga je doc. dr Ivana Milosavljević-Đukić, Centar za zaštitu odojčadi, dece i omladine i Visoka škola socijalnog rada (Srbija) predstavila rad *Da li prepoznajemo decu svedoke porodičnog nasilja kao žrtve?* pripremljen u koautorstvu sa dr Tanjom Ignjatović iz Autonomnog ženskog centra. Doc. dr Milosavljević-Đukić je ukazala na položaj dece koja su svedoci porodičnog nasilja u porodično-pravnoj zaštiti, i istakla je značaj toga da profesionalci koji učestvuju u zaštiti dece prepoznaju njih kao žrtve i svedoke porodičnog nasilja kako bi deca dobila neposrednu zaštitu, neophodnu pomoć i podršku i ostvarila prava koja im pripadaju.

Dalje u okviru druge tematske sesije, Ivana Prović je u ime Udruge za podršku žrtvama i svjedocima iz Hrvatske predstavila rezultate desetogodišnjeg rada nacionalnog pozivnog centra za žrtve kaznenih dela i prekršaja – 116006,

besplatne i anonimne telefonske linije u okviru koje žrtve i svedoci mogu ostvariti podršku. Poslednja izlagačica prvog dana konferencije bila je dr Nataša Tanjević, zamenica Zaštitnika građana Republike Srbije, koja je prezentovala problematiku načina izdržavanja dugotrajnih kazni zatvora, koji su često u suprotnosti sa obavezom humanog postupanja i očuvanja ljudskog dostojanstva. U svom izlaganju, dr Tanjević je jasno istakla stav da kazna ne sme da se svodi na odmazdu za učinjeno delo, ni njeno izvršenje na puko sprovođenje izrečene kazne, već da se primenjuju adekvatni načini koji će doprineti očuvanju dostojanstva osuđenih lica i ostvariti procese resocijalizacije, a što treba da olakša njihovu reintegraciju u društvo po isteku kazne.

Drugi dan konferencije započet je trećom tematskom sesijom pod nazivom *Različiti oblici viktimizacije: istraživanje, zakonodavstvo i praksa*. Učesnice i učesnici konferencije su putem video snimka gledali izlaganje Loren Walker, profesorke sa Fakulteta umetnosti i nauka i Pravnog fakulteta William S. Richardskon, Havajski univerzitet (Sjedinjene Američke Države) i dr Leela Bilmes Goldstein iz Škole Punahou (Sjedinjene Američke Države). One su govorile o multikulturalnom kontekstu na Havajima. Predstavile su informacije dobijene od žrtava kao učesnika programa za planiranje i primenu facilitarnih restorativnih krugova u procesu pripreme osuđenih lica za izlazak na slobodu, a kako bi se oni susreli sa svojim voljenim osobama. Pažnju svih učesnika privuklo je izlaganje Mace Arlov Bokan koja je, u ime Doma za djecu i odrasle – žrtve obiteljskog nasilja „Duga-Zagreb“ (Hrvatska), predstavila ovu ustanovu socijalne zaštite u okviru koje postoje četiri nivoa pomoći žrtvama porodičnog nasilja. Specifičnost ove ustanove je u tome što se u okviru predviđenih programa pruža privremeni smeštaj, psihosocijalna podrška žrtvama, besplatno savetovalište, ali i psihosocijalni tretman za učinioce porodičnog nasilja sa ciljem promene nasilnih obrazaca ponašanja. Posebna pažnja na konferenciji posvećena je analizi rada opšte službe za žrtve Viktimološkog društva Srbije – *VDS info i podrška žrtvama*. Milica Luković Radaković, rukovoditeljka Službe VDS info i podrška žrtvama, i Jasmina Nikolić, direktorka Viktimološkog društva Srbije, predstavile su iskustva dve decenije rada Službe u okviru kog je zabeleženo preko 6500 obraćanja tokom kojih su žrtve kriminaliteta osnažene nezavisno od ličnog svojstva i povređujućeg ponašanja koje su doživele. Kroz izlaganje su predstavile izazove, ograničenja, rezultate, kao i lične perspektive u pružanju pomoći i podrške žrtvama.

Posebnu pažnju je tokom konferencije privukao *Međunarodni panel o univerzitetima i seksualnom i rodno povezanom nasilju: Odgovor nije dovoljan!*, na kome su govorile prof. dr Pam Alldred sa Fakulteta društvenih nauka, Univerzitet Nottingham Trent (Ujedinjeno Kraljevstvo), prof. dr Barbara Biglia, Departman za pedagogiju, Univerzitet Rovira and Virgili (Španija), prof. dr Gordana Lalić-Krstin sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu (Srbija), kao i prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović i prof. dr Sanja Čopić sa Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu i Viktimološkog društva Srbije (Srbija). Tokom panela, učesnice su predstavile istraživanja koja su sprovedena u njihovim zemljama sa ciljem da se osigura postojanje rodne ravnopravnosti na univerzitetima i da se stvori bezbedna sredina za studente i studentkinje. Tako je prof. dr Barbara Biglia predstavila projekat SeGREVUni koji je sproveden na Katalonskim univerzitetima, prof. dr Gordana Lalić-Krstin predstavila je regionalni UNIGEM (Universities and Gender Mainstreaming) projekat u kome je učestvovalo 17 univerziteta iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije u nameri da okupi univerzitete u regionu u zajedničkom nastojanju da se osigura postojanje rodne ravnopravnosti u univerzitetskom kontekstu i da se stvori bezbedna sredina kako za zaposlene, tako i za studente i studentkinje. Prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović i prof. dr Sanja Čopić predstavile su istraživanje viktimizacije studenata seksualnim nasiljem na fakultetima u Srbiji, koje je Viktimološko društvo Srbije sprovedo 2021. godine, kao i obuku usmerenu na jačanje kapaciteta zaposlenih i studenata na fakultetima za reagovanje na seksualno nasilje na fakultetima. Opšti zaključak panela bio je da je seksualno i rodno zasnovano nasilje na univerzitetima široko rasprostranjeno, ali da još uvek nisu dovoljno razvijeni mehanizmi za prepoznavanje, sprečavanje i suzbijanje ovog oblika viktimizacije.

Na poslednjoj tematskoj sesiji pod nazivom *Žrtve, viktimizacija i društvena reakcija*, prof. dr Danica Vasiljević-Prodanović sa Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, predstavila je koautorski rad sa Antonijom Raspopović sa istog fakulteta, u kome je fokus bio na analizi jednog od najvažnijih pitanja savremene penologije, a to je da li je i pod kojim uslovima moguća primena restorativne pravde u zatvoru. U radu *Prilog proučavanja Hentigove tipologije žrtava* autora dr Filipa Mirića sa Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu i Jovane Kostić iz advokatske kancelarije u Leskovcu, izneta je Hentigova tipologija žrtava, kao i neke kasnije tipologije i ukazano na to kako stalno unapređenje klasifikacije žrtava doprinosi poboljšanju

pravnog i društvenog položaja žrtava jer se proširuje krug lica koji mogu steći status žrtve. Na kraju ove sesije, prof. dr Tatjana Gerginova sa Fakulteta bezbednosti, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski“ Skoplje (Republika Severna Makedonija) je u svom radu *Domašaj primene restorativne pravde u zatvoru* analizirala pravni položaj žrtava diskriminacije, sa posebnim osvrtom na govor mržnje.

Poster prezentacija pod nazivom *Joga kao deo brige o sebi: Doprinos prevenciji viktimizacije i podršci žrtvama* autorke prof. dr Vesne Nikolić-Ristanović imala je za cilj da predstavi mogući doprinos joge prevenciji viktimizacije i podršci žrtvama.

Na osnovu ovog prikaza može se uočiti da su teme konferencije bile fokusirane na prevenciju, kao i na pomoć i podršku žrtvama različitih oblika viktimizacije, a prisutni učesnici i učesnice su se upoznali sa radom službi za pomoć i podršku žrtvama, kako u Srbiji, tako i u regionu. Tokom dvodnevne konferencije učesnice i učesnici su imali priliku da razmene ideje i mišljenja, učestvuju u diskusijama, ali i da se upoznaju sa radom različitih organizacija, da razmenjuju primere dobre prakse u različitim zemljama i, najzad, ostvarili su međusobne kontakte koji su značajni za buduću saradnju.

Knjiga apstrakta sa XIII godišnje konferencije Viktimološkog društva Srbije dostupna je na internet stranici VDS². Četrnaesta godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije najavljena je za 28. i 29. novembar 2024. godine i održaće se u Beogradu.

MIRELA OSMANOVIĆ
MARIJA STUPAR

² Knjiga apstrakata je dostupna na: <https://vds.rs/File/XIII%20GKVDS%20-%20Knjiga%20apstarakata.pdf>.

Poziv na saradnju i pretplatu

Časopis *TEMIDA* je naučni časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu. Časopis objavljuje naučne i stručne radove i prikaze domaćih i stranih autora i autorki koji za svoj predmet imaju problem žrtava kriminaliteta, rata, kršenja ljudskih prava i drugih oblika stradanja (sa posebnim naglaskom na probleme žena, dece, manjinskih grupa, osoba sa invaliditetom i drugih kategorija koje su posebno izložene viktimizaciji), strah od kriminaliteta, kršenje ljudskih prava u zatvoru i u krivičnom postupku, prevenciju viktimizacije i slično. Posebna pažnja posvećuje se svim oblicima rodno zasnovanog nasilja, kao i drugim aspektima ostvarivanja rodne ravnopravnosti. Svaki broj je tematski koncipiran, ali se objavljuju i tekstovi van određenih tema.

Teme za 2024. godinu su: **Broj 2: Podrška žrtvama i prevencija viktimizacije: Izazovi i perspektive** (rok za predaju radova je 20. maj 2024. godine); **Broj 3: Masovna viktimizacija i podrška žrtvama** (rok za predaju radova je 20. avgust 2024. godine). Članci van teme broja mogu biti predati Redakciji bez obzira na rokove.

Časopis *TEMIDA* je dostupan u režimu otvorenog pristupa. Članci objavljeni u časopisu mogu se besplatno preuzeti sa internet stranice Viktimološkog društva Srbije <https://vds.rs/temida/> i koristiti u skladu sa licencom Creative Commons 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

TEMIDA je referisana u **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** istraživačkoj bazi i uvrštena je u Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), novu ediciju Web of Science.

TEMIDA objavljuje radove napisane na srpskom i engleskom jeziku.

TEMIDA koristi **dvostruko slepo (anonimno) recenziranje**.

Kada je rukopis prihvaćen za objavljivanje, **autori prenose autorska prava na izdavača**.

Molimo vas da svoj rukopis pripremite prema tehničkim uputstvima za autore i autorke članaka i prikaza koja se nalaze na <https://vds.rs/uputstva-za-autorke-i-autore/>

Radovi se dostavljaju u elektronskom obliku, na e-mail vdsrbija@gmail.com ili temida.vds@gmail.com.

Prilikom dostavljanja rada, autori i autorke su dužni da dostave i **potpisanu izjavu** kojom potvrđuju da su upoznati sa uputstvima za autore i obavezama autora definisanim u **Uređivačkoj politici časopisa Temida** (dostupno na <https://vds.rs/uredivacka-politika-casopisa/>), te da su se istih pridržavali prilikom pripreme rukopisa. Tekst izjave autora dostupan je na <https://vds.rs/uputstva-za-autorke-i-autore/>. Izjavu autora dostaviti elektronskim putem (skeniranu) ili putem pošte (originalnu verziju) na adresu uredništva.

Pristigli radovi se ne vraćaju. Radove koji ne zadovoljavaju kriterijume časopisa u pogledu teme rada, strukture rada i pravila citiranja, redakcija neće uzeti u razmatranje, niti će poslati na recenziranje.

U vezi pretplate na naučni časopis *Temida* molimo Vas obratite se redakciji časopisa.

Call for papers and subscription

TEMIDA is an academic journal on victimization, human rights and gender. It publishes scientific and professional articles and reviews of domestic and foreign authors devoted to problems of victims of crime, war, human rights' violation and other forms of suffering (particularly focusing on problems of women, children, minorities, disabled persons and other categories of vulnerable victims), fear of crime, violation of human rights in prison and during the criminal procedure, prevention of victimization, etc. Special emphasis is on all forms of gender-based violence, as well as on other aspects of gender equality. Every issue is thematic, but the journal publishes articles not specifically dedicated to specified themes as well.

Topics for 2024 are **No. 2: Victim support and victimisation prevention: Challenges and perspectives** (submission deadline: May 20, 2024); **No. 3: Mass victimisation and victim support** (submission deadline: August 20, 2024). Contributions not specifically dedicated to the themes of each issue, as well as conference and book reviews, may be submitted irrespective of the given deadlines.

TEMIDA is an **open-access journal**. Articles published in *TEMIDA* can be downloaded free of charge from the website of the Victimology Society of Serbia (<https://vds.rs/en/the-journal-temida-in-pdf/>) and used in accordance with the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Serbia (CC BY-NC-ND 3.0 RS) (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

TEMIDA is indexed in the **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** research database and has been accepted for coverage in the Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), a new edition of the Web of Science.

TEMIDA is a **peer-reviewed journal**, which uses **double blind (anonymous) review**.

Once the manuscript is accepted for publication, the **authors shall transfer the copyright to the publisher**.

We would kindly ask you to prepare your manuscript in accordance with the technical instructions for authors of articles and reviews, which are available at <https://vds.rs/en/guidelines-for-authors/>.

Manuscripts should be submitted electronically to vdsrbija@gmail.com or temida.vds@gmail.com.

The manuscript should be accompanied by the signed **Authors' statement**, confirming that the authors have reviewed and complied with the relevant Instructions for authors and the authors' responsibilities defined in the **Editorial Policy of the journal Temida** (available at <https://vds.rs/en/editorial-policy/>). The Author's statement can be downloaded from <https://vds.rs/en/guidelines-for-authors/>. The author's statement should be submitted either electronically (scanned version) or by post (original version) to the editorial address.

Submitted manuscripts will not be returned. Manuscripts which do not comply with the technical guidelines and criteria of the journal related to the topic, structure and rules of quoting, will not be taken into consideration nor sent for review.

For information on the subscription, please contact the Editorial office.

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

343.98

TEMIDA : časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu / glavna i odgovorna urednica Sanja Ćopić. - [Srpsko izd.]. - God. 1, br. 1 (maj 1997)-. - Beograd : Viktimološko društvo Srbije : Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 1997- (Beograd : Prometej). - 24 cm

Tri puta godišnje. - Br. 1 (1997) izašao kao ogledni broj. - Drugo izdanje na drugom medijumu: Temida (Beograd. Online) = ISSN 2406-0941. - Ima izdanje na drugom jeziku: Temida (English ed.) = ISSN 1450-8508

ISSN 1450-6637 = Temida (Beograd)

COBISS.SR-ID 140099335

TE M I D A

